

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASI VƏ ONUN
MALİYYƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

İxtisas: 5301.01 – «Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi»

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı:

Orxan Mübariz Oğlu Bağirov

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru professor,
Damət Abbas oğlu Bağirov

B A K I - 2021

MÜNDƏRİCAT

Səhifə

Giriş	3
--------------------	----------

I FƏSİL. İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadiyyatın diversifikasiyasının mahiyyəti	10
1.2. İqtisadiyyatın diversifikasiyasının əhəmiyyəti və iqtisadiyyatda rolu....	23
1.3. İqtisadiyyatın diversifikasiyasının dünya təcrübəsi.....	35

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DİVERSİFİKASIYASI VƏ ONUN MALİYYƏ SƏMƏRƏLİLİYİ

2.1. Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilmiş islahatlar və diversifikasiyasının müasir vəziyyəti.....	49
2.2. İqtisadi diversifikasiyanın dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları.....	76
2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	87

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DİVERSİFİKASIYASININ MALİYYƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinin maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi.....	113
3.2. İqtisadi diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri.....	124
Nəticə	136
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	143

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf tarixi göstərir ki, diversifikasiya iqtisadiyyatın daha da canlanmasına, onun dinamik inkişaf etməsinə, dayanıqlılığının artırılmasına, güclənməsinə, davamlılığın təmin edilməsinə təsir edən bir amil kimi çıxış edir. Xüsusilə də ölkə iqtisadiyyatında böhran vəziyyəti olduqda diversifikasiya bu vəziyyətdən çıxış yollarından biri kimi istifadə edilir.

Eyni zamanda diversifikasiya iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafından xilas olmağa, sahələrin biri-biri ilə əlaqəli sürətdə inkişaf etməsinə və son nəticədə səmərəliliyin yüksəldilməsinə səbəb olur. Diversifikasiyanın uğurla tətbiq olunduğu halda iqtisadiyyatda inkişaf edən sahə və sektorların sayı artır. Ümumi daxili məhsulda bu sahələrin xüsusi çəkisi yüksəlir, iqtisadiyyatın strukturu dəyişməklə daha etibarlı idarəetmə və istehsal mexanizmi yaranır. Bu keyfiyyətlərin, parametrlərin nəzərə alınmasını əsas götürərək demək olar ki, diversifikasiya iqtisadiyyatın inkişafının və ya iqtisadi inkişafa dəstəyin ən səmərəli istiqamətlərindən biri olmaqla dünya təcrübəsində ən geniş yayılmış vasitə kimi istifadə edilir.

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri də məhz iqtisadiyyatın diversifikasiyası nəticəsində reallaşa bilmişdir. Bu prosesin geniş şəkildə ölkəmizdə tətbiq olunması və onun elmi əsaslara və geniş qabaqcıl dünya təcrübəsinə söykənməsi onu ölkəmizdə aparılan iqtisadi siyasətin əsas strateji bazasına çevirmişdir.

Diversifikasiya siyasəti ölkə daxilində istehsal edilən və əhaliyə daxili bazara təklif edilən, eyni zamanda xarici bazarlara çıxarılan məhsul və xidmətlərin çoxçeşidliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur və reallaşdırır ki, bunun nəticəsində iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və onunla bağlı olan bütün inkişaf parametrləri bu gün həm dünya ölkələri üçün, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün çox vacib və aktual problemlərdən biridir. Bu siyasətin, yəni diversifikasiya siyasətinin ən mühüm vəzifəsi

və göstəricilərindən biri əldə edilən maliyyə səmərəliliyinin, onun səviyyəsinin yüksəldilməsidir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası nəticəsində əldə olunmuş səmərə nə qədər yüksək olarsa iqtisadiyyat bir o qədər diversifikasiya olunmuş sayılır və həmin iqtisadiyyat bir o qədər də dinamik olaraq inkişaf edə bilər.

Son illərdə dünya neft bazarında baş vermiş hadisələr Azərbaycanda da aparılan iqtisadi siyasətdə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə səbəb oldu. 2014-cü ildə ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycanda postneft dövrünün başladığını bəyan etdi. Bununla da ölkəmizdə aparılan iqtisadi siyasətdə neftdən asılılığın azaldılması məqsədilə iqtisadiyyatın diversifikasiyası prioritet elan edildi. 2016-cı ildə dekabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” fərman imzaladı. Bu fərmanla ölkə iqtisadiyyatının yaxın, orta və uzunmüddətli dövr üçün inkişafının hədəf və prioritetləri müəyyənləşdirildi. Əsas hədəf iqtisadiyyatın yüksək və səmərəli diversifikasiyasına nail olmaq və neftdən asılılığını ləğv etməkdən ibarətdir. Bunun nəticəsində dövlət gəlirlərinin formalaşmasında qeyri-neft sektorunun payının artırılması əsas məqsəd kimi həyata keçirilməlidir.

Qeyd olunanları əsas götürərək demək olar ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi bu gün həm ölkə iqtisadiyyatı üçün, həm də tədqiqatçılar və alimlər üçün günün aktual problemi kimi qarşıda durur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İqtisadiyyatın diversifikasiyası, onun yaranma zərurəti, təşkili və idarə edilməsi, prosesin tənzimlənməsi və iqtisadiyyata təsirinin zəruri elementləri, onların nəzəri və metodoloji aspektləri həm xarici, həm də Azərbaycan alimlərinin tədqiqat əsərlərində araşdırılmışdır.

Azərbaycan iqtisad məktəbinin nümayəndələri olan Z.Səmədzadənin, A.Musayevin, D.Bağirovun, A.Şəkərliyevin, Ə.Ələkbərovun, Z.Məmmədovun, Q.Manafovun, İ.Kərimlinin, Ə.Babayevin, K.Şahbazovun, Ə.Əlirzayevin, Y.Kəlbiyevin, F.Mustafayevin, Ü.Əliyevin, E.Sadıqovun və başqalarının əsər və

tədqiqatlarında ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sektor və sahələrinin müxtəlif parametrlərinin inkişafına dair tədqiqatları bu sahədə diqqəti cəlb edir.

Amerika və Avropa iqtisad məktəbinin nümayəndələri olan M.P.Todaro, C.S.Stephen, K.Qlezakos, O.Kadot, C.Karrere, M.R.Aqosin, F.M.Şherer, F.Haçman, Q.Xuefenq, R.Alvarez, O.C.Bravo, G.E.Maklahlin, A.Ridvan, A.Jefrey, B.H.Hammouda, S.N.Karingi və başqaları iqtisadi diversifikasiyanın çoxsaylı aspektlərinə, onun məzmun və əhəmiyyətinə, təşkili prinsiplərinə, ixracın üstünlüklərinə, onun iqtisadi dinamikaya təsirinə, ixracın sabitliyi və dəyişkənliyi məsələlərinə, diversifikasiya mühitinin yaranması və onun düzgün təşkili problemlərinə, diversifikasiya şəraitində investisiya problemlərinə və s. aid əsərlər yaratmışlar.

Bunlarla yanaşı diversifikasiyanın çoxsaylı problemlərinə dair rus alimlərinin də tədqiqatlarına rast gəlinir. Həmin alimlərə Şatalov M.A., Nikolay S.A., Qitman M.B., Mıçka S.Y., Kuslan A.A., Aleksandr M.B., Vodenko K.B., Kolleqov A.K., Baskov İ.S., Şvakov E.E., Qurova İ.P., Kovalenko M.Q., Çayka B., Nikita O.A., Uskova T.V., Bayko İ.V., Darovskix E.V. və sairələri aid edilə bilər.

Yuxarıda qeyd edilən həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə alimləri tərəfindən yaradılmış əsərlər yüksək nəzəri, metodoloji və təcrübi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə aparılan iqtisadi diversifikasiya və onun maliyyə nəticələrinin səmərəliliyi məsələləri indiyədək tədqiq olunmamışdır. Elə bu səbəbdən də iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi tərəfimizdən tədqiqatda məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında strateji istiqamət kimi istifadə edilən diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən, diversifikasiyanın daha da təkmilləşdirilməsindən və onun səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- iqtisadi dinamikanı təmin edən amil kimi çıxış edən diversifikasiyanın məzmun və mahiyyətinin aşkara çıxarılması və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında onun rolunun və maliyyə səmərəliliyinin əsas parametrlər üzrə əsaslandırılması;

- iqtisadiyyatın diversifikasiyasının nəzəri əsaslarının tədqiq edilməsi, təhlillər əsasında ona münasibət bildirilməsi və təkliflər verilməsi;

- iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyinin dünya təcrübəsinin müxtəlif diversifikasiya modellərinə malik olan ölkələr təmsalında öyrənilməsi;

- ölkəmizdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilən islahatların maliyyə səmərəliliyinin müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi;

- ölkədə aparılan iqtisadi diversifikasiyanın ayrı-ayrı sektor və sahələr üzrə maliyyə nəticələrinin müasir vəziyyətinin təhlili;

- iqtisadiyyatda reallaşdırılan diversifikasiya səviyyəsinin və onun nəticə göstəricisi olan maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

- zəngin təcrübəyə malik olan ölkələrin diversifikasiya modellərinin və onların qabaqcıl təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının araşdırılması;

- iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsi;

- ölkənin iqtisadiyyatının müasir şəraitində iqtisadi diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyekti olaraq Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının diversifikasiyasının maliyyə məsələləri və mexanizmləri seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadiyyatın diversifikasiyasının müasir vəziyyətinin təhlili, maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, onun sosial-iqtisadi meyilləri, qanunauyğunluqları, onun rolunu şərtləndirən amillərin aşkarlanmasını müəyyən edən üsul, qayda, vasitələrin ümumi məcmusundan və bu fonda formalaşan iqtisadi münasibətlərdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin iqtisadi diversifikasiyasının təşkilinin, idarə edilməsinin, tənzimlənməsinin proqram məqsədli yanaşmanın nəzəri və təcrübi məsələlərinə dair tədqiqatları, Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanunlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası

Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmiş metodoloji, normativ aktlar və məlumatlar, Mərkəzi Bankın hesabat göstəriciləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində sistemli-kompleks, pozitiv-praqmatik, statistik, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil, müqayisə, sintez, balans və digər tədqiqat üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Mərkəzi Bankının, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının məlumatları, illik hesabat göstəriciləri, həmçinin iqtisadi diversifikasiya prosesini tənzimləyən qanunvericilik və normativ aktlar, monoqrafik tədqiqatlar, müxtəlif səviyyəli elmi-nəzəri və elmi-praktik konfrans materialları, şəxsi müşahidə materialları və internet resursları təşkil edir.

Dissertasiyanın müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları. Müdafiəyə yeni, yaxud yenilikçilik elementlərini ehtiva edən aşağıdakı əsas müddəalar çıxarılır:

- Ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi diversifikasiyanın mövcud xarakterini, onun iqtisadi mahiyyətini və mənasını, iqtisadi inkişafdakı rolunu əks etdirən mühüm amillər sistemi;
- İqtisadi diversifikasiyanın mütərəqqi dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və onun ən mühüm parametrlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi imkanlarının müəyyən edilməsi;
- İqtisadi inkişafda dinamikanın davamlı sürətdə təmin edilməsi məqsədilə diversifikasiya istiqamətində aparılan islahatların əsas parametr və məqsədlərinin müəyyən edilməsi və onun müasir vəziyyətinin təhlili;
- Azərbaycanda aparılan iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin ən mühüm göstəricilər əsasında qiymətləndirilməsi;
- İqtisadi inkişafın strateji məqsədləri istiqamətində iqtisadi diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi yolları.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Tədqiqatda müxtəlif ölkə alimlərinin yanaşma və baxışları əsasında iqtisadiyyatın diversifikasiyasının əhəmiyyəti və iqtisadi inkişafda rolu araşdırılmış, onun zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

- Ölkə iqtisadiyyatında sabit, dinamik, davamlı inkişafın təmin edilməsində iqtisadiyyatın diversifikasiyasının nəzəri əsasları tədqiq olunmuş, onun təşkili prinsipləri müəyyənləşdirilmiş, konseptual yanaşma əsasında metodoloji əsasları təhlil edilmiş, dünya təcrübəsi öyrənilmiş, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verilmişdir.
- Aparılmış geniş təhlillər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası istiqamətində reallaşdırılmış islahatların və diversifikasiya prosesinin müasir vəziyyəti geniş təhlil edilmiş, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.
- İqtisadiyyatın sektor və sahələri üzrə diversifikasiya səviyyəsi qiymətləndirilərkən hesablamalar nəticəsində həmin sahə və sektorlarda təmərküzləşmə səviyyəsi müəyyən edilmiş və onun səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində təkliflər verilmişdir.
- İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektor və sahələrinin göstəriciləri əsasında diversifikasiya səviyyəsinin və onun maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş, səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya üzrə aparılan tədqiqat nəticəsində sistemləşdirilən nəzəri-konseptual müddəalar, irəli sürülən təklif və tövsiyələr respublikamızda iqtisadi diversifikasiyanın daha da inkişaf etdirilməsi, tənzimlənməsi, təkmilləşdirilməsi istiqamətində tətbiq oluna biləcək proqram və proqnozların hazırlanmasında geniş istifadə edilə bilər.

Bununla yanaşı tədqiqatın materialları həm bakalavr, həm də magistr səviyyəsində təhsil alan tələbələr üçün tədris prosesində əyani vəsait kimi istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin elmi nəticələrinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın nəticələri və əsas nəzəri müddəaları 2015-2018-ci illər ərzində beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli konfrans, simpozium və seminarlarda məruzə olunaraq müzakirə edilmişdir.

Dissertasiya işinin məzmunundan irəli gələn nəticə və tövsiyyələr Azərbaycan Respublikası Ticarət və Sənaye Palatasının xarici-iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi işlərində istifadə olunmaq üçün qəbul edilmişdir (16.11.2018-ci il tarixli Arayış №7100-3/92)

Tədqiqat nəticəsində dərc olunmuş materiallar. Tədqiqat nəticəsində dissertasiya işi üzrə 7,6 çap vərəqi olmaqla 12 adda elmi məqalə və tezislər çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş (11830 işarə), 3 fəsil (I fəsil – 81252 işarə, II fəsil – 126768, III fəsil – 42829 işarə), nəticə (13115 işarə) və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 1,5 intervalla kompyuter yazısında 153 səhifəni (275794 işarə) əhatə etməklə 15 cədvəl, 14 qrafiki özündə birləşdirir. Ədəbiyyat siyahısı 137 mənbədən ibarətdir.

I FƏSİL. İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1.İqtisadiyyatın diversifikasiyasının mahiyyəti

İqtisadi diversifikasiya strategiyaları son yarım əsr ərzində daha da geniş yayılmış və əhəmiyyəti artmışdır. Bu dövr ərzində əmtəə bazarlarında kəskin volatilliyin müşahidə edilməsi diversifikasiyanın əhəmiyyətini daha da artıraraq tədqiqatlar üçün zəmin yaratmışdır. Volatillik nəticəsində iqtisadiyyatı hər hansı az sayda məhsulların ixracından əldə edilən gəlirlərdən asılı olan dövlətlər əmtəə bazarlarında baş verən mənfi proseslərin təsiri ilə müxtəlif dövrlərdə iqtisadi böhranlarla üz-üzə qalmışdır. Qeyd etdiyimiz dövr ərzində qloballaşma tempi yüksəlmiş və dünya iqtisadiyyatlarının bir-biri ilə əlaqələri daha da genişlənmişdir. Bu da özlüyündə ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafına şərait yaratmaqla yanaşı dünyanın müxtəlif ölkələrində gedən proseslərin digər ölkələrə təsir etmək imkanlarını artırmışdır. Bunun nəticəsidir ki, dünya iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etməklə yanaşı eyni zamanda volatil mühitin yaranması qaçılmaz olmuşdur.

Qarşılıqlı asılı münasibətlərin mövcud olduğu mühitin formalaşması isə ölkələr qarşısında bu münasibətlərin müsbət tərəflərindən bəhrələnməklə yanaşı neqativ təsirlərindən qorunmaq mexanizmlərini yaratmaq vəzifəsini qoymuşdur. Buna görə də müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda bu məsələyə toxunulmuş, ən sərfəli mexanizmlərdən biri kimi iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi və bununla da ixracda məhdud sayda məhsullardan asılılığın aradan qaldırılması əsas məqsəd kimi göstərilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin və az inkişaf etmiş ölkələrin nümunəsində təhlil edilmişdir. Buna səbəb isə məhz bu ölkələrdə iqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsinin çox aşağı olması və xarici valyuta gəlirlərinin məhz hər hansı sektor üzrə təmərküzləşməsi olmuşdur. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, diversifikasiyanın həyata keçirilməsi uzun zaman və xərc tələb edən bir proses olduğundan onun reallaşdırılması asan deyildir və bir çox hallarda inkişaf

etməmiş ölkələr maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığından əziyyət çəkdiyindən bu prosesi uğurla həyata keçirə bilmirlər. Diversifikasiya prosesini müşayiət edən problemlərin mövcud olması və bu prosesin müxtəlif ölkələr üçün özünəməxsusluğu bu haqda iqtisadi ədəbiyyatlarda bir sıra əsərlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə iqtisadiyyatın diversifikasiyası iqtisadi nəzəriyyə üçün yeni bir nəzəri model olduğundan onun haqqında tarixi keçmişə gedən fundamental nəzəri konsepsiyalara rast gəlmək çətindir. Bu baxımdan son dövrlərdə bu istiqamətdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmış və böyük əhəmiyyətə malik olan bira sıra əsərlər və kitablar mövcuddur. Bu əsərlərdə həlli yollarının göstərilməsinə çalışılmış məsələlərin təhlil edilməsinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə də onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Amerikalı iqtisadçılar Maykl Todaro və Stephen Smit özlərinin “İqtisadi İnkişaf” adlı kitabında iqtisadiyyatın ixracdan asılılığının iqtisadi inkişaf üçün yarada biləcəyi təhlükələri təhlil etmişlər. Kitabda göstərilir ki, daha az inkişaf etmiş dövlətlərin əksəriyyəti hər hansı bir əsas məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşmış olurlar. Buna görə də bu ölkələrin iqtisadiyyatlarında xarici valyutanın formalaşması məhz həmin əsas məhsulun ixracından asılı olur. Eyni zamanda bu valyuta ehtiyatları iqtisadiyyatda yaradılan əlavə dəyərin formalaşmasında da əsas rola malik olur. Nəticədə bu ölkələrin iqtisadiyyatları həmin məhsulun ixracı ilə əlaqədar olan dəyişikliklərə qarşı həssas olurlar. Xüsusilə də qeyri-mineral məhsulların satıldığı bazarların volatilliyi daha yüksək olduğundan bu məhsullardan asılı olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında risklər və qeyri-müəyyənliklər daha yüksək səviyyədə olur. İxracda əsas məhsul kimi çıxış edən müxtəlif məhsulların ixracına olan tələb istər gəlirlilik, istərsə də qiymət baxımından az elastik olur (135, səh. 611). Bu da onunla əlaqədardır ki, bu məhsulları ixrac edən ölkələrdə qiymət və gəlirlilik dəyişdiyindən başqa məhsul ixrac etmək imkanları azdır. Nəticədə istənilən vəziyyətdə bu ölkələrin başqa məhsul ixrac etmək imkanları məhdudlaşır, ölkənin iqtisadi diversifikasiya səviyyəsi aşağı olduqda tələbin elastikliyi azalır və bu da iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə ki, əsas məhsulun qiymət və gəlirliyində dəyişiklik baş verdikdə iqtisadiyyatın daha səmərəli olacaq digər iqtisadi fəaliyyət modelinə keçid imkanları zəif olur və

dəyişikliyin neqativ təsirləri ölkə iqtisadiyyatı tərəfindən udulur. Nümunə üçün deyə bilərik ki, dünyanın neft bazarlarında kəskin dəyişikliklər baş verdikdə əksər neftlə zəngin olan ölkələr bu volatilliyin mənfi təsirlərindən qaça bilmədiklərindən iqtisadi geriləmə ilə qarşılaşmış olurlar. İxracın diversifikasiyasına aid olan bu yanaşma 1973-cü ildə Konstantin Glezakos tərəfindən irəli sürülmüş “İxrac qeyri-stabilliyi arqumenti” ilə də uyğunluq təşkil edir. Konstantinin “İqtisadi inkişaf və mədəni dəyişikliklər” adlı kitabında yer alan bu konsepsiya əsasən zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf prosesi ixracda baş verən qeyri-sabitlikdən əziyyət çəkir və bu da ixrac edilən məhsulun qiymətində və həcmində baş verən dəyişikliklərdən qaynaqlanır (119, səh. 670). Buna görə də dövlətlərin zəif iqtisadi diversifikasiyaya malik olmasının və əsas məhsulun ixracından asılı olmasının iqtisadi inkişafı zəiflətməsi həmişə müzakirələrə səbəb olmuşdur. Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərinin sürətli iqtisadi inkişafa nail olmasında iqtisadi diversifikasiyanın böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu inkişaf prosesi diversifikasiyanın böyük əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha sübut edir.

İxracın diversifikasiyanın iqtisadi inkişafı ilə əlaqəsini təhlil edən 1991-ci ildə çap edilmiş digər bir nəzəri əsərdə göstərilir ki, milli ticarət portfelinin diversifikasiyası iki istiqamətdə, **ixracın sabitliyi** və **ixracın inkişafı** istiqamətində müsbət nəticələr verə bilər (130, səh. 6). Əgər ixrac edilən məhsulların sayı artırılırsa bu, dövlətlər üçün ölkə gəlirlərində sabitliyin əldə edilməsinə imkan yaradacaqdır. Digər tərəfdən, əgər qiymət dəyişikliklərinin mənfi təsirlərinə məruz qalan məhsulların ixracı əlavə emal və marketinq vasitəsilə müsbət qiymət dəyişikliyi baş verən məhsulların ixracı ilə əvəz edilərsə, yəni ixracda böyük paya sahib olan ərzaq və xam məhsullar emal məhsulları ilə əvəz edilərsə bu zaman ixracın ümumi artımının təmin edilməsinə imkan yaranacaqdır. Buna görə də əsərdə o nəticəyə gəlinir ki, eyni zamanda müxtəlif istehsal və ixrac formalarının tətbiq edilməsi müxtəlif məqsədlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir və ixrac gəlirlərinin sabitliyi ilə artırılması səviyyəsi arasında nisbi əvəzetmə hökmü sürür. Yəni onlardan hər hansı birinin artması o birinin azalmasına və əksinə, azalması digərinin artmasına səbəb olur ki, bu da bu istiqamətlərdən hər hansı birinin daha səmərəli olduğunu müəyyən etməkdə çətinlik yaradır. Buradan o nəticəyə gələ bilərik

ki, bu iki istiqamətdən hansının daha səmərəli olması iqtisadiyyatın strukturu və maliyyə imkanlarından asılıdır.

İxracın ikinci istiqamət üzrə təşkil edilməsi uzunmüddətli perspektivdə gəlirlilik baxımından daha səmərəli olsa da bunun təmin edilməsi üçün böyük maliyyə vəsaitlərinə və iqtisadiyyatın daha çox məhsulun emalını təşkil etmək imkanlarına ehtiyac vardır. Bu imkanları lazımi səviyyədə olmayan ölkələrin bu istiqaməti seçməsi uğursuzluqla nəticələnə bilər. Digər tərəfdən isə ixrac gəlirlərinin volatilliyindən əziyyət çəkən iqtisadiyyatlar üçün ikinci istiqamət çevik vasitə deyildir. Yəni onun faydasının hiss olunması müəyyən qədər vaxt alır ki, bu da həmin məqsədlərə çatana qədər iqtisadiyyatın volatillikdən əziyyət çəkməsi anlamına gəlir. Digər tərəfdən isə ixrac gəlirlərinin artırılmasının onun sabitliyinin təmin edilməsinə xidmət edən birinci istiqamətin təmin edilməməsi halında həyata keçirilməsi çətindir. Yəni mənfi qiymət dəyişikliyinə malik olan məhsulların müsbət dəyişikliyə malik olanlar ilə əvəz edilməsi üçün çox sayda ixrac məhsullarının olması vacibdir. Belə olmayan halda əvəz etmə imkanları azalır. Ona görə də bu vasitələrlə iqtisadiyyatın diversifikasiyası həyata keçirilərsə bu zaman ilkin mərhələdə ixrac edilən məhsulların sayının artırılması önəmlidir. Bu vasitə ilə ixrac gəlirlərinin sabitliyi təmin edildikdən sonra bu gəlirlərin artırılması məqsədilə məhsulların əvəz edilməsi və emal ixracının artırılması həyata keçirilə bilər.

Ümumilikdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası yalnız ixracın diversifikasiyası ilə məhdudlaşmır. İqtisadi diversifikasiya daha geniş konsepsiya olmaqla iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarını, göstəricilərini və istiqamətlərini əhatə edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası vakumda inkişaf edə bilməz və bunun üçün zəruri mühitin formalaşması önəmlidir. Zəruri mühit dedikdə investisiya mühiti, inkişaf etmiş sahibkarlıq, ticarət və sənaye siyasəti, dinamik inkişaf göstəriciləri, makroiqtisadi sabitlik, rəqabətə davamlı məzənnə, səmərəli yumşaq fiskal siyasət, konfliktlərin olmaması və səmərəli idarəetmə başa düşülür (121, səh. 28). İqtisadiyyatın diversifikasiyası geniş və uzunmüddətli bir strategiya olduğundan onun həyata keçirilməsi çətinliksiz ötüşmür. Bu çətinliklərin qarşısının alınması isə insan kapitalının inkişafına yönəldilmiş investisiyaları və müxtəlif sektorlarda inkişafı və

əlavə dəyərin yaradılmasını təmin edə biləcək infrastrukturun yaradılmasını zəruri edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Afrika üçün fəaliyyət göstərən iqtisadi komissiyasının hesabatında göstərilir ki, daha yüksək iqtisadi diversifikasiyanın əldə edilməsinin üstünlüklərinə iqtisadiyyatın xarici şoklara qarşı daha davamlı olması, ticarət imkanlarının artması, əmək və kapitalın məhsuldarlığının artması və daha güclü regional iqtisadi əməkdaşlıq aiddir (136, səh.144-145). Bu üstünlüklərlə yanaşı diversifikasiya siyasətində səmərəli dövlət idarə edilməsinin təmin edilməsi yoxsulluğun aradan qaldırılmasına və sosial inkişafın həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

İqtisadi diversifikasiyanın həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri də, dövlət müdaxiləsidir. Yəni diversifikasiya siyasətinin səmərəli olması və ölkə üçün gəlir gətirən sahələrdən birinə çevrilməsi üçün dövlət yaratdığı səmərəli hüquqi mühitlə idarəetməni həyata keçirməli və müxtəlif iqtisadi subyektlərin bu istiqamətdə səfərbər edilməsini təmin etməlidir. İqtisadi diversifikasiyanın təmin edilməsinə xidmət edən vasitələrdən biri də seçici müdaxilədir (selective intervention). Bu, ixracın təşviqi elementlərindən biridir. Seçici müdaxilə yerli şirkətlərin və sahibkarların ixrac əməliyyatlarında iştirak etmək maraqlarının artırılmasına xidmət edir və buna uyğun maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsini tələb edir. Belə müdaxilənin səmərəli olması üçün isə ilk növbədə sağlam biznes və sağlam hüquqi mühitin formalaşdırılması zəruridir ki, bu da istər daxili, istərsə də xarici investorların ixrac meyilli istehsalat cəlb edilməsi üçün əlverişli mühit yaratmalıdır. Belə mühitin mövcud olması və bununla yanaşı seçici müdaxilənin həyata keçirilməsi diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini artırma bilər.

Sağlam biznes mühitinin formalaşmasının eyni zamanda rəqabətə davamlı mühitin yaranmasına imkan yaratması ixracda iştirak edən şirkətlərin iqtisadiyyat daxilində uzunmüddətli dövrdə öz mövcudluğunu qorumasına gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində ixracın diversifikasiyasının davamlılığının təmin edilməsinə səbəb olur. Səmərəli biznes mühitinin formalaşması firmaların inkişafını təşviq etdiyindən ixracda iştirak edə biləcək firmaların sayını artırır. Lakin bəzən iqtisadi subyektlər imkanlarının olmasına baxmayaraq ixraca meyilli olmurlar və ya bu istiqamətdə öz

imkanlarından tam istifadə etmirlər. Bəzən isə biznesmenlər istehsal etdikləri məhsul və xidmətlərin ixraca yönəldilə biləcək keyfiyyət səviyyəsinə çatmaq üçün tələb olunandan daha artıq zaman sərf edirlər ki, bu da onların ixrac imkanlarının tam istifadə edilməməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də tək-cə sağlam biznes mühitinin formalaşması ixracın artırılmasına imkan yaratmır. Qeyd etdiyimiz halların aradan qaldırılması üçün seçici müdaxilədən istifadə edilir. Seçici müdaxilə çərçivəsində müxtəlif istehsal sahələrinin və bizneslərin inkişafı üçün stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirilir. Bura müxtəlif vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi, bizneslərin maliyyələşdirilməsi üçün aşağı faiz dərəcələrinin təklif edilməsi, dövlət qarantiyaları vasitəsilə bu maliyyələşmə prosesinin səmərəliliyinin artırılması və digər tədbirləri aid etmək olar. Bu baxımdan deyə bilərik ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının həyata keçirilməsi üçün sağlam biznes mühitinin formalaşması və səmərəli dövlət müdaxiləsinin təmin edilməsi ilkin şərtlərdəndir.

İqtisadi diversifikasiyanın inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlər üçün əsas inkişaf modeli olaraq seçilməsi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təşviq edilməsi iqtisadi diversifikasiya istiqamətdə iqtisadi ədəbiyyatın və nəzəri bazanın zənginləşməsində bu təşkilatların hazırladığı müxtəlif hesabatların da əhəmiyyəti böyükdür. Buna görə qeyd etdiyimiz hesabatların bəzilərinin təhlil edilməsi məqsəduyğundur. Belə hesabatlardan biri də Dünya Bankı tərəfindən hazırlanmışdır və orada göstərilir ki, iqtisadi diversifikasiya istiqamətində aparılan araşdırmalar nəzərdən keçirilərək iqtisadi diversifikasiyanın və həm də onun metodologiyasının formalaşmasına təsir edən əsas üç istiqamət müəyyənəşdirilmişdir. Bu istiqamətlərə makroiqtisadi dəyişənlər, iqtisadi islahatlar və struktur amilləri aiddir. Makroiqtisadi dəyişənlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

Valyuta məzənnəsi. İqtisadiyyatda valyutanın baha olması investorları öz iqtisadi fəaliyyətlərini genişləndirməkdən çəkindirir. Ona görə ki, baha valyuta, istehsal edilən məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabətə davamlılığının və gəlirlərin azalmasına səbəb olur. Bu baxımdan da iqtisadi diversifikasiya siyasəti həyata keçirilərkən səmərəli məzənnə siyasətinin aparılması vacibdir. Ucuz valyuta ixracı stimullaşdırmaqla diversifikasiyanın genişlənməsinə imkan yaradır.

İnflyasiya. İnflyasiyanın yüksək olması iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirdiyindən özəl sektorun inkişafına mane olur və bu sektorda əldə edilən valyuta gəlirlərinin öz dəyərini itirməsinə şərait yaradır. Özəl sektor iqtisadi diversifikasiyanın əsas aparıcı qüvvəsi olduğundan bu sektorun yüksək inflyasiyadan qorunması vacibdir. Buna görə də inflyasiyanın səmərəli həddə saxlanılması və bu istiqamətdə makroiqtisadi siyasətin formalaşdırılması əhəmiyyətlidir. İqtisadi diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini qorumaq məqsədilə inflyasiyanın hədəflənməsi rejimindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun ola bilər.

Xarici Birbaşa İnvestisiyalar. Araşdırmalar göstərir ki, xarici birbaşa investisiyalar investorların sektor baxımından seçimlərindən asılı olaraq müxtəlif sektorlara təsiri eyni deyildir. Müəyyən olunmuşdur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən Afrika ölkələrinə yönəldilən investisiyalar inkişaf etmiş ölkələrdən yönəldilən investisiyalardan fərqli təsir imkanlarına malik olmuşdur (107, səh.1-17). Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən yönəldilən investisiyalar struktur dəyişikliyinə səbəb olaraq kənd təsərrüfatı və tekstil kimi aşağı texnologiyalı sektorların diversifikasiyasını artırmış və emaledici sənaye məhsulların keyfiyyətini artıraraq ixracda payını yüksəltmişdir. Buna baxmayaraq ümumi xarici birbaşa investisiyalara xarakterik olan xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu investisiyalar əsasən üfüqi diversifikasiyanın inkişafını dəstəkləyərək istehsal sahələrində məşğulluğun tərkibini sektor baxımından zənginləşdirir. Bu təsirin nə dərəcədə güclü olması isə ölkələrdə mövcud olan xarici birbaşa investisiyaların həcmindən və diversifikasiya səviyyəsindən asılı olur. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, investisiya siyasəti həyata keçirilərkən cəlb edilən xarici investisiyaların mənbəsinin və buna əsasən də əsas məqsədinin nəzərə alınması vacibdir. Ona görə ki, diversifikasiya strategiyası ölkələrin iqtisadi sistemindən asılı olaraq dəyişir və hər ölkədə müxtəlif sektorların ixraca yönəldilməsi məqsəd olaraq seçilir.

Ticarət şərtləri. Ticarət şərtləri ixrac edilən məhsul və xidmətlərin qiymətinin idxal edilən məhsul və xidmətlərin qiymətinə olan nisbət ilə təqdim edilə bilər. Bu nisbətin yüksək olması iki müxtəlif nəticəyə gətirib çıxara bilər. Birinci halda ixracın konsentrasiyası arta bilər. Ona görə ki, istehsal faktorlarının təbii olaraq istehsal

qiymətinin artması ilə əsas bir neçə sektor üzrə yenidən bölgüsü baş verə bilər. Digər tərəfdən bu nisbətin yüksək olması ixracın gəlirliyini artıraraq diversifikasiyanın genişlənməsinə imkan yaradır. Bu iki tam fərqli nəticənin yaranma bilməsi iqtisadiyyatın xarakterində və iqtisadi subyektlərin davranışlarında mövcud ola biləcək müxtəliflikdən irəli gəlir.

Kapital investisiyaları. Kapital investisiyalarının ölkənin ÜDM-ində payının yüksək olması iqtisadi diversifikasiyanın sürətlənməsinə imkan yaradır. Kapital investisiyalarının çox olması o anlama gəlir ki, istehsalın və biznesin inkişafı üçün istifadə edilən investisiyaların həcmi yüksəkdir və bu da iqtisadiyyatın ixrac imkanlarını artıraraq diversifikasiyanın genişlənməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan diversifikasiya strategiyasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün kapital investisiyalarının cəlb edilməsinə imkan yaratmaq və bununla da özəl sektorun inkişaf etməsini dəstəkləmək əhəmiyyətlidir.

Diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri islahatların həyata keçirilməsi də vacibdir. Belə islahatlar keçirmədən və iqtisadi sistemi bu diversifikasiya strategiyasının həyata keçirilməsinə hazır etmədən bu strategiyanın səmərəliliyini təmin etmək mümkün deyildir. Əsas iqtisadi islahatlara aşağıdakıları aid etmək olar:

Ticarətin liberallaşdırılması. Ticarətin liberallaşdırılması iqtisadiyyat daxilində rəqabəti, investisiyaların cəlb edilməsini və yeni iş yerlərinin yaradılmasını asanlaşdırır. Bununla yanaşı ticarətin liberallaşdırılması istehlakçıların daha ucuz və keyfiyyətli məhsullara çıxışını təmin edir. Şirkətlər üçün isə ixrac imkanları genişlənməmiş olur və bu da ixracda iştirak edən şirkətlərin sayının artmasına səbəb olaraq diversifikasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır (106, səh. 295-315).

Maliyyə vəsaitlərinə çıxış. Şirkətlərin maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarının geniş olması diversifikasiya prosesinə müsbət təsir edir. Diversifikasiya prosesinin üstünlüyü ixrac olunan məhsulların müxtəlifliyi ilə əlaqədar olduğundan geniş maliyyə vəsaitlərinə çıxışın olması daha çox şirkətin ixraca cəlb edilməsinə və ixrac olunan məhsul çeşidinin artmasına imkan yaradır. Buna görə də maliyyə vəsaitlərinə çıxışın

təmin edilməsi və borca verilən vəsaitlərin faiz dərəcələrinin səmərəli həddə saxlanılması diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vacibdir.

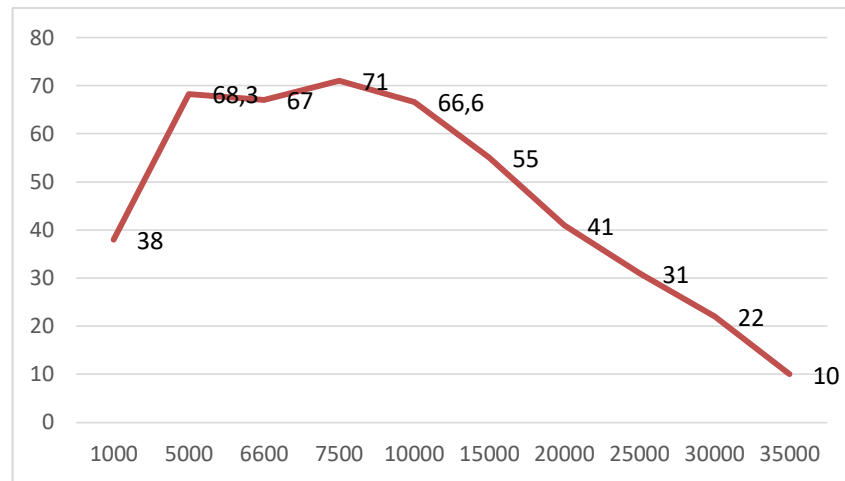
İqtisadi diversifikasiyanın formalaşmasına təsir edən istiqamətlərdən biri də *struktur amilləridir*. Bu amillərə əhalini, insan kapitalını və səmərəli institutları aid etmək olar. Onların hər birinin iqtisadi diversifikasiyaya müsbət təsir etmək imkanları vardır. Dövlətin əhalisi artdıqca yerli şirkətlərin daha geniş bazara çıxmaq imkanları yaranır və bu da istehsalın diversifikasiyasına gətirib çıxarır. İnsan kapitalının inkişafı isə iqtisadiyyatı daha ixtisaslı kadrlarla təmin etməklə biliyə və texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin inkişafına şərait yaradır. Səmərəli institutların olması isə sağlam biznes mühiti və sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmaqla özəl sektorun davamlılığını təmin etmiş olur. Buna görə də diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsində bu struktur amillərinin dəqiq təhlil edilməsi və onlardan səmərəli formada istifadə edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd etdiyimiz istiqamətlərlə yanaşı iqtisadi nəzəriyyədə diversifikasiyaya təsir edən bir sıra iqtisadi determinantlar da müəyyənləşdirilmişdir. Bu determinantlara aşağıdakıları aid etmək olar:

Özəl sektorun məhsuldarlığı. İstənilən iqtisadiyyatda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin məhsuldarlıq səviyyəsi eyni olmur. Ona görə də bu təşkilatlar arasında ən məhsuldarları daha yüksək rəqabətə malik olduğundan ixracatçıya çevrilirlər. İxrac prosesinə yeni qoşulan təşkilatların təcrübəsi və məlumatlılıq səviyyəsi zəif olduğundan ilkin mərhələdə onların xərcləri çox olur ki, bu da onların gəlirliyini və istehsal qabiliyyətini aşağı salır. Lakin sonrakı mərhələdə ixrac bazarının diversifikasiyasının yüksəlməsi və cəlb edilən investisiyaların həcmnin artması uzunmüddətli dövrdə xərcləri azaldaraq məhsuldarlığı artırmış olur. Buna görə də deyə bilərik ki, ixracın diversifikasiyası ilə şirkətlərin məhsuldarlığı qrafik olaraq yuxarı istiqamətlənmiş parabola şəklindədir (137, səh.28-47). Şirkətlər nə qədər tez ilkin durğunluq dövründən çıxıb bilirlərsə bir o qədər tez də ixrac prosesinə qoşularaq iqtisadi diversifikasiya prosesinin bir hissəsinə çevrilirlər. Bu səbəbdən də iqtisadi diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün özəl müəssisələrin məhsuldarlığının artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi vacibdir. Sahibkarlıq diversifikasiyanın

əsas aparıcı qüvvəsi olduğundan onun həyata keçirilməsi üçün sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilkin şərtlərdən biri kimi çıxış edir.

Adambaşına düşən ümumi daxili məhsul. Adambaşına düşən ümumi daxili məhsul əsas iqtisadi göstəricilərdən biri olduğundan bu göstərici ilə iqtisadi diversifikasiya arasında əlaqənin tədqiq edilməsi daima böyük əhəmiyyət daşımışdır. Buna görə də bu istiqamətdə aparılan müxtəlif araşdırmalar əsasən eyni nəticəyə gəlmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, istehsal edilən məhsulların diversifikasiyası ilə adambaşına düşən ÜDM arasında əlaqə qrafik olaraq aşağı yönəlmiş parabola şəklindədir (Qrafik 1). Aşağı gəlirli ölkələr ixtisaslaşmış məhsul strukturuna malik olurlar və adambaşına düşən ÜDM artdıqca iqtisadi aktivliyin sektorlar üzrə diversifikasiyası artmağa başlayır (113, səh. 590-605). Lakin bu trend adambaşına düşən ÜDM daha da artdıqca əks istiqamət alır və müəyyən həddən sonra bu iqtisadiyyatda sektorlar üzrə ixtisaslaşma yenidən artır. Ölkələr bu həddə adətən adambaşına düşən ÜDM 10 min ABŞ dolları ətrafında olanda çatırlar. Bu araşdırmanın inkişaf edən ölkələr üçün iqtisadi diversifikasiya baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə ki, araşdırma iqtisadi diversifikasiya siyasəti həyata keçirilərkən ölkələrin vaxtından əvvəl, yeni zəruri gəlirlilik səviyyəsinə çatmamış hər hansı bir sahə üzrə ixtisaslaşmasının qarşısının alınmasının əhəmiyyətli olduğunu sübut edir. Göründüyü kimi yüksək inkişaf həddi əldə edildikdən sonra bir neçə sahə üzrə ixtisaslaşmaya meyil artır və bu, ilkin mərhələdə olduğu qədər təhlükəli deyildir. Bu onunla əlaqədardır ki, yüksək gəlirli ölkələrin iqtisadiyyatlarının riskləri idarə etmək imkanları geniş olur və onlar müəyyən sahələr üzrə yüksək səviyyədə ixtisaslaşdığından onların bu sahələr üzrə rəqabətdə uduzmaq imkanları az olur. Bu baxımdan hesabatdan o nəticəyə gəlmək olar ki, ölkələrin gəlirlilik səviyyəsi yüksək həddə çatdıqdan sonra diversifikasiyanın əhəmiyyəti azalır.

Qrafik 1.1.1. İstehsal edilən yeni məhsullarla adambaşına düşən ÜDM arasında əlaqə

İqtisadi ədəbiyyatda istər diversifikasiyanın tərfi, istərsə də onun ölçülməsi barədə qəbul edilmiş ortaql baxış mövcud deyildir. Diversifikasiya səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün müxtəlif statistik, ekonometrik və göstəricilərin sadə üsulla təhlil edilməsi kimi vasitələrdən istifadə olunsada hansı vasitənin və ya indeksin daha üstün olması barədə dəqiq fikirlər formalaşmamışdır. Bunun üçün də bir sıra hesablamalı nəzəriyyələri və indekslərini nəzərdən keçirək. Bu istiqamətdə mövcud olan nəzəriyyələrdən biri XX əsrdə formalaşan və inkişaf edən “**Sənaye Quruluşu Nəzəriyyəsi**”-dir (Industrial organization theory). Amerikalı iqtisadçı Co Steyten Beyn (Joe Staten Bain) müasir Sənaye Quruluşu Nəzəriyyəsinin atası hesab edilir. Bu nəzəriyyəyə görə ölkədə nə qədər çox iqtisadi sektor olarsa o zaman bazarda konsentrasiya aşağı səviyyədə olacaqdır ki, bu da daha yüksək iqtisadi diversifikasiya deməkdir (133, səh. 96). Bu nəzəriyyə çərçivəsində istifadə edilən empirik metodlara ogiv indeksi (ogive index), entropi indeksi (entropy index), Herfindal-Hirşman indeksi (Herfindahl Hirschmann index) və Cini indeksi aiddir və bu metodlar mütləq ixtisaslaşma səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Onlardan bəzilərinə nəzərdən keçirək.

Herfindal-Hirşman indeksi bazarda konsentrasiyanı, iqtisadi diversifikasiyanı və makroiqtisadi ixtisaslaşmanı müəyyən etməyə imkan verir. Bu indeks iqtisadiyyatın nə dərəcədə məhdud sayıda sektorlardan asılı olduğunu müəyyən etmək üçündür və aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$\text{Herfindal – Hirşman indeksi} = \sum_{i=1}^n S_i^2 \quad (1.1.1)$$

Burada S_i i sektorunun ümumi iqtisadiyyatda payını göstərir, n isə iqtisadiyyatda mövcud olan sektorların sayını göstərir. (Eyni qaydada S_i i sektorunun ixracının ümumi ixracda payı və ya i sektoru üzrə məşğulluğun ümumi məşğulluqda payını göstərir). İndeks 0 və 1 arasında dəyişir və ən yüksək səviyyədə iqtisadi diversifikasiyaya malik olan iqtisadiyyatın indeksi sıfıra yaxın olur. İndeks nə qədər yüksək olarsa bir o qədər də iqtisadiyyatda konsentrasianın və ixtisaslaşmanın səviyyəsi yüksək olur.

Ogiv indeksi iqtisadi fəaliyyətin (məşğulluq, ixrac, gəlir, ÜDM ola bilər) sektorlar üzrə bölgüsünü göstərir və aşağıdakı qaydada hesablanır (128, səh. 131-149):

$$ogiv\ indeks = \sum_{i=1}^N \frac{(S_i - \frac{1}{N})^2}{1/N} \quad (1.1.2)$$

Burada N ölkədə mövcud olan sektorların sayını S_i isə i -inci iqtisadi fəaliyyət növünün sektorlar üzrə payını göstərir. İqtisadi fəaliyyət növünün sektorlar üzrə bərabər bölgüsü daha yüksək diversifikasiyanın mövcud olduğunu göstərir. Əgər iqtisadiyyatda N sayda sektor mövcuddursa o zaman iqtisadi fəaliyyətin tam bərabər bölgüsünün olması üçün S_i $1/N$ -ə bərabər olmalıdır. Bu zaman ogive indeksi sıfıra bərabər olur ki, bu da mükəmməl diversifikasiya deməkdir.

Diversifikasiyaya aid olan nəzəriyyələrdən biri də **ixrac bazası nəzəriyyəsidir** (export base theory). Amerikalı iqtisadçı Duqlas Nors (Douglas C. North) 1950-ci ildən sonrakı dövrdə bu nəzəriyyəni inkişaf etdirmişdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən iqtisadi inkişafı ixraca olan tələblə müəyyən etmək olar. Bu nəzəriyyə Frank Hakman (Frank Hachman) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyə çərçivəsində istifadə edilən **Hakman indeksi** hər hansı bir regionda məşğulluğun sektorlar üzrə bölgüsünün bütün ölkə üzrə məşğulluğun bölgüsünə nə qədər uyğun olduğunu göstərir (120, səh. 1). İndeks 1-ə bərabər olarsa bu o deməkdir ki, hesablama üçün seçilmiş regionda məşğulluğun sektorlar üzrə bölgüsü bütün ölkə üzrə bölgüsü ilə eynilik təşkil edir. Sıfır olduqda isə bu bölgünün tam fərqli olduğu başa düşülür. Hakman indeksi aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$Hakman\ indeks = \frac{1}{\sum_{i=1}^N \left[\left(\frac{S_i^{region}}{S_i^{ölkə}} \right) x S_i^{region} \right]} = \frac{1}{\sum_{i=1}^N [LQ x S_i^{region}]} \quad (1.1.3)$$

Burada S_i^{region} seçilmiş regionda məşğulluğun i -inci sektorda payını, $S_i^{ölkə}$ ölkə üzrə məşğulluğun i -inci sektorda payını, N isə sektorların və ya sənaye sahələrinin sayını göstərir. Düsturda yer alan LQ isə hər hansı bir sənaye sahəsini, klasteri və ya məşğulluğun konsentrasiyasını həmin sahə üzrə ümumi ölkədə mövcud olan konsentrasiya ilə müqayisə etməyə imkan verir. LQ -nün qiyməti 1-dən yüksək olarsa seçilmiş sektorun həmin region üzrə ixrac yönümlü olduğunu, 1-dən aşağı olduqca isə bu sektor üzrə yaradılan məhsul və xidmətlərin daha çox region daxilində satıldığını göstərir. Qeyd etdiyimiz nəzəriyyələrdən başqa, müxtəlif istiqamətlərdə iqtisadi diversifikasiya səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən, iqtisadi fəaliyyətin məkan üzrə bölgüsünü və sənaye klasterlərinin əhəmiyyətini özündə əks etdirən *Məkan Nəzəriyyəsi* (Location theory), iqtisadi diversifikasiyanın eyni zamanda istehsal, istehlak və ticarətdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqəsini müəyyən edən *İqtisadi İnkişaf Nəzəriyyəsi* (Economic development theory) və Giriş-Çıxış modeli də mövcuddur. Həmin model və nəzəriyyələr müxtəlif istiqamətlərdə iqtisadi diversifikasiya səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Göründüyü kimi iqtisadi diversifikasiya haqqında mövcud olan nəzəri bazanın tarixi elə də uzun deyildir. Buna baxmayaraq bu istiqamətdə qısa zaman ərzində çoxsaylı araşdırmalar aparılmış və müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu prosesin qısa zamanda baş verməsi isə diversifikasiyanın müasir iqtisadi sistemdə böyük əhəmiyyətə malik olmasından irəli gəlir. Ümumiyyətlə diversifikasiya çoxsahəli anlayışdır və bura iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətləri üzrə diversifikasiya aiddir. Bu istiqamətlər içərisində ən çox müraciət olunanı isə ixracın diversifikasiyasıdır. Bu da onunla əlaqədardır ki, diversifikasiya siyasətinin hal-hazırkı dövrdə ən çox istifadə edildiyi ixracdan çox asılı olan aşağı gəlirli ölkələrdir. Buna görə də ixrac gəlirlərinin çoxsahəliliyinin artırılması bu ölkələr üçün vacibdir. İxracın diversifikasiyasının əldə edilməsi isə özlüyündə iqtisadiyyat daxilində bir çox sahələrin diversifikasiyasını tələb edir. Buna görə də diversifikasiya siyasətinin səmərəli olması üçün kompleks yanaşmanın mövcud olması vacibdir. Diversifikasiya strategiyasının uğurlu olmasında dövlət müdaxiləsi də böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəyyən hədd daxilində dövlət səmərəli müdaxilə ilə qeyd etdiyimiz iqtisadi diversifikasiyanı formalaşdıran amillərə

və determinantlara təsir edərək iqtisadi diversifikasiya üçün sağlam mühit yaratmalıdır. Belə mühitin çatışmazlığı şəraitində diversifikasiyanın səmərəliliyini təmin etmək çətinləşir. Bundan ötrü də zəruri iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi önəmlidir. İqtisadi diversifikasiya siyasəti müxtəlif vəziyyətlərdə və ölkələrdə fərqli xarakterə malik olduğundan onun tətbiqi zamanı mövcud olan nəzəriyyələrin nəzərə alınması önəmlidir. Bu nəzəriyyələr müxtəlif istiqamətlərdə qiymətləndirməyə imkan yaradaraq diversifikasiya siyasətinin nə dərəcədə səmərəli olduğunu müəyyən etməyə və mövcud olan çatışmazlıqların gələcəkdə aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, iqtisadi diversifikasiya mürəkkəb bir proses olmaqla eyni zamanda səmərəli dövlət müdaxiləsinin təmin edilməsini, zəruri islahatların həyata keçirilməsini və müxtəlif nəzəriyyələr vasitəsilə daima bu prosesin təhlili və qiymətləndirilməsini tələb edir.

1.2. İqtisadiyyatın diversifikasiyasının əhəmiyyəti və iqtisadiyyatda rolu

İqtisadiyyatın diversifikasiyası iqtisadi inkişaf prosesinə dəstək olan ən səmərəli istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Özündə ölkələrin müxtəlif mənbələr hesabına gəlirlərinin formalaşmasını əks etdirən diversifikasiya siyasəti səmərəlilik və gəlirlilik baxımından iqtisadiyyat üçün geniş imkanlar açır. Bu imkanlardan istifadə edilməsi isə öz növbəsində yayılma effekti ilə iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının canlanmasına şərait yaradır ki, nəticədə ümumi iqtisadi artım və gəlirlilik səviyyəsi yüksəlmiş olur. İqtisadi diversifikasiya iqtisadi fəaliyyət nəticəsində ölkədə yaradılan dəyərin müxtəlif sektorlarda formalaşmasını tələb edir. Ölkə iqtisadiyyatında inkişaf etmiş müxtəlif sektorların sayı və onların iqtisadiyyatda rolu nə qədər çox olarsa bu zaman iqtisadiyyat daha çox diversifikasiya olunmuş hesab edilir. Diversifikasiyanın səmərəliliyi eyni zamanda sektorlar arasında asılılıqla da müəyyən edilir. Yəni iqtisadiyyatda gəlirlərin bir neçə sektorda yaranmasına baxmayaraq bu sektorlar bir-biri ilə birbaşa əlaqəli olduqda bu zaman bu sektorların hər hansı birində baş verən geriləmə (digərlərinə də təsir edərək) ümumi iqtisadi artıma mənfi təsir edə bilər. Buna

görə də iqtisadi diversifikasiya səviyyəsi müəyyən edilərkən bu amilin də nəzərə alınması vacibdir. Siyasi iqtisadda diversifikasiya dedikdə daha çox ölkənin məhsul ixracının şaxələndirilməsi başa düşülür (131, səh.360). Yəni iqtisadiyyatın bu sahəsində diversifikasiya siyasəti dedikdə ölkənin ixracında məhdud sayda məhsulların üstünlük təşkil etməsinin qarşısının alınması nəzərdə tutulur. Bu isə əsas ixrac məhsullarının dünya bazarlarında qiymətinin dəyişməsinin və bu məhsullara olan tələbatın azalmasının ölkə iqtisadiyyatına vura biləcəyi zərərin qarşısının alınmasına və ya zərərin həcmnin azaldılmasına imkan yaradır.

İxracın diversifikasiyası əsasən iki formada baş verir: üfüqi və şaquli (108, səh.11). **Üfüqi** diversifikasiya dedikdə ixrac edilən məhsulların sayının artırılması nəzərdə tutulur, bu hal hər hansı bir məhsulun qiymətində baş verə biləcək dəyişikliklərin mənfi təsirindən iqtisadiyyatı qorumuş olur. Burada ixrac edilən əmtəələrin və xam məhsulların sayının artırılması əsas götürülür. Üfüqi diversifikasiya eyni zamanda hər hansı bir sektor daxilində də baş verə bilər. Tutaq ki, kənd təsərrüfatı üzrə ixrac edilən məhsulların sayı artırıla bilər. Bir çox hallarda ölkələr diversifikasiya siyasətini həyata keçirmək istədikdə ilk növbədə eyni sektor daxilində üfüqi diversifikasiyadan istifadə edilməsinə üstünlük verirlər. Bu, nəticələrin daha tez əldə edilməsinə imkan yaradır. Ona görə ki, artıq eyni sektor üzrə ixrac prosesinin həyata keçirilməsi üçün baza mövcud olur və bu sektor üzrə istehsal imkanlarının artırılması daha az xərc və zaman tələb edir. Lakin üfüqi diversifikasiya iqtisadi diversifikasiyanın tam səmərəli forması hesab edilmir. Ona görə ki, diversifikasiyanın bu növü qısamüddətli dövrdə hər hansı bir məhsuldan asılılığın aradan qaldırılmasına imkan yaratsa da burada əlavə edilmiş dəyər amili nəzərə alınmadığından bu ölkə daxili iqtisadi inkişafın artırılmasına və rəqabətə daha davamlı olan məhsulların istehsal edilməsinə geniş imkanlar yaratmır.

Şaquli diversifikasiya dedikdə isə ixracın elə diversifikasiyası nəzərdə tutulur ki, burada ixrac edilən məhsullar yalnız əmtəələr deyil, eyni zamanda istehsal prosesinin bütün mərhələlərini keçmiş məhsullar olur. Yəni şaquli diversifikasiya həyata keçirildikdə məhsullar xam formada deyil əlavə dəyər yaradacaq formada emal və marketinq mərhələlərini keçərək ixraca cəlb edilir. Şaquli diversifikasiya nəticəsində

hər hansı bir ölkənin ixrac etdiyi məhsullar xam məhsullardan emal olunmuş məhsullar formasına keçir. Üfüqi diversifikasiyadan fərqli olaraq diversifikasiyanın bu növündə iqtisadi səmərəliliyin yayılma effekti daha geniş olur (123, səh. 27). Ona görə ki, şaquli diversifikasiyanın həyata keçirilməsi tam istehsal prosesini tələb etdiyindən burada elm və texnologiyaların inkişaf etməsinə, daha çox dəyərin yaradılmasına və məşğulluğun daha çox artmasına imkanlar yaradır. Nəticədə müxtəlif sənaye sahələrinin inkişafı təmin edilmiş olur ki, bu da bu sahələrdə yaradılan məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxmaq imkanlarını artırır. Şaquli diversifikasiyanın digər üstün cəhəti onunla əlaqədardır ki, onun həyata keçirilməsi prosesi nəticəsində yaradılan məhsullar istehsal prosesini tam keçmiş məhsullar olduğundan xarici bazarlarda baş verən qiymət dəyişikliyinə xam məhsullar qədər çox məruz qalmır və bu da ölkə iqtisadiyyatını xarici iqtisadi proseslərin mənfi təsirlərindən daha çox qoruyur. Buna görə də deyə bilərik ki, ölkələrin ixrac etdikləri məhsullar nə qədər innovativ və istehsal prosesinin daha çox mərhələlərini keçmiş olarsa bu zaman onların dəyər yaratma qabiliyyəti artdığından həmin ölkələr daha asanlıqla qloballaşma prosesinin bir parçasına çevrilə bilər və dünya bazarlarında rəqabət apara bilirlər.

Ümumilikdə həm üfüqi, həm də şaquli diversifikasiya ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir edir. Diversifikasiyanın hansı növündən istifadə edilməsi eyni zamanda ölkənin iqtisadi strukturundan və istehsal imkanlarından asılıdır. Şaquli diversifikasiya yüksək texnologiya, ixtisaslı kadrlar və böyük həcmdə ilkin investisiya tələb edir. Bu amillərin mövcud olmadığı şəraitdə şaquli diversifikasiya vasitəsilə arzu olunan nailiyyətləri əldə etmək çətindir. Ona görə də diversifikasiya siyasəti həyata keçirilərkən bu amilin nəzərə alınması vacibdir. Bunun nəticəsidir ki, bəzi inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməmiş ölkələrdə iqtisadi imkanların dar olması onların üfüqi diversifikasiya siyasətinə üstünlük vermələri ilə nəticələnir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilkin mərhələdə səmərəli üfüqi diversifikasiya siyasəti vasitəsilə iqtisadi inkişaf səviyyəsinin və gəlirlərin artırılması sonrakı mərhələdə şaquli diversifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün şərait yarada bilər. Bu strategiya bir sıra cənub və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri tərəfindən istifadə edilmişdir. Nümunə üçün Çin Xalq Respublikasını (ÇXR) göstərmək olar. 1960-cı illərdə daha çox kənd təsərrüfatı

və yüngül sənaye məhsullarının istehsalı ilə ixtisaslaşan və yüksək texnologiyalara çıxışı olmayan ÇXR öz iqtisadi imkanlarını genişləndirdikcə yüksək texnologiyaları əldə etmək və digər istehsal sektorlarını da inkişaf etdirmək imkanı əldə etdi. Zamanla öz iqtisadi imkanlarını genişləndirərək ÇXR şaquli diversifikasiya siyasətini həyata keçirməyə başladı və müxtəlif istehsal sahələrini inkişaf etdirərək dünyanın ən böyük ixracatçı ölkəsinə çevrildi. Hal-hazırda ÇXR dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatına sahib olmaqla yüngül sənaye və qida məhsullarından başlamış yüksək texnologiya tələb edən smartfon və avtomobil məhsullarına qədər öz istehsal imkanlarını genişləndirmiş və müxtəlif çeşidli məhsul növlərinin ixracını həyata keçirməkdədir.

İqtisadi ədəbiyyatda uzun illər mütəxəssislər ixracın strukturunun çoxşahəli olub və ya olmamasının daha səmərəli olduğunu müzakirə etmişlər. Bir qrup mütəxəssislərin fikrincə, ölkənin hər hansı bir məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşması və bununla da digər ölkələrə nəzərən müqayisəli üstünlük (comparative advantage) qazanması daha səmərəlidir. Onlar düşünürdülər ki, bu həmin ölkələrə ixtisaslaşdığı və daha səmərəli istehsal etdiyi məhsulu daha çox ixrac edərək böyük həcmdə gəlir əldə etmək imkanı yaradacaqdır (123, səh.146). Digər qrup isə düşünürdü ki, diversifikasiyanın istənilən halda həyata keçirilməsi önəmlidir və ölkələr məhdud sayda məhsul ixracından asılı qalmamalıdırlar. Bunu onunla izah edirdilər ki, hər hansı bir ölkə müəyyən məhsulun istehsalı və ixracında ixtisaslaşmasına baxmayaraq istənilən halda həmin məhsulun qiymətində və ona olan tələbdə baş verə biləcək geriləmələrin təsirindən qaça bilməzlər. Bu isə ixracın davamlılığı baxımından səmərəli deyildir. Lakin son illərdə gedən iqtisadi proseslər, baş vermiş iqtisadi böhranlar göstərdi ki, ölkələrin hər hansı bir məhsulun ixracından asılı olması səmərəli deyildir və ölkə iqtisadiyyatını xarici şoklara qarşı həssas edə bilər. Buna görə də müqayisəli üstünlüyün müsbət və səmərəli cəhətləri olmasına baxmayaraq ölkələrin öz iqtisadiyyatlarının dünya iqtisadiyyatında baş verə biləcək şoklara qarşı davamlılığını təmin etmək məqsədilə iqtisadi diversifikasiyanı həyata keçirmələri müasir iqtisadi şəraitdə əhəmiyyətlidir.

İqtisadi şokların baş vermə imkanlarının geniş olduğu şəraitdə iqtisadi diversifikasiyanın əhəmiyyətinin artması əmtəə bazarlarının volatil olması ilə bağlıdır.

Əgər bazarlarda volatillik müşahidə edilməsə idi və daha çox hər hansı bir əmtəənin ixracı ilə ixtisaslaşan ölkələrin ixracdan əldə etdiyi gəlirlər daima eyni səviyyədə qalsa idi, o zaman diversifikasiyanın əhəmiyyəti azalmış olardı. Lakin əmtəə bazarlarında volatillik çox yüksəkdir və bu bazarlarda baş verən mənfi dəyişikliklər iqtisadiyyatları müəyyən əmtəələrdən asılı olan ölkələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edərək bəzən onları varlı ölkədən kasıb ölkəyə çevirəcək qədər güclü olur. Nümunə üçün 2014-cü ildən sonra müşahidə edilən aşağı neft qiymətlərinin təsiri ilə Venesuela iqtisadiyyatının dərin böhranla qarşı-qarşıya qalmasını göstərmək olar. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarına əsasən Venesuela iqtisadiyyatının artım tempi 2016-cı ildə mənfi 8%, inflyasiya səviyyəsi 481%, işsizlik səviyyəsi isə 17% təşkil etmişdir (124, səh. 1). Geriləmənin yüksək səviyyədə olması neft amilinin Venesuela iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyətə malik olması ilə əlaqədardır. Neft gəlirlərinin azalması ilə ölkənin öz borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi, sosial subsidiyaların ləğv edilməsi, xarici valyuta ehtiyatlarının azalması ölkədə xaos yaratmışdır. Dünyanın ən böyük neft ehtiyatlarına malik olan bir ölkənin iqtisadiyyatının bu qədər geriləməsi iqtisadi diversifikasiyanın əhəmiyyətinin böyük olduğunu bir daha sübut edir. Sözsüz ki, heç də bütün neft ölkələri bu qədər mənfi təsirə məruz qalmamış və onların bəzilərinin gəlirlərin azalmasının yaratdığı riskləri idarə etmək imkanları daha geniş olmuşdur. Bu da onunla əlaqədardır ki, iqtisadiyyatın digər sektorlarının yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olması yaranan risklərin müəyyən qədər qarşısının alınmasına və bu sektorların gəlirləri hesabına neft sektorunda baş verən geriləmənin əvəz edilməsinə imkan yaratmışdır. İstənilən halda müəyyən bir əmtəədən asılılıq iqtisadi səmərəlilik və maliyyə təhlükəsizliyi baxımından müsbət qiymətləndirilə bilməz. Əgər əmtəə qiymətlərində daha böyük enmə müşahidə edilərsə bu digər diversifikasiya səviyyəsi aşağı olan ölkələrin də dərin böhranla qarşılaşmasına gətirib çıxara bilər. Məhz buna görə də iqtisadi ədəbiyyatda və bir çox ölkələrin iqtisadi siyasətində iqtisadi diversifikasiya geniş yer ayrılan mövzulardandır və bu istiqamətdə müxtəlif strategiyaların tətbiq edilməsi imkanları daima araşdırılır.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasının əhəmiyyətinin artması və resurslardan asılı olan ölkələrin inkişaf strategiyalarının əsas hissələrindən birinə çevrilməsi

iqtisadiyyatların və maliyyə bazarlarının qloballaşması ilə də sıx əlaqədardır. Yəni azad bazar şəraitində qlobal iqtisadi münasibətlərin sürətlə inkişaf etməsi yaranmış risklərin asanlıqla yayılmasına və digər ölkələrə təsir etməsinə imkan yaradır. Bu xüsusilə iqtisadi diversifikasiya səviyyəsi zəif olan və iqtisadi əməliyyatları əsasən bir neçə iqtisadi sektorda həyata keçirilən ölkələr üçün təhlükəlidir. Ona görə ki, belə iqtisadiyyatlar xarici təsirlərə qarşı həssasdır və xarici iqtisadi proseslərin mənfi təsirlərindən qorunmaq imkanları azdır. Nümunə üçün 2008-ci ildəki maliyyə böhranını göstərmək olar. Dünya maliyyə bazarlarının qlobal səviyyədə sıx əlaqəli olması, maliyyə böhranının daha sürətlə yayılması qlobal iqtisadi inkişafa əsaslı surətdə təsir etmək imkanını yaratdı. Başlanğıcını Amerika Birləşmiş Ştatlarının ipoteka bazarından götürən bu böhran tezliklə bütün Amerika iqtisadiyyatına, Avropaya, daha sonra isə bütün dünya iqtisadiyyatına yayıldı. Belə olan halda, hətta bu böhranın formalaşmasında heç bir rolu olmayan və beynəlxalq maliyyə bazarlarına sıx bağlı olmayan iqtisadiyyatlar böhrandan təsirləndilər və iqtisadi geriləmə ilə qarşılaşdılar.

Araşdırmalar göstərir ki, resurslardan asılı olan ölkələrə isə böhran əmtəə qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə təsir etmiş oldu. Bu isə onunla əlaqədar idi ki, əmtəələrin əsas alıcıları olan ölkələrin iqtisadi artımı zəiflədiyindən onların müxtəlif əmtəələrə olan tələbləri azaldı və nəticədə resursların ixracından asılı olan ölkələrin gəlirləri azalmış oldu. Neft ixrac edən ölkələrdə isə böhranın təsirləri daha uzunmüddətli oldu. Belə ki, 2009-cu ildən etibarən neftin beynəlxalq bazarlarda qiyməti azalmağa başladı və 2015-ci ildə 30 ABŞ dollarından da aşağı səviyyəyə düşmüş oldu. Bu isə onunla əlaqədar idi ki, böhran neftə olan tələbi azaltmaqla neft bazarında tarazlığı pozmuş oldu və təklif tələbi üstələdi. Bu da öz növbəsində neft qiymətlərinin kəskin azalmasına yol açdı. Buna görə iqtisadi diversifikasiya yalnız iqtisadi artımın deyil, eyni zamanda xarici risklərin daha səmərəli idarə edilməsinə imkan yaradaraq ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin təmin edilməsinə şərait yaradır.

Makroiqtisadi sabitlik təmin edilmədiyi halda və iqtisadiyyatın xarici risklərə qarşı həssaslığı yüksək olduğu halda isə iqtisadi artımın təmin edilməsi də çətinləşir. Maliyyə böhranı eyni zamanda onu da göstərdi ki, risklərin iqtisadiyyat daxilində, yəni mikrosəviyyədə idarə edilməsi iqtisadiyyatı xarici risklərdən tam qorumağa imkan

vermir. Əgər böhrana qədər mütəxəssislər hesab edirdilərsə ki, mikrosəviyyədə risklər səmərəli şəkildə idarə edildikdə bu makrosəviyyədə də risklərin avtomatik olaraq aradan qalxmasına imkan yaradır, böhrandan sonra isə onlar bu fikirlərin öz əhəmiyyətini itirdiyini anlamağa başladılar (111, səh. 2). Bundan sonra mütəxəssislərin əksəriyyəti o fikri dəstəkləməyə başladılar ki, risklərin idarə edilməsi məsələsində ölkələr daha geniş və əhatəli yanaşmadan istifadə etməlidirlər. Bu yanaşmanın əsas elementi isə daha yüksək səviyyəli iqtisadi diversifikasiyadır, hansı ki, yalnız xarici təsirlərin azaldılmasına xidmət etmir, eyni zamanda uzunmüddətli perspektivdə davamlı iqtisadi inkişafı təmin edir. Məhz buna görə də hal-hazırda resurslarla zəngin ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadi inkişaf planlarında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi əsas istiqamətlərdən biri kimi seçilmişdir. Əgər əvvəlki dövrlərdə karbohidrogen ehtiyatlarına malik olmaq böyük üstünlük hesab edilirdisə və geniş maliyyə imkanları yaradırdısa, müasir qlobal iqtisadiyyatda bu ehtiyatlara sahib olmaq heç də hər zaman fayda vermir. Ona görə ki, iqtisadi əlaqələrin sıx olması və xarici ölkələrdə gedən proseslərin daxili iqtisadiyyata təsir etmək imkanlarının çox olması karbohidrogen ehtiyatlarının risklilik səviyyəsini artırır. Buna görə də böyük ehtiyatlara malik olmaq yalnız səmərəli diversifikasiya və risklərin idarə edilməsi strategiyalarının mövcudluğu şəraitində iqtisadi artıma müsbət təsir edən amilə çevrilə bilər. Buradan o nəticəyə gələ bilərik ki, dünya iqtisadiyyatında son dövrlərdə gedən neqativ iqtisadi proseslər iqtisadiyyatın diversifikasiyasının əhəmiyyətini daha da artırmış və onu ən səmərəli iqtisadi strategiyalardan birinə çevirmişdir.

Müasir iqtisadi münasibətlər sistemində risklərin idarə edilməsi böyük əhəmiyyətə malik olduğundan istər ölkələrin, istərsə də şirkətlərin investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Buna görə də qeyd etdiyimiz kimi diversifikasiya səviyyəsi aşağı olduqda hər hansı bir ölkənin xarici proseslərdən qaynaqlanan risklər ilə qarşılaşmaq imkanları artır ki, bu da iqtisadiyyatın risklilik səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Belə olan halda iqtisadiyyatın xarici investorlar üçün cəlbediciliyi azalmış olur və bu da uzunmüddətli perspektivdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə mane olur. Bu baxımdan da iqtisadi diversifikasiyanın artırılması əhəmiyyətlidir. Risklərlə yanaşı aşağı diversifikasiya

səviyyəsinə malik olan ölkələrin iqtisadiyyatlarının cəlbədiciliyinin azalması eyni zamanda belə iqtisadiyyatlarda iqtisadi fəaliyyət imkanlarının dar olması ilə bağlıdır.

Hər hansı bir sektor iqtisadiyyatda daha çox paya malikdirsə bu zaman yalnız bu sektora marağı olan investorların cəlb edilməsi mümkün olur. Hər hansı bir sektorun tam üstünlüyə malik olması həm də iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafına mane olduğundan həmin sektorlarda yaradılan məhsulların rəqabət qabiliyyətini və onların cəlbədiciliyini aşağı salır. Nəticədə iqtisadiyyatda səmərəli investisiya mühiti yaranmış olmur və iqtisadi inkişaf prosesi üçün maneələr yaranır. Buna görə də yüksək diversifikasiya səviyyəsinin təmin edilməsi həm də investisiyaların cəlb edilməsi və bu vəsaitlər hesabına iqtisadi inkişaf sürətinin daha da artırılması prosesinə dəstək vermiş olur.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi diversifikasiya strategiyasını həyata keçirən dövlətlərin qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də ondan ibarətdir ki, qısa zamanda digər məhsulların keyfiyyətli və rəqabətə davamlı istehsalına nail olmaq çətinidir və bu proses böyük həcmdə investisiyalar tələb edir. Buna görə də bəzən ilkin mərhələdə iqtisadiyyatda əsas paya sahib olan iqtisadi sektorun imkanlarından digər sektorlarda istehsal prosesinin dəstəklənməsində istifadə etmək mümkündür. Tutaq ki, hər hansı neftlə zəngin olan ölkə əldə etdiyi nefti xam formada ixrac etmək əvəzinə həmin neftdən digər istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün tələb olunan enerjinin istehsalına yönəldə bilər. Bu eyni zamanda neftin dünya bazarında qiymətində baş verən dəyişikliklərdən iqtisadiyyatı qoruyacaqdır. Ona görə ki, əldə edilən neft məhsulları iqtisadiyyat daxilində istehsalata yönəldiyindən onların tarixi bazarlardakı qiyməti ölkə üçün maraqlı olmayacaqdır. Bununla yanaşı neftdən istifadə edilərək istehsal olunan məhsulların sayının artırılması və dominant olan sektor daxilində üfüqi diversifikasiyanın həyata keçirilməsi də səmərəli ola bilər. Bu halda da istehsal olunan neft məhsullarının xam neftin özündən daha az qiymət dəyişikliyinə təsirinə məruz qalması ümumi iqtisadiyyat üçün riskləri azaltmış olacaqdır. Sözsüz ki, bu strategiyalar da davamlı deyildir və istənilən halda neft ehtiyatlarının məhdud olduğunu nəzərə alsaq uzunmüddətli perspektivdə öz səmərəsini itirəcəkdir. Lakin iqtisadiyyatın diversifikasiyasının həyata keçirilməsi zamanı keçid mərhələsində yarana biləcək əlavə xərclərin qarşılanması, iqtisadi səmərəsizliyin formalaşdırma biləcəyini zərərlərin və

iqtisadi risklərin azaldılmasında bu strategiyanın müəyyən qədər əhəmiyyəti ola bilər. Bir çox Ərəb ölkələrində bu strategiyalar diversifikasiya siyasətinin ilkin mərhələsində dəstəkləyici tədbirlər kimi tətbiq edilməkdədir (127, səh. 2).

Əsas sektor üzrə diversifikasiyanın həyata keçirilməsi riskləri azaltsa da bu diversifikasiya siyasətinin əsas məqsədindən kənarda qalır. Yəni yenə də eyni sektorun üstünlüyü davam edir. Buna görə də diversifikasiya siyasətinin əsas məqsədinə uyğun olaraq idxalın əvəz edilməsinə xidmət edən şaxələndirmə daha səmərəli hesab edilir. Bu, eyni zamanda postneft dövründə iqtisadiyyata öz davamlılığını qorumağa imkan yaradaraq uzunmüddətli perspektivdə maliyyə təhlükəsizliyini təmin edir. Lakin burada nəzərə alınmalı olan əhəmiyyətli bir faktor vardır. Bu faktor ondan ibarətdir ki, idxalın əvəzlənməsinə imkan yaradan diversifikasiya siyasətində əvəzlənmə prosesinə münbit şərait yaradan əsas sektordan əldə edilən gəlirlər olmamalıdır. Yəni diversifikasiya siyasətinə uyğun olaraq digər sektorların inkişafı bu sektorlarda özəlləşmənin artırılması nəticəsində istehsalda iştirak edən müəssisələrin öz vəsaitləri hesabına inkişaf etməsi təmin edilməlidir. Əgər hər hansı bir neftlə zəngin olan ölkənin digər sektorlarında istehsal üçün şərait neft sektorunda yaranan kapital hesabına təmin edilərsə, bu zaman post-neft dövründə bu sektorların öz daxilində yaradılan dəyər hesabına davamlılığını qoruması çətinləşir. Yəni diversifikasiya siyasəti həyata keçirilərkən digər sektorlarda bazar iqtisadiyyatının prinsipləri qorunmalıdır ki, burada fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlər keçid dövrünün tələblərinə uyğunlaşa bilsinlər. Buna görə də deyə bilərik ki, diversifikasiya siyasətinin səmərəli olmasında azad bazar münasibətlərinin, özəlləşdirmənin əhəmiyyəti böyükdür.

İqtisadi diversifikasiyanın əhəmiyyətini artıran amillərdən biri də baş verən iqtisadi hadisələrin proqnozlaşdırılmasının çətinləşməsidir. Dünya iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etdikcə və müxtəlif sektorlar arasında əlaqələrin həssaslığı artdıqca baş verə biləcək hər hansı bir neqativ hadisənin digər sektorlara necə təsir edəcəyini müəyyənləşdirmək çətinləşir və bəzən mümkünsüz olur. Bazar iqtisadiyyatında iqtisadi subyektlərin daha çox öz maraqlarına xidmət etməsi isə baş verən neqativ iqtisadi hadisəyə münasibətin yalnız özünü qorumaq və digərlərinə ötürmək xarakterinə malik olmasına gətirib çıxarır ki, bu da nəticə etibarilə neqativ hadisənin

təsirinin sürətlə yayılmasına və daha da təsirli forma almasına səbəb olur. Əvvəlki dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında qloballaşma səviyyəsi aşağı olduğundan baş verə biləcək hadisələrin təsir istiqamətlərini müəyyənləşdirmək daha asan idi və buna görə də iqtisadiyyatın hər hansı bir sektordan asılılığının yüksək olması o qədər də təhlükəli deyildi. Ona görə ki, bu sektora təsir edə biləcək hadisələri proqnozlaşdırmaq asan idi və əvvəlcədən onun mənfi təsirlərinin azaldılması istiqamətində lazımi tədbirləri həyata keçirmək mümkün idi. Hal-hazırkı dövrdə isə bunu etmək çətindir və gözlənilməz mənfi hadisələrin baş verməsi qaçılmazdır. Belə olan halda isə xarici iqtisadi proseslərin təsirlərindən qorunmaq üçün öncədən tədbirlərin həyata keçirilməsi çətin olduğundan belə proseslərdən qorunmaq üçün ən səmərəli vasitə iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsidir. Diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyatların xarici neqativ iqtisadi proseslərə qarşı daha davamlı olması istənilən gözlənilməz hadisənin zərərli təsirlərinin daha asanlıqla idarə edilməsinə imkan yaradır. Nümunə üçün 1998-ci ildə baş vermiş Asiya maliyyə böhranını göstərmək olar. 1960-cı illərdən sonra davamlı və sürətli inkişaf edən cənub və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin böhranla üzləşəcəyini heç kim proqnozlaşdırmamışdı. Əksinə, Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi nüfuzlu təşkilatlar bu ölkələrdə iqtisadi idarəetməni yüksək qiymətləndirir və iqtisadi artımın davam edəcəyini gözləyirdilər (125, səh. 1). Lakin bu baş vermədi və Asiya ölkələrinin bir çoxu böhranın təsirindən uzun müddət iqtisadi geriləmə ilə üzləşməli oldu. Bu böhranı gözlənilməz və təhlükəli edən isə bu ölkələrin maliyyə bazarlarında bazar iqtisadiyyatı sisteminin diktəsi ilə tənzimləmənin azaldılması idi, hansı ki, bu ölkələrin hər hansı birində baş verən böhranın asanlıqla və sürətlə digər ölkələrə də yayılmasına imkan yaradırdı. Bu ölkələrdə iqtisadi diversifikasiya səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq baş verən böhran ümumilikdə dünya iqtisadiyyatının və güclü dövlətlərin zəifləməsinə şərait yaratdı ki, bu da resurslarla zəngin olan dövlətlərin ixrac əməliyyatlarına mənfi təsir edərək onların iqtisadiyyatlarının da zəifləməsinə yol açmış oldu. Buna görə də iqtisadi diversifikasiyanın yüksəldilməsi və iqtisadiyyatın xarici iqtisadi şoklara qarşı davamlılığının təmin edilməsi resursla zəngin dövlətlərin əsas makroiqtisadi məqsədinə çevrilməlidir.

İqtisadi diversifikasiyanın iqtisadi faydası ilə yanaşı siyasi üstünlükləri də

böyükdür. Ölkələrin xarici siyasətlərinin formalaşmasında və digər ölkələr ilə siyasi münasibətlərinin qurulmasında sözsüz ki, iqtisadi münasibətlərin əhəmiyyəti böyükdür. Hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatı digər bir ölkənin iqtisadiyyatından asılı olduqda bu, ikinci ölkəyə bundan siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək imkanı yaradır. Bir çox hallarda resurslarla zəngin olan ölkələrdə belə hallar müşahidə edilməkdədir. Bu isə təbiidir. Ona görə ki, yalnız məhdud sektorlar üzrə ixrac həyata keçirildiyindən bu məhsulları əldə edən xarici ölkələrin sayı az olur. Bu isə öz növbəsində resurslarla zəngin olan ölkənin öz alıcılarından asılı vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarır. Onu da nəzərə alsaq ki, ölkənin gəlirlərinin əsas hissəsi məhz bu sektor üzrə formalaşır, bu zaman alıcıların sayının az olması ölkənin siyasi azadlığı üçün daha böyük təhlükə yaratmış olur. Buna görə də xarici iqtisadi əlaqələr qurulan zaman ixracın ölkələr üzrə strukturunun da diversifikasiya edilməsi vacibdir. Bu eyni zamanda diversifikasiya siyasəti həyata keçirilən zaman inkişaf etdirilən digər sektorlar üçün də əhəmiyyətli məqamlardan biridir. Buna görə də iqtisadi diversifikasiya dedikdə yalnız ixracda iştirak edən sektorların sayının artırılması deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif göstəricilər və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə də diversifikasiya edilməsi nəzərdə tutulmalıdır (117, səh. 457).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə texnologiyanın inkişaf etməsi nəticəsində qeyri-ənənəvi enerji sahələrinin inkişaf etdirilməsi imkanlarının genişlənməsi iqtisadi diversifikasiyanın inkişafına da təkan vermişdir. Bu, ilk növbədə onunla əlaqdardır ki, özünün təbii ehtiyatları hesabına, yəni günəş şüaları və külək hesabına ölkələr enerji istehsal edərək həm öz daxili ehtiyaclarının ödənilməsinə, həm də enerjinin ixrac edilməsinə nail ola bilirlər. Bu isə yeni gəlir mənbəsinin formalaşmasına imkan yaradır. Bu mənbə ixrac edilən ənənəvi əmtəə növlərindən fərqli olaraq gəlirlilik baxımından daha sabit xarakterə malikdir. Yəni nümunə üçün neft ehtiyatları ilə müqayisə etsək görürük ki, qeyri-ənənəvi enerji mənbələri tükənən deyildir və onların əldə edilməsi zamanla daha da asanlaşır. Buna görə də bu enerji sahəsinin inkişaf etdirilməsi həm gəlirlilik baxımından, həm də ən əsası enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi enerji alıcılarına təsiri baxımından iqtisadi diversifikasiyaya daha çox təsir edir.

Bildiyimiz kimi, dünyanın təmərküzləşmə səviyyəsi ən yüksək olan ölkələri məhz neft və qazla zəngin olan ölkələrdir. Buna görə də bu ölkələrdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası məsələsi daha aktualdır. Qeyri-ənənəvi enerji sahələrinin müxtəlif ölkələr tərəfindən inkişaf etdirilməsi isə gələcəkdə neft və qazla zəngin olan ölkələrin ehtiyatlarının alıcılarının azalması deməkdir. Belə olan halda isə bu ölkələrin gəlirləri azalacaqdır. Buna görə də qeyri-ənənəvi enerji sahələrinin inkişafı neft və qazla zəngin ölkələri iqtisadiyyatın diversifikasiya etdirilməsinə daha da həvəsləndirir və hətta demək olar ki, məcbur edir. Müasir dövrümüzdə global səviyyədə gedən iqtisadi proseslər iqtisadi diversifikasiyanı zərurətə çevirməkdədir. Neft-qaz ehtiyatları ilə yanaşı digər əmtələr də texnologiyanın inkişafından təsirlənməkdədir və zamanla onlara olan ehtiyac azalmaqdadır. Bu isə öz növbəsində digər əmtəə növləri ilə zəngin olan və bu əmtələri iqtisadiyyatlarının əsas gəlir mənbəyinə çevirən dövlətlər üçün də iqtisadi diversifikasiyanın əhəmiyyətini artırır. Göründüyü kimi müasir dövrümüzdə həm texnologiyanın inkişafının təsiri, həm ənənəvi neft-qaz kimi ehtiyatların əldə edilməsinin çətinləşməsi, həm də bu ehtiyatların həcmnin azalması iqtisadi diversifikasiyanın xarakterini dəyişmiş və eyni zamanda onun əhəmiyyətini artırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, son illərdə dünyanın ən böyük neft hasilatçısı olan Səudiyyə Ərəbistanı da iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi və ölkənin neftdən asılılığının tam aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər və islahatlar həyata keçirməkdədir (110, səh. 2).

Göründüyü kimi iqtisadi diversifikasiyanın həyata keçirilməsinin iqtisadi üstünlükləri çoxdur. Xüsusilə də müasir global iqtisadi münasibətlər sistemində diversifikasiyanın əhəmiyyəti daha da artmışdır. Əmtəə bazarlarının volatil olması və bu volatilliyin asanlıqla və qısa zaman kəsiyində ölkələrin iqtisadiyyatına təsir etmək imkanlarının mövcudluğu iqtisadi diversifikasiya siyasətini bu neqativ təsirlərdən qorunmaq üçün ən səmərəli vasitələrdən birinə çevirmişdir. Volatilliyin asanlıqla yayıla bilməsi isə iqtisadi qloballaşma ilə əlaqədardır. Dünyanın müxtəlif maliyyə və əmtəə bazarlarının, o cümlədən dövlətlərin iqtisadiyyatlarının qloballaşma nəticəsində bir-biri ilə sıx əlaqədar olması əmtəələr üzrə qiymət volatilliyinin təsir imkanlarını daha da artırır. Buna görə də dünya iqtisadiyyatında risklilik səviyyəsi artmışdır və

risklərin səmərəli idarə edilməsinə şərait yaradan yeni iqtisadi modellərə tələb artmışdır. Bu baxımdan iqtisadi diversifikasiya eyni zamanda risklərin idarə edilməsi üçün də səmərəli iqtisadi vasitələrdən biri hesab edilə bilər. Bununla yanaşı baş verə biləcək iqtisadi hadisələrin proqnozlaşdırılmasının çətinliyi və eyni zamanda ölkələr tərəfindən bir çox hallarda iqtisadi münasibətlərdən siyasi alət kimi istifadə edilməsi meyillərinin yüksəlməsi bir daha iqtisadiyyatın diversifikasiyasının əhəmiyyətini artıraraq onun səmərəli iqtisadi istiqamət olduğunu sübut edir.

1.3. İqtisadiyyatın diversifikasiyasının dünya təcrübəsi

İqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi vasitəsilə resurslardan asılı olan iqtisadiyyatların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi müasir dövrümüzdə müxtəlif ölkələr tərəfindən iqtisadi siyasətin əsas istiqaməti kimi seçilmişdir. Buna səbəb isə dünya iqtisadiyyatında son illərdə müşahidə edilən mürəkkəb və təhlükəli proseslər olmuşdur. Qloballaşmanın həcmi və sürəti artdıqca iqtisadiyyatların bir-birindən asılılığı artır ki, bu da iqtisadi şokların daha tez və asanlıqla digər iqtisadiyyatlara da yayılmasına imkan yaradır. Buna görə də bu şokların qarşısının alınması məqsədilə diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi önəmlidir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi diversifikasiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi mürəkkəb bir prosesdir və heç də həmişə istənilən nəticələrin əldə edilməsinə imkan yaratmır. Bu da sözsüz ki, hər bir ölkənin özünəməxsus iqtisadi struktura malik olması və diversifikasiya siyasətinin reallaşdırılması üçün tələb edilən iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi imkanlarının müxtəlif olması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan demək olar ki, iqtisadi diversifikasiya siyasəti üzrə konkret hər hansı bir modelin istifadə edilməsi səmərəli deyildir və hər bir ölkə üçün yerli iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla özünəməxsus modelin formalaşdırılması önəmlidir. Sözsüz ki, bütün modellər makroiqtisadi baxımdan eyni məqsədə xidmət etməlidir. Lakin mikroiqtisadi səviyyədə yerli amillərin nəzərə alınması vacibdir.

Diversifikasiya siyasətinin uğurlu olması hər hansı bir ölkənin resursdan

asılılığının aradan qaldırılmasına xidmət etməklə böyük transformasiyanın baş verməsini tələb edir, iqtisadi sistemin tamamilə yenidən qurulmasını şərtləndirir. Bu baxımdan iqtisadi diversifikasiya siyasətinin tamamilə həyata keçirilməsi uzunmüddətli dövrdə mümkün olur. Qısamüddətli dövrdə isə əsas məqsəd iqtisadi transformasiyanın daha asan və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün iqtisadi islahatlar vasitəsilə zəruri mühitin yaradılması olmalıdır. Belə islahatlara istər gömrük və vergi sistemində həyata keçirilən islahatlar, istər sahibkarlığın inkişafına dəstək verilməsi məqsədilə atılmış addımlar, istərsə də valyuta və pul siyasətinin yeni iqtisadi siyasətə uyğunlaşdırılması məqsədilə həyata keçirilmiş tədbirlər aid ola bilər. Dünya ölkələrinin iqtisadi sistemlərinin müxtəlifliyini və hər hansı bir ölkədə diversifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün yaradılmış modelin fərqliliyini nəzərə alaraq müxtəlif ölkələrdə və regionlarda həyata keçirilmiş iqtisadi diversifikasiya siyasətlərinin və onların reallaşdırılması prosesi nəticəsində əldə edilmiş nəticələrin təhlil edilməsinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Dünyanın müxtəlif ölkələrinin iqtisadi diversifikasiya səviyyəsinin təhlili onu göstərir ki, daha yüksək iqtisadi diversifikasiya səviyyəsinə malik olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələrdə iqtisadi gəlirlərin formalaşması və əmək bazarı çoxsahəli struktura malik olmaqla müxtəlif sektorları özündə birləşdirir. Lakin burada o amil nəzərə alınmalıdır ki, bu ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatları hər hansı bir resursdan asılı olmamış və onların iqtisadiyyatlarında formalaşmış yüksək iqtisadi diversifikasiya səviyyəsi iqtisadiyyatın hər hansı bir resursdan asılılığının aradan qaldırılması istiqamətində görülmüş tədbirlər nəticəsində formalaşmamışdır. Həmin ölkələrdə ənənəvi olaraq iqtisadiyyatın səmərəli inkişaf etdirilməsi və müxtəlif əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əhalinin işlə təmin edilməsi üçün iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə çalışmışlar. Lakin resurslarla zəngin olan ölkələrdə iqtisadiyyatın idarə edilməsi ənənəsi fərqli olmuşdur. Belə ki, bu ölkələrdə resurslar əldə edildikdən sonra iqtisadi siyasət əsasən bu resurslar vasitəsilə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və zəruri iqtisadi infrastrukturun resurs gəlirləri vasitəsilə yaradılmasına yönəldilmişdir. Bir çox hallarda bu ölkələr zəif inkişaf etmiş olduqlarından ilkin mərhələdə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına xidmət edə biləcək infraqurkura malik olmamaları

onların iqtisadiyyatına resurslar tapıldıqdan sonra böyük həcmli valyuta ehtiyatları daxil olduğundan inkişaf əsasən bir sektordan asılı formada baş verir. Özlərini “neft lənəti” indən (oil curse) azad etmək üçün daha tez diversifikasiya siyasətini həyata keçirən bu ölkələr uzunmüddətli perspektivdə öz davamlı inkişaflarını təmin etmiş olurlar. Lakin yeni ehtiyatların tapılması artıq inkişaf etmiş ölkələrdə baş verirsə bu zaman artıq diversifikasiya olunmuş iqtisadi struktur resurslardan asılılığın təhlükəli həddə çatmasına imkan vermir. Buna nümunə olaraq böyük resurslara sahib olmalarına baxmayaraq yüksək iqtisadi diversifikasiyaya malik olan Norveç və Kanada kimi dövlətləri göstərmək olar. Hollandiya isə qaz ehtiyatları tapıldıqdan sonra müəyyən dövr ərzində məhz bu ölkədə baş verən iqtisadi proseslər nəticəsində iqtisadi nəzəriyyəyə daxil olan “Holland sindromu” ilə üz-üzə qalsa da qısa müddət ərzində öz canını bu neqativ iqtisadi prosesdən qurtardı və o, hal-hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdən biri hesab edilir. Ölkələr haqqında qeyd etdiyimiz fərqləri və Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf yolunu nəzərə alsaq bu zaman resursları soradan əldə edən və ilkin mərhələdə resurslardan asılı qalan və daha sonra diversifikasiya siyasəti vasitəsilə bu asılılığın aradan qaldırılmasına çalışan dövlətlərin təcrübələrinin öyrənilməsi tədqiqat işi üçün daha əhəmiyyətliyədir. Ona görə ki, bu təcrübələr əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasının təhlil edilməsi və bu istiqamətdə gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün belə ölkələrin təcrübəsi iqtisadi struktur baxımından daha uyğundur.

Neftdən asılılığın aradan qaldırılması və diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsində uğurlu nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrdən biri **Birləşmiş Ərəb Əmirlikləridir** (BƏƏ). Bir çox ərəb ölkələri kimi BƏƏ də zəngin neft ehtiyatlarına malikdir və iqtisadiyyatda neft amilinin rolu böyükdür. Belə olan halda neftdən asılılığın maliyyə təhlükəsizliyi baxımından səmərəli olmaması BƏƏ hökumətini bu istiqamətdə tədbirlərin görülməsinə sövq etmişdir. Buna görə də iqtisadiyyatın diversifikasiyası BƏƏ-nin iqtisadi inkişaf siyasətinin altı əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir (105, səh.18). 2012-ci ildə BƏƏ hökuməti tərəfindən “BƏƏ 2021 gələcəyə baxış” strategiyası qəbul edilmişdir. Bu strategiyanın əsas və ilk komponenti yüksək rəqabət qabiliyyətli bilik iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsidir. Strategiya

çərçivəsində iqtisadiyyatın inkişafının təhlil edilməsi üçün əsas 12 icra göstəriciləri müəyyən edilmişdir. İlk göstərici qeyri-neft sektoru üzrə real ÜDM artımını göstərir. Bu göstərici neft sektoru xaric olmaqla digər sektorlarda il ərzində real artımı müəyyən edir. BƏƏ-nin illik iqtisadi hesabatına əsasən qeyri-neft sektorunun ümumi iqtisadi artımda payı 2012-ci ildə 3.4% təşkil etmiş və bu sektorun ÜDM-də payı 67.3% səviyyəsində olmuşdur. Strategiyada 2021-ci ilə qədər qeyri-neft sektorunda real artım göstəricisi üzrə hədəf 5% səviyyəsində müəyyən edilmişdir.

Ümumiyyətlə BƏƏ-də neft 1960-cı ildə Abu-Dabi-də kəşf edilmiş və 1962-ci ildən etibarən isə ixrac edilməyə başlamışdır. Bundan sonra neft gəlirləri hesabına BƏƏ qısa müddət ərzində sürətli artım əldə edə bilmiş və böyük həcmli infrastruktur layihələrini və inkişaf layihələrini həyata keçirmişdir. BƏƏ hal-hazırda dünyanın ən varlı ölkələri siyahısındadır. Orta Şərqdə isə 2017-ci ildə adambaşına 67 min ABŞ dolları düşən ÜDM göstəricisi ilə üçüncü ən varlı ölkədir (126, səh. 1). Bütün bu inkişaf göstəricilərinin əldə edilməsində neft gəlirlərinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. BƏƏ tərəfindən iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi prosesi hələ 1970-ci illərdən başlamışdır. Həmin dövrdə müşahidə edilmiş və bütün dünyanı əhatə edən iqtisadi geriləmə ilə müşayiət olunmuş neft böhranı hökuməti neftdən asılılığın azaldılması istiqamətində tədbirlər görməyə məcbur etmişdir (122, səh.8). Lakin o illərdə iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlərin uğurlu olduğunu demək çətin olsa da, sonrakı mərhələdə nəzərəçarpan müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. 1970-ci illərdən başlayaraq iqtisadi diversifikasiya əsasən kapitala əsaslanan sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsinə, fiziki və sosial infrastrukturun yaradılmasına, ağır sənayenin və digər məsuldar sahələrin inkişaf etdirilməsinə əsaslanırdı. 1980-ci illərdən başlayaraq isə bu sahələr sırasına xidmət sektoru da daxil oldu və bu sahənin inkişafı üçün əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Daha sonra 1980-ci illərin ortalarından etibarən diversifikasiya prosesinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə azad iqtisadi zonalar yaradıldı. 1990-cı illərə qədər artıq diversifikasiya siyasətinin nəticələri özünü göstərməyə başladı və ÜDM-in tərkibində tikinti sektoru və xidmət sektoru sahələrinin payı əsaslı sürətdə artmağa başladı. Nəticədə BƏƏ-nin 1992-ci ildə nəşr edilmiş hesabatına əsasən qeyri-

neft sektorunun ÜDM-də payı 1980-ci ildəki 36.7% səviyyəsindən 1991-ci ildə 57% səviyyəsinə çatmışdır.

BƏƏ-də eyni zamanda müxtəlif əmirliklər özlərinin iqtisadi inkişaf strategiyalarını formalaşdırmışdır. Belə strategiyalardan biri də Abu-Dabi Əmirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş “Gələcəyə İqtisadi baxış 2030” strategiyasıdır. Abu-dabi hökuməti düşünür ki, 2030-cu ildən sonra əmirlik tam yeni və səmərəli inkişaf mərhələsinə keçəcəkdir. Abu-Dabi BƏƏ-nin ən böyük əmirliyi olmaqla yanaşı ölkənin neft və qaz ehtiyatlarının 90%-dən çoxuna sahibdir. Bu baxımdan bu əmirlikdə diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə daha böyük diqqət ayrılır və bu istiqamətdə əvvəldə qeyd etdiyimiz strategiya əsasında müxtəlif islahatlar həyata keçirilir. Bu strategiyanın əmirliyin inkişaf xəritəsi olmaqla yanaşı ümumilikdə ölkənin inkişafına böyük töhfə verəcəyi gözlənilir. Dubay Əmirliyi isə 2014-cü ildən 2021-ci ilə qədər inkişaf planını müəyyən etmişdir. Bu planın əsas məqsədi əmirlikdə mövcud olan bütün əsas iqtisadi sahələrin davamlı və sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Bu plan eyni zamanda ölkənin ümumi inkişafı üçün müəyyən edilmiş “Gələcəyə baxış 2021” strategiyasına əmirliyin inkişafının uyğunlaşdırılması məqsədini də daşıyır. Və bu strategiya tərəfindən müəyyən edilmiş əsas inkişaf indikatorlarının planlaşdırılan formada əldə edilməsinə yardım edəcəkdir. Burada nəzərə alınmalı olan məsələlərdən biri də bu strategiyanı həyata keçirilməsi üçün zəruri biznes mühitinin yaradılmasıdır. Belə mühit mövcud olmadığı halda və iqtisadiyyat daxilində fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlər arasında yüksək rəqabət təmin edilmədiyi halda biliyə əsaslanan şaxələndirilmiş iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək çətindir. BƏƏ-ndə biznesin inkişaf etdirilməsi istiqamətində əsaslı tədbirlər görülsə də investorların müdafiə edilməsi və müqavilələrin tətbiq edilməsi istiqamətində hələ də yüksək beynəlxalq reytinglərə malik deyildir.

Ümumiyyətlə BƏƏ iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi sahəsində ən böyük uğurlarını Dubayda əldə etmişdir. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən Dubay əsas beynəlxalq xidmət sahəsində uğurlar əldə edərək maliyyə, əmlak, alış-veriş, turizm və yenidən ixrac sahələrində regional mərkəzə çevrilmişdir. Dubay şəhərində Jebel Əli limanının əsası qoyulmuş, şəhər boyu müxtəlif azad iqtisadi zonalar yaradılmış və

səyahət və turizmə xidmət edən daşınmaz əmlak sektoru formalaşdırılmışdır (116, səh. 3). Dubayın iqtisadi diversifikasiya sahəsində uğurlu olmasının əsas səbəbi qəbul etdiyi iqtisadi modeldir. Belə ki, bu iqtisadi model biznesin inkişaf etdirilməsinə, bazarın liberallaşdırılmasına, iqtisadi azadlığın təmin edilməsinə, qlobalizasiya proseslərində yaxından iştirak edilməsinə yönələrək eyni zamanda ənənəvi neopatrionalizmə (himayəçilərin dövlət resurslarını əhalinin etimadını qazanmaq üçün istifadə etdiyi sistemdir) əsaslanan idarəetmə sistemindən istifadədən uzaq olmaqla digər Körfəz Ölkələrində tətbiq edilən iqtisadi modellərdən əsaslı surətdə fərqlənir (132, səh. 42-50). Buna görə də Dubayda tətbiq edilən model BƏƏ-nin digər əmirlikləri üçün uğurlu model rolunu oynayır.

BƏƏ-nin “Gələcəyə baxış 2021” strategiyasının əsas məqsədi olan şaxələndirilmiş və intensiv bacarıqlara əsaslanan bilik iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində qeyd etdiyimiz kimi biznes mühitinin səmərəliliyinin artırılması və orta və kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi böyük rol oynayır. Lakin onu da qeyd etmək önəmlidir ki, bu iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsində dövlət özü də böyük rola malik olmalıdır. Dövlət zəruri müdaxilələr etməklə sənaye sektorunun diversifikasiyasını təşviq etməli və bunun üçün də biznesə dəstəyin təmin edilməsi üçün islahatlar keçirməklə səmərəli iqtisadi siyasət istiqamətlərini müəyyənləşdirməlidir. Bilik iqtisadiyyatları tükənməyən təbii resurslardan asılıdır və əhalinin yarada biləcəyi sonsuz sayda yeniliklərə və bacarıqlara əsaslanır.

Bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması yeni bacarıqların, yeni ideyaların, yüksək təlim keçmiş və çevik işçi qüvvəsi tərəfindən yaradılan yeniliklərin mövcud olmasını tələb edir. Buna görə də BƏƏ-nin “Gələcəyə baxış 2021” strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri də yüksək səviyyəli təhsil sisteminin formalaşdırılmasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi şaxələndirilmiş bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması üçün yüksək təlim keçmiş işçi qüvvəsi tələb olunur. Belə olan halda təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və daha bacarıqlı kadrların yetişdirilməsi əsas məqsədlərdən birinə çevrilmişdir.

Strategiyada müəyyən edilmiş istiqamətlərdən biri də ölkənin hüquq sistemində islahatların həyata keçirilməsidir. Burada həm iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, həm

də təhlükəsizlik məsələləri yer alır. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində hüquqi islahatlar əsasən sahibkarların hüquqlarının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Belə islahatlarla investisiya mühitinin cəlbediciliyinin artırılması iqtisadi diversifikasiyanın sürətləndirilməsinə əhəmiyyətli dəstək verir. Bütün bu qeyd etdiyimiz istiqamətlərlə yanaşı digər dünya səviyyəli səhiyyə sisteminin qurulması, davamlı inkişafın və infrastrukturun təmin edilməsi kimi istiqamətlər də yer alır. İqtisadiyyatın diversifikasiyasına yönəlmiş bu strategiyanın çoxistiqamətli olması iqtisadi diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin kompleks bir proses olduğunu bir daha göstərir. Buna görə də iqtisadiyyatın səmərəli şəkildə diversifikasiya edilməsi üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Qarşıya məqsəd kimi qoyulmuş inkişaf istiqamətləri reallaşdıqca BƏƏ iqtisadi diversifikasiya sahəsində əhəmiyyətli nəticələr əldə etmişdir. Artıq 2013-cü ildə BƏƏ-də qeyri-neft sektoru ÜDM-in 70%-nə çatmışdır. Diversifikasiyanın həyata keçirilməsi, turizm, daşınmaz əmlak, əyləncə və istirahət sahələrində böyük infrastrukturun formalaşdırılması üçün investisiyalar həyata keçirilmişdir. Bu diversifikasiya prosesindən ən çox BƏƏ-nin ən varlı əmirlikləri olan Dubay və Abu-Dabi əmirlikləri faydalanmışdır. Şimalda yerləşən əmirliklərin də inkişaf etməsinə baxmayaraq bu inkişaf prosesi daha çox dövlətin ayırdığı qrantlar əsasında baş vermişdir. Bu qrantlar əsasən yaşayış və kommersiya məqsədli daşınmaz əmlakın, nəqliyyat infrastrukturunun və xidmət şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi istiqamətində uğurlu nəticələr əldə etmiş dövlətlərdən biri də **Malayziya**dır. Malayziya hökuməti özünün müstəqil iqtisadi siyasətini 1957-ci ildə Britaniya müstəmləkəsindən azad olduqdan sonra həyata keçirməyə başlamışdır. Bundan sonrakı dövrlərdə hökumətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın asılı olduğu qalay, kauçuk, neft və qaz kimi məhsulların ixracından asılılığın aradan qaldırılması olmuşdur. Bu isə sözsüz ki, bu məhsulların beynəlxalq bazarlarda qiymətlərinin həmişə volatil olması və bu kimi neqativ proseslərin doğurduğu şokların asanlıqla Malayziya iqtisadiyyatına yol

tapması ilə bağlı olmuşdur. Asılılığın azaldılması istiqamətində 70-ci illərə qədər müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin bu dövrdə iqtisadiyyatın əsaslı sürətdə transformasiya edilməsi mümkün olmamışdır. Bu onunla bağlı olmuşdur ki, istənilən halda diversifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün ilk mərhələdə təbii resurslardan əldə edilən gəlir vasitəsilə zəruri infrastrukturun yaradılması qaçılmazdır. Lakin 1957-ci ildən başlayaraq ölkənin müharibədən sonra iqtisadiyyatı bərpa etməsi üçün müəyyən zamanın tələb olunması və 70-ci illərdə dünya bazarlarında əmtəələrin qiymətində baş verən kəskin azalmalar və neft şoku dövrünün yaşanması ölkənin gəlirlərini azaldaraq diversifikasiya üçün lazımi infrastrukturun yaradılmasına imkan verməmişdir.

1970-1990-cı illəri əhatə edən dövr isə Malayziya iqtisadiyyatının çiçəklənməsi dövrü kimi yadda qalmışdır. Bu dövrdə iqtisadiyyatda əsaslı struktur dəyişiklikləri həyata keçirilmişdir. 90-cı illərin sonlarında baş vermiş Asiya böhranının mənfi nəticələri Malayziyada da yaşansa da 2000-ci ildən etibarən ölkə iqtisadiyyatı yenidən inkişaf etməyə başlamışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra hökumətin inkişaf planlarında iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi həmişə yer almışdır. Malayziyada diversifikasiya siyasəti özünəməxsus bir xüsusiyyətə malik olmuşdur. Belə ki, hökumətlər həmişə ölkənin böyük ehtiyatlarına malik olduğu resursların dünya bazarları qiymətlərində baş verə biləcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmışdır. Qiymət azalmasının proqnozlaşdırıldığı dövrlərdə hökumət yeni dövlət proqramları həyata keçirərək diversifikasiyanı genişləndirməklə qiymət azalmasının mənfi təsirlərindən iqtisadiyyatı qorumağa çalışmışdır. Nəticədə qeyd edilən dövrdə Malayziyanın iqtisadi diversifikasiya siyasəti əsasən iki istiqamətdə baş vermişdir. Birincisi kənd təsərrüfatının kauçukdan daha çox palma yağının və digər bu kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına yönəldilməsi olmuşdur. Digəri isə ilkin məhsul istehsalı ilə məşğul olan sahələrdən orta sənaye sahələrinə xüsusilə də emal sənayesinə keçid olmuşdur (129, səh. 5). Malayziyada ixrac yönümlü emal sənayelərinin inkişafı 70-ci illərdən sonra sürətlənməyə başlamışdır. İxrac yönümlü şirkətlərə investisiyaların cəlb edilməsi 1968-ci ildə İnvestisiyaların Təşviqi Aktının qəbul edilməsi ilə artmağa başlamışdır. Daha sonra 1971-ci ildə Azad İqtisadi Zona aktının və 1986-cı ildə Təşviqlərin Dəstəklənməsi aktının qəbul edilməsi diversifikasiyanın genişlənməsinə

gətirib çıxarmışdır.

İqtisadi diversifikasiyanın genişləndirilməsi və bu prosesin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində son illərdə də Malayziyada tədbirlər görülməkdədir. Hal-hazırda Malayziyada diversifikasiya siyasəti iki əsas strategiya əsasında həyata keçirilir: əsas fokuslanmalı inkişaf sektorlarının və daha zəif inkişaf etmiş ərazilərdə inkişaf imkanlarının müəyyən edilməsi. Birinci strategiyanın tərkib hissəsi kimi 2010-cu ildə İqtisadi Transformasiya Proqramı qəbul edilmişdir (115, səh. 1). Bu proqramda Malayziyanın rəqabətdə üstünlük əldə edə biləcəyi milli iqtisadiyyatın əsas 12 sahəsi müəyyən edilmişdir. Müəyyən edilmiş sahələrin hər biri investisiya və dövlət dəstəyi ilə təmin edilmiş, nəticədə transmilli şirkətlərin cəlb edilməsi üçün səmərəli investisiya mühiti yaradılmışdır. Malayziya hökuməti bu proqramın reallaşdırılması istiqamətində artıq müəyyən tədbirlər həyata keçirmişdir. Hökumət tərəfindən Böyük Kuala Lumpur və Kalng Vadiləri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, sürətli dəmiryol xəttinin yaradılması üçün 8 milyard dollara qədər vəsait ayrılmışdır (112, səh. 21). Bununla yanaşı Sinqapurla Malayziya arasında yüksək sürətli dəmir yolunun salınması üçün iki ölkə arasında anlaşma memorandumu imzalanmışdır. Bu layihə iki ölkə arasında səyahət vaxtını azaltmaqla iqtisadi əlaqələrin daha da dərinləşməsinə imkan yaradacaqdır. Bu sahə ilə yanaşı milli iqtisadiyyatın proqramda müəyyən edilmiş əsas sahələrə maliyyə xidmətləri, turizm, elektronika, biznes xidmətləri, təhsil, səhiyyə, kommunikasiya, kənd təsərrüfatı və pərakəndəsatış sahələri də aiddir. İqtisadi Transformasiya Proqramının həyata keçirilməsi uğurla davam etdirilir. Belə ki, müəyyən edilmiş on iki sahə üzrə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilmə səviyyəsi 2015-ci ilin sonuna 70%-ə çatmışdır. 2020-ci ilə yaxınlaşdıqca isə dövlət tərəfindən səhiyyə, biznes xidmətləri və əmtəə sahələrinə dəstəyin daha da artırılacağı gözlənilir.

Malayziyada diversifikasiya siyasətinin ikinci startegiyasının reallaşdırılması üçün isə iqtisadi koridorların yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Malayziyanın müxtəlif regionları arasında mövcud olan inkişaf fərqlərinin aradan qaldırılması üçün dövlət tərəfindən əsas beş iqtisadi koridor müəyyənləşdirilmişdir. İnvestisiyaların cəlb edilməsi və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün hər bir koridor üzrə vergi güzəştləri tətbiq edilir. Nümunə üçün

deyə bilərik ki, 2015-ci ilin sonuna qədər Şərq Sahilləri İqtisadi Regionunda (East Coast Economic Region) 133 min yeni iş yeri yaradılmış və 20.8 milyard ABŞ dolları həcmində şəxsi investisiya cəlb edilmişdir. Bu isə müəyyən edilmiş investisiyanın həcmi ilə bağlı hədəfin artıq 76%-nin reallaşması deməkdir. Emal sənayesi, qida emalı, elektronika, səhiyyə və digər yenilikçi sənaye sahələrində tətbiq edilən özünəməxsus vergi güzəştləri regionlarda əhalinin zəruri məhsullarla daha ucuz qiymətlərlə təmin edilməsinə və sənaye və texnologiya şirkətlərinin bu koridorlara cəlb edilməsinə imkan yaradır.

Dünyanın resurslarla zəngin olan ölkələrindən biri də **Botsvanadır**. Zəngin almaz ehtiyatları bu ölkənin inkişafında və mövcud olduğu qitədə güclü iqtisadiyyatlardan birinə çevrilməsində böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Digər ehtiyatlarla zəngin olan ölkələr kimi Botsvana da bu ehtiyatların gətirdiyi fayda ilə yanaşı onlardan asılılığın təhlükəli olduğunu çoxdan anlamışdır və buna görə də iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi istiqamətində uzun illərdir ki tədbirlər görməkdədir. Bir çox ölkələrdə diversifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün sənayeləşmə əsas istiqamətlərdən biri kimi seçilir. Resurslardan əldə edilən gəlirlərə əsaslanan iqtisadiyyatlardan fərqli olaraq sənayeləşmiş iqtisadiyyatlar daha uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafı təmin edə bilir. Botsvana da resurslardan asılılığın azaldılması məqsədilə məhz bu strategiyadan istifadə etməyə üstünlük vermişdir. Bu məqsədlə də müxtəlif dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatında sənayeləşmənin gücləndirilməsi üçün müxtəlif milli inkişaf proqramları qəbul edilmişdir. İlk belə proqramlardan biri də 1968-ci ildə qəbul edilmiş Sənaye İnkişafı Aktıdır (104, səh. 323). Bu akt sənaye inkişafının təmin edilməsi üçün zəruri olan iqtisadi siyasət üçün baza rolunda çıxış etmişdir. Aktın əsas məqsədi sənayeləşmənin inkişafının təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş istiqamətlər üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi olmuşdur. 1984-cü ildə isə Botsvanada Sənaye İnkişafı Siyasəti adlı proqram qəbul edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi idxalın əvəz edilməsinin həyata keçirilməsindən ibarət olmuşdur. Bu, sənayenin inkişafının təmin edilməsi ilə mümkün olacaqdır. Strategiya sənayeləşmə vasitəsilə yerli istehsalın artırılması və yerli bazarın genişləndirilməsi ilə iqtisadiyyatın resurslardan asılılığının azaldılmasına xidmət edirdi. Proqram isə eyni zamanda sonrakı dövrlərdə

Botsvana hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş dövlət proqramlarının nəzəri bazası kimi çıxış etmişdir.

1990-cı illərdə dünya iqtisadiyyatında qloballaşmanın genişlənməsi nəticəsində beynəlxalq rəqabətin kəskin xarakter alması Botsvana tərəfindən qəbul edilmiş Sənaye İnkişafı Siyasətində dəyişikliklərin edilməsi zərurətini yaratdı. Bu dövrdə nəzərəçarpan ilk dəyişikliklərdən biri ticarətdə sərbəstliyin artırılması idi. Bura eyni zamanda Afrika dövlətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən Dünya Ticarət Təşkilatı ilə aparılan danışıqlar da aid idi. 1996-cı ildə ticarətdə əməkdaşlıqla əlaqədar Botsvananın da üzv olduğu Cənubu Afrika İnkişaf Cəmiyyəti tərəfindən protokol imzalandı (114, səh. 102). Bu protokola əsasən daha məhsuldar texnologiyaların və biznes prosedurlarının tətbiqinə başlanılması iqtisadiyyat daxilində rəqabətin daha da sürətlənməsinə gətirib çıxardı. Belə bir vəziyyətdə rəqabətlə əlaqədar təzyiqlərin artması Botsvana hökumətini sənayenin inkişafına əsaslanan dövlət siyasətində dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qoydu. Nəticədə, 1998-ci ildə yeni Sənaye İnkişafı Siyasəti qəbul olundu. Bu siyasət daha məhsuldar və səmərəli olan və ixracın həcmnin artırılmasına xidmət edən sənaye sahələrinin inkişafını dəstəkləyirdi. Həmçinin bu siyasətdə o da nəzərə alınmışdı ki, böyük həcmli şirkətlərlə yanaşı kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi də sənayeləşmənin əsas aparıcı qüvvələrindən biridir. Buna görə də yeni siyasətin əsas elementlərindən biri kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı qarşısında dayanan maneələrin aradan qaldırılması idi. Fundamental məqsəd isə əsas sənaye sahələri ilə daha davamlı və rəqabət qabiliyyətli sahibkarlar arasında üfüqi əlaqələrin yaradılması idi.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstəyin verilməsi məqsədilə 2001-ci ildə hökumət tərəfindən Vətəndaşların Təşəbbüskar İnkişafı Agentliyi yaradıldı. Bu agentlik sahibkarlığın inkişafını təmin etmək məqsədilə subsidiyalaşdırılmış faiz dərəcələri ilə sahibkarlara kredit verirdi. Botsvanada sahibkarlığın inkişafına dəstəyin artırılması məqsədilə yaradılan digər təşkilat isə 2004-cü ildə imzalanmış Kiçik Sahibkarlıq Aktı əsasında formalaşdırılan Yerli Sahibkarlıq Agentliyi idi. Bu təşkilat sahibkarlığın və kiçik təşkilatların inkişaf etməsinə xidmət edirdi (109, səh. 484). Botsvana iqtisadiyyatın diversifikasiyasının təmin edilməsi istiqamətində qarşıya

qoyduğu əsas məqsədlərdən birinin sahibkarlığın inkişafı ilə sənayeləşmənin genişləndirilməsi olduğundan özəlləşdirmə prosesinə də böyük əhəmiyyət vermişdir. 2001-ci ildə özəlləşdirmə ilə bağlı qanun qəbul edildikdən sonra Dövlət Təşkilatlarının Qiymətləndirilməsi və Özəlləşdirilməsi Agentliyi yaradılmışdır. Bu agentliyin əsas məqsədi səmərəli şərtlər daxilində dövlət təşkilatlarının özəlləşdirilməsini təşkil etmək və bununla da özəl sektorun iqtisadiyyatda payının artırılmasına dəstək vermək idi. Özəlləşdirmə prosesinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə isə 2005-ci ildə özəlləşdirmə haqqında əsas fəaliyyət planı qəbul edilmişdir (118, səh.10). Bu planda özəlləşdirmə ilə yanaşı özəl-dövlət əməkdaşlığının da inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verilmişdir.

Bütün qeyd etdiyimiz strategiyalar, qanunlar və yaradılmış təşkilatlar ümumi iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəldiyindən iqtisadiyyatın diversifikasiyasına dəstək versə də sırf diversifikasiyanın təşviq edilməsinə xidmət etmir. Birbaşa diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə isə Botsvanada bir sıra əhəmiyyətli institutlar yaradılmışdır. Bunlara Botsvana İnkişaf Korporasiyası, İxracın İnkişafı və İnvestisiya Təşkilatı və Beynəlxalq Maliyyə Xidmətləri Mərkəzi aiddir. İnkişaf Korporasiyası 1970-ci ildə yaradılmışdır və o inkişafa dəstək verən maliyyə institutu olaraq kommersiya baxımından səmərəli olan bizneslərin və layihələrin maliyyələşdirilməsini həyata keçirərək iqtisadi inkişafı və diversifikasiyanı dəstəkləyir. Bununla yanaşı bu təşkilat yüksək risk daşıyan, lakin strateji inkişaf qabiliyyətinə malik olan yeni yaranmış şirkətlərə dəstək verir. 2003-cü ildə yaradılan Beynəlxalq Maliyyə Xidmətləri Mərkəzi isə Botsvananı ümumilikdə Afrikada və onun yerləşdiyi regionda ölkələrarası maliyyə və biznes xidmətlərini həyata keçirən mərkəzə çevirmişdir.

Botsvanada iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində görülmüş tədbirlər uzun illər boyu diversifikasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan yaratmışdır. Belə ki, əgər 1986-cı ildə Botsvananın ÜDM-nin 5.6%-ni kənd təsərrüfatı və 48.9%-ni mədənçilik, 6.4%-ni bank, sığorta və biznes sektoru və 6.3%-ni ticarət, turizm və restoranlar sektoru təşkil edirdisə, bu rəqəmlər 2009-cu ildə xeyli dəyişmişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatının payı 3%-ə qədər, mədənçiliyin payı 26%-ə qədər azalmış, ticarət, turizm və restoranlar sektorunun payı 13.6%-ə, bank, sığorta və biznes sektorunun payı isə

12.4%-ə qədər yüksəlmişdir. Göründüyü kimi iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində görülmüş tədbirlər öz təsirini göstərmişdir. Buna baxmayaraq mədənçilik sənayesi ÜDM-in formalaşmasında əsas paya sahib olan sahə kimi qalmaqdadır. Diqqət çəkən məqamlardan biri isə özəl sektorun inkişafı üçün islahatların həyata keçirilməsinə baxmayaraq bu illər ərzində dövlətin ÜDM-in formalaşmasında payı artmışdır. Belə ki, bu göstərici 1986-cı ildə 12.8% idisə 2009-cu ildə 18.5%-ə yüksəlmişdir (134, səh. 142). Qeyd etdiyimiz artım müşahidə olunan sahələrdə əldə edilmiş nəticələrdə özəl sektorun payı çox olsa da ümumilikdə dövlətin ÜDM-in formalaşmasında payı yüksək səviyyədə qalmaqdadır. Bundan sonrakı dövrdə isə xidmət sektorunun payında əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, 2015-ci ildə ÜDM-in strukturunda xidmət sektorunun payı 64.3%, sənaye 33.24%, kənd təsərrüfatı isə 2.45% səviyyəsində olmuşdur. Yenə də burada qeyd etdiyimiz sektorlarda dövlətin payı yüksək olaraq qalmaqdadır. Eyni zamanda onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün görülmüş tədbirlərə baxmayaraq Botsvananın iqtisadi inkişafının qarşısında bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Ölkədə qeyri-bərabərlik yüksək səviyyədə olduğuna görə yoxsulluq səviyyəsinin də yüksək olması bu çətinliklərdən biridir. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən əhalinin yalnız 30%-i yoxsulluq səviyyəsindən yuxarı səviyyədə yaşayır. Göründüyü kimi Botsvana hökumətinin böyük həcmli sosial xərcləri yoxsulluğun aradan qaldırılmasında az rola malik olmuşdur. Son iyirmi ildə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində əhəmiyyətli nəticələr əldə olunsada ölkə iqtisadiyyatında hələ də təbii resursların rolu böyükdür. Eyni zamanda Dünya Bankının hesablamalarına əsasən qeyri-almaz ÜDM-i hər il orta hesabla 6.4% artmalıdır ki, 2036-cı ilə qədər ölkədə işsizlik səviyyəsi 5%-ə qədər ensin.

Belə ki, müxtəlif resurslarla zəngin olan dövlətlər tərəfindən iqtisadiyyatın diversifikasiyasının böyük əhəmiyyətə malik olması nəzərə alınsa da və bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər görülsə də, əldə edilmiş nəticələr eyni deyildir. İstənilən halda resurslarla zəngin olan ölkələrdə resurslardan asılılığın tam aradan qaldırılması mümkün deyildir. Ona görə də bu heç vaxt əsas məqsəd olaraq seçilmir. Əsas məqsəd resurslardan asılılığın təhlükəli həddinin aradan qaldırılmasıdır. Resurslarla zəngin olmaq bu resurslardan düzgün istifadə edildiyi zaman ölkənin “neft lənəti” ilə

qarşılaşmasına deyil, əksinə iqtisadiyyatın zəruri infrastruktur vasitəsilə sürətli inkişafına imkan yaradır. Ümumiyyətlə, iqtisadi diversifikasiya siyasətinin olması və bu istiqamətdə müxtəlif islahatların həyata keçirilməsi hələ diversifikasiyanın əldə olunması demək deyildir. Əsas məsələ görülməli bu tədbirlərin və islahatlarının səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Botsvana nümunəsində gördüyümüz kimi iqtisadiyyatın diversifikasiyasına xidmət edən müxtəlif institutlar yaradılsa, çoxsaylı aktlar və sənədlər qəbul olunsay da bu qədər zəngin ehtiyatlara malik olan ölkə əhalisi yoxsulluqdan əziyyət çəkməkdədir. Botsvanada diversifikasiya istiqamətində nailiyyətlər əldə edilsə də bu nailiyyətlərin ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına təsiri çox az olmuşdur. Bu onunla əlaqədar ola bilər ki, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün tələb olunan tədbirlər tam yerinə yetirilməmişdir və ya müəyyən edilmiş strategiyada boşluqlar mövcuddur. Eyni zamanda Botsvanada yoxsulluğun əsasən regionlarda daha yüksək olması onu göstərir ki, diversifikasiyanın regionlar üzrə də həyata keçirilməsi önəmlidir. Yəni iqtisadi diversifikasiyadan əldə edilən gəlirlərin müsbət nəticələri bütün ölkə üzrə yayılmalıdır. BƏƏ nümunəsində isə biz tamamilə başqa mənzərənin şahidi olduq. BƏƏ Dubay və Abu-Dabi kimi əmirliklərində yüksək nəticələr əldə etmiş və turizm, xidmət sektorları və azad iqtisadi zonalar hesabına iqtisadiyyatın yüksək diversifikasiya səviyyəsini əldə edərək ölkəni yerləşdiyi regionun iqtisadi mərkəzinə çevirmişdir. Malayziya nümunəsində də uğurlu nəticələrin əldə olunduğunu gördük. Buna görə də deyə bilərik ki, iqtisadi diversifikasiyanın səmərəli olması üçün yerli iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla düzgün strategiyanın müəyyənləşdirilməsi və sonrakı mərhələdə bu strategiyanın tam olaraq yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir. Diversifikasiya mürəkkəb bir proses olduğundan onun həyata keçirilməsi üzərində ciddi nəzarətin təmin edilməsi və dövrü olaraq monitorinqlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Bu onunla əlaqədardır ki, müəyyən edilmiş strategiya onun reallaşdırılması zamanı heç də hər zaman istənilən nəticələrin əldə edilməsinə imkan yaratmır və belə olan halda həyata keçirilmiş dövrü monitorinqlərin nəticələrinə əsasən zəruri dəyişikliklər və əlavələr edilməklə diversifikasiyanın səmərəliliyinin yüksək həddə saxlanılması mümkündür.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASI VƏ ONUN MALİYYƏ SƏMƏRƏLİLİYİ

2.1. Azərbaycanı iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilmiş islahatlar və diversifikasiyanın müasir vəziyyəti

Təbii resurs bazarlarının volatillik olması və bu volatilliklərin son illərdə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyası məsələsini gündəmə gətirmişdir. Müxtəlif təbii resurslara malik olan dövlətlərin öz iqtisadiyyatlarının inkişafında bu resurslardan geniş istifadə etməsi həmin iqtisadiyyatları resursların ticarətinin həyata keçirildiyi bazarlarda baş verən dəyişikliklərə qarşı həssas etmişdir. Belə olan şəraitdə iqtisadiyyatların maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə istifadə edilən ən optimal strategiya iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi, yəni iqtisadiyyatın məhdud sayda sektorların gəlirləri əsasında inkişaf etməsinin qarşısının alınmasıdır.

Diversifikasiyaya nail olmaqla dövlətlər digər iqtisadi sahələrin də iqtisadiyyatda əlavə dəyərin və gəlirlərin formalaşmasında iştirakına nail olmaqla davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmiş olurlar. Neft ölkəsi olaraq Azərbaycan da bu prosesdən kənarda qalmamışdır. Müstəqilliyinin ilk dövrlərində qarşılaşdığı böhranı səmərəli neft strategiyası ilə aradan qaldırmağa nail olan Azərbaycan daha sonra uzunmüddətli dövrdə neftdən asılılığın aradan qaldırılmasına imkan verəcək iqtisadi infrastrukturun yaradılmasına nail olmuşdur. Neftdən asılılığın aradan qaldırılması üçün seçilmiş strategiya isə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və neft amilinin rolunun azaldılmasıdır.

İqtisadiyyatın diversifikasiya siyasətinin reallaşdırılması üçün həyata keçirilən islahatlar əvvəlki dövrdə başlasa da bu islahatların sürəti xüsusilə 2014-cü ildən sonra daha da artmışdır. Bu dövrdən neft qiymətlərinin kəskin azalması diversifikasiya siyasətinin əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı onun çevik şəkildə həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Buna görə də 2014-cü ildən etibarən diversifikasiya siyasətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və neftdən asılılığın aradan qaldırılması üçün əsaslı

islahatların həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Bu islahatlar çərçivəsində müxtəlif proqramlar və Strateji Yol Xəritələri qəbul edilmiş, müxtəlif yeni dövlət orqanları və təşkilatları yaradılmış, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının cəlbədiciliyinin artırılması məqsədilə qanunlar qəbul edilmiş, məhsulların cəlbədiciliyinin artırılması məqsədilə valyuta siyasətində dəyişikliklər edilmiş və digər tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bütün həyata keçirilmiş tədbirlər kompleks şəkildə bir-birini tamamlamaqla iqtisadiyyatın diversifikasiyasının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Tədqiqat işinin əsas məqsədi diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, diversifikasiya istiqamətində həyata keçirilmiş islahatların nəzərdən keçirilməsi, onların diversifikasiya səviyyəsinin və onun maliyyə səmərəliliyinin artmasına necə təsir etdiyinin təhlil edilməsinin zəruriliyidir. Buna görə də diversifikasiya siyasəti çərçivəsində həyata keçirilmiş əsas tədbirləri nəzərdən keçirək.

Qeyd etdiyimiz kimi iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində islahatlara 2014-cü ildən əvvəl, hələ neft qiymətlərinin kəskin azalmasından öncə başlanılmışdır. Diversifikasiyanı özündə ehtiva edən və bu istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirləri özündə əks etdirən ilk əhatəli sənəd 2012-ci ildə qəbul edilmiş **“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış”** İnkişaf Konsepsiyası olmuşdur. Özündə 2020-ci ilə qədər strateji baxışı və prioritetləri əks etdirən bu konsepsiya 8 əsas istiqamət üzrə bölünmüşdür. Bu istiqamətlər iqtisadiyyatın diversifikasiya siyasəti ilə birbaşa əlaqəli olmasa da iqtisadiyyatın ümumi inkişafına xidmət etməklə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına imkan yaradacaq mühitin formalaşmasını özündə əhatə edir. Konsepsiyada prioritet kimi seçilmiş istiqamətlərin iqtisadiyyatın diversifikasiyasına necə təsir edə biləcəyini təhlil edək. Konsepsiyada ilk istiqamət kimi seçilmiş *“Səmərəli dövlət tənzimləməsinə və yetkin bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması”* istiqaməti özlüyündə iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün zəruri mühitin formalaşmasına imkan yaradır. Konsepsiyada bu istiqamətin ümumi şərhini aşağıdakı kimi verilmişdir: Konsepsiya çərçivəsində qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi hədəflər yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən, dünya miqyasında rəqabətə qadir olan iqtisadi sistemin formalaşmasını şərtləndirir. Tarixi və müasir təcrübə göstərir ki, belə bir sistem yalnız sahibkar təşəbbüsünə və sərbəst rəqabətə əsaslanan bazar

münasibətləri şəraitində yer ala bilər (7, səh. 13).

Göründüyü kimi burada əsas məqsəd rəqabətə davamlı bazarın formalaşdırılmasıdır ki, və bu qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi hədəflərə çatmaq üçün əsas vasitə kimi qiymətləndirilir. Rəqabətə davamlı azad bazarın formalaşdırılması eyni zamanda diversifikasiya siyasəti üçün baza rolunda çıxış edir. Ona görə ki, rəqabətə davamlı bazar olmadıqda müxtəlif sahələrin inkişafı nəticəsində istehsal edilən məhsulların reallaşdırılması mümkün olmur və iqtisadi subyektlərin öz fəaliyyətlərini davam etdirməyə maraqları qalmır. Yəni yüksək rəqabətə malik olan bazar yaradılmadan diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi səmərəli ola bilməz. Azad bazarların mövcudluğu eyni zamanda xarici maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün də önəmlidir, çünki bu, iqtisadiyyatın çoxşahəli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün zəruridir. Belə bazarların formalaşdırılması ilə sahibkarlığın inkişafına nail olmaq mümkündür və yüksək inkişaf etmiş sahibkarlıq iqtisadi inkişafın əsas aparıcı qüvvəsi kimi çıxış edir. Sənəddə öz əksini tapan prioritet istiqamətin vacib hissələrindən biri isə *“İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı”*-dir. Bu hissə diversifikasiya siyasəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Ona görə ki, diversifikasiya siyasətinin də əsas məqsədi qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə neftdən asılılığın aradan qaldırılmasıdır. Konsepsiyanın bu hissəsinə qeyd edilmişdir ki, qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkənin malik olduğu təbii və iqtisadi resursların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi genişləndiriləcək və onlardan istifadənin səmərəliliyi yüksəldiləcəkdir. Eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişafına xidmət edən və müasir tələblərə cavab verən istehsal, sosial və bazar infrastrukturunu şəbəkəsinin yaradılması, bölgələrdə yerli xammala əsaslanan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin keyfiyyətə müasir səviyyədə qurulması, qeyri-neft sənayesinin ənənəvi istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi və ixrac imkanlarının artırılması, qeyri-neft sektoruna yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinin intensivləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalında müasir texnologiyaların tətbiqi, turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi kimi böyük əhəmiyyətə malik məsələlər də bu hissədə yer almışdır.

Qeyd edilən məsələlərdən hər biri iqtisadiyyatın hərtərəfli və müasir tələblərə

cavab verən formada inkişaf etdirilməsini əsas məqsəd kimi götürərək Azərbaycan iqtisadiyyatının global səviyyədə rəqabətliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu, eyni zamanda diversifikasiya siyasəti üçün də önəmli məsələdir. Çünki, beynəlxalq bazarlarda yer tuta bilmədən diversifikasiya siyasəti nəticəsində artacaq məhsul istehsalının istehlakını yalnız yerli bazar vasitəsilə təmin etmək mümkün deyildir. Ona görə də qeyd edilmiş məsələlərin həyata keçirilməsi eyni zamanda diversifikasiya siyasətinin səmərəli şəkildə tətbiq edilməsinə şərait yaradır.

Konsepsiyada prioritet istiqamətlərdən biri kimi də *“Nəqliyyat, tranzit və logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, bölgələrin tarazlı inkişafı”* müəyyən edilmişdir. Bu prioritet istiqamətin əsas məqsədi strateji coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadə etməklə tranzit və nəqliyyat xidmətlərini inkişaf etdirərək Azərbaycan regionun ticarət mərkəzinə çevirmək, bölgələrdə logistika mərkəzləri yaratmaq, istehsal və investisiya mərkəzi kimi ölkənin cəlbediciliyini artırmaq, yeni biznes və məşğulluq imkanları yaratmaqdır. İqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün də qeyd edilən məqsədlərin əhəmiyyəti böyükdür. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan addımlar içərisində nəqliyyat sektorunun inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, Azərbaycan nəqliyyat mərkəzinə çevirilmək, Avropa və Asiya arasında ticarət körpüsü rolunda çıxış etmək üçün geniş imkanlara malikdir. Bu sektorun inkişaf etdirilməsi gələcəkdə neft sektorundan əldə edilən gəlirləri əvəz etməyə imkan yarada bilər. Bununla yanaşı nəqliyyatın inkişafı Azərbaycan məhsullarına daha asanlıqla və təhlükəsiz şəkildə beynəlxalq bazarlara çıxmaq imkanı yaratmaqla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının da cəlbediciliyini artırır. Bu da sözsüz ki, iqtisadiyyatın şaxələnməsinə səbəb olacaqdır. Diversifikasiya siyasəti eyni zamanda ölkənin regionlarının da inkişaf etdirilməsi və istehsal prosesində iştirakının artırılması ilə mümkündür. Hər bir regionda tarixi ənənəyə malik olan sahələrin inkişaf etdirilməsi və bununla da iqtisadi inkişaf prosesində klasterlərdən istifadə edilməsi diversifikasiya prosesinin səmərəliliyini daha da artırmaqla bilər.

Nəqliyyat infrastrukturunu ilə regionların inkişafının paralel şəkildə aparılması vacibdir. Belə olan halda istehsal edilən məhsulların daha çevik şəkildə hərəkət etməsinə və qısa zamanda beynəlxalq bazarlara çatdırılmasına imkan yaranacaqdır.

Bunlarla yanaşı bu prioritet istiqamətdə turizm və rekreasiya zonalarının və yeni regional inkişaf mərkəzlərinin yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanın turizm sahəsini inkişaf etdirmək imkanları da genişdir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesində bu sahənin də rolu böyükdür. Regionlarda istehsal imkanları ilə yanaşı turizm imkanlarının da geniş olması regional inkişaf prosesinin daha sürətlə aparılmasına imkan yaradır. İnkişaf mərkəzləri vasitəsilə isə regionlarda iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi və bu inkişaf prosesinin daha da sürətləndirilməsi təmin ediləcəkdir. Regionların və nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi eyni zamanda yeni iş yerlərinin yaranmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və əmək bazarında təmərküzləşmənin azalmasına şərait yaradacaqdır. Nəticədə bu prioritet istiqamətin reallaşdırılması iqtisadi diversifikasiya prosesinə müxtəlif istiqamətlərdə müsbət təsir edir.

Konsepsiyadakı istiqamətlərdən biri də *“Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və institusional potensialın gücləndirilməsi”*-dir. Bu istiqamətin prioritet istiqamətlərdən biri kimi seçilməsi təsadüfi deyildir. Ona görə ki, iqtisadiyyatda transformasiya prosesi həyata keçirilirsə və yeni iqtisadi modelin tətbiqinə başlanılırsa bu zaman qanunvericilikdə zəruri dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilkin şərtlərdən biri kimi çıxış edir. Bu istiqamət konsepsiyada nəzərdə tutulmuş digər prioritet istiqamətlərdə göstərilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Sənəddə göstərilir ki, bu prioritet istiqamətin həyata keçirilməsi zamanı bazar iqtisadiyyatı şəraitində sağlam rəqabəti təmin edən səmərəli dövlət tənzimləməsi prinsipi əsas götürüləcək, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, milli qanunvericilik bazasının beynəlxalq ticarət sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılması məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılacaq, qanunun aliliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə icra intizamı və nəzarət sistemi gücləndiriləcəkdir. Əgər biz iqtisadiyyatın diversifikasiyasından danışırıqsa və bu prosesin səmərəli olması məhz ticarət əlaqələrinin inkişafı ilə mümkün olacaqsa, o zaman bu istiqamət üzrə qanunvericilikdə zəruri dəyişikliklərin həyata keçirilməsi vacibdir. İqtisadi diversifikasiya siyasəti vasitəsilə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı istehsal edilmiş məhsulların ixracını artıracaqdır ki, bu da ticarət proseslərinin daha çevik həyata keçirilməsini və məhsulların ən qısa zamanda və təhlükəsiz şəraitdə

beynəlxalq bazarlara çıxmasını tələb edir. Buna görə də milli qanunvericilik bazasının beynəlxalq ticarət sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılması qeyd etdiyimiz tələbi təmin edərək eyni zamanda xarici sahibkarların və investorların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsini sürətləndirəcəkdir.

Qeyd etdiyimiz istiqamətlərlə yanaşı konsepsiyada informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, insan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin qurulması, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi, ətraf mühitin qorunması və ekologiya kimi məsələlərə də toxunulmuş və bu istiqamətlərdə prioritetlər müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərini özündə birləşdirən “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasında iqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onun maliyyə səmərəliliyinin artırılmasına imkan verəcək bir çox prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Ötən illər ərzində müəyyən edilmiş bu istiqamətlər üzrə həyata keçirilən tədbirlər iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsinə dəstək vermişdir.

Əvvəl qeyd etdiyimiz konsepsiyanın iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə birbaşa əlaqəli olmaması və daha çox ümumi xarakter daşması konsepsiya qəbul edilən dövrdə neft gəlirlərinin yüksək həddə olması və daha sürətli diversifikasiya siyasətinə ehtiyacın olmaması ilə bağlı idi. Lakin bundan sonrakı illərdə xüsusilə də 2014-cü ildən sonra neftin qiymətinin kəskin azalması diversifikasiya prosesinin daha sürətlə həyata keçirilməsinə ehtiyac yaratdı. Bu məqsədlə də yeni iqtisadi siyasətə, yəni qeyri-neft sektorunun inkişafına keçidi sürətləndirmək və bu keçidin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə 2016-cı ildə **“Strateji Yol Xəritələri”** qəbul edildi. Strateji yol xəritələri 11 sənəd olmaqla **“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”**-ni və 10 müxtəlif sektor və istiqamətlər üzrə strateji yol xəritələrini özündə birləşdirir.

“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” iqtisadiyyatın qısamüddətli və uzunmüddətli dövrdə inkişaf hədəflərini və məqsədlərini müəyyən etməklə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və onun inkişafının davamlılığının təmin edilməsinə xidmət edir. Digər sektorlar üzrə təsdiq edilmiş yol

xəritələri isə bu xəritənin müəyyən etdiyi əsas istiqamətlər əsasında hazırlanmışdır.

Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə yol xəritəsində müəyyən edilmiş strateji hədəflərin və onların iqtisadiyyatın diversifikasiyası baxımından nə dərəcədə faydalı olduğunun təhlil edilməsinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Müəyyən edilmiş ilk strateji hədəf *fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin* qəbul edilməsidir. Bu hədəfə daxil edilmiş ilk prioritet neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsini tənzimləyəcək “qızıl qayda”-nın qəbul edilməsidir. Yol xəritələrinin qəbul edilməsində və diversifikasiya siyasətinə keçidin reallaşdırılmasında əsas məqsədin neft gəlirlərindən asılılığın aradan qaldırılması olduğundan qızıl qaydanın tətbiq edilməsi və bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Xəritədə qızıl qaydanın tətbiqinin əhəmiyyəti kənar şokların təsiri ilə baş verə biləcək risklərin aradan qaldırılması, gələcək nəsillər üçün ehtiyatın yaradılması və fiskal idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsi ilə əsaslandırılır (1, səh. 60).

Bunun üçün də nəzərə alınmalı əsas komponentlər kimi neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsi, xərc və investisiya intizamı üçün mexanizmin yaradılması, xərclər çərçivəsinin gücləndirilməsi, nəticədə əsaslı büdcə mexanizminin icrası müəyyən edilmişdir. Bu əsaslandırma və müəyyən edilmiş komponentlər bir daha onu göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş yeni iqtisadi siyasətin reallaşdırılması üçün dərin və əhatəli strategiya həyata keçirilməkdədir. Bu qaydanın tətbiqi eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun dövlət büdcəsinə köçürdüyü vəsaitlərin neftin qiymətlərində baş verə biləcək dəyişikliklərdən asılı olmayaraq sabit qalmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Qızıl qaydanın işləmə prinsipi isə belədir: dövlətin büdcə xərclərinin böyük hissəsi qeyri-neft gəlirləri hesabına və bu zaman yaranan kəsir isə neft gəlirləri hesabına ödənilir. Neft gəlirlərinin qalan hissəsi isə xaricdə investisiyalar yatıracaq xüsusi fond da toplanılır. Neft qiymətləri müəyyən həddən aşağı düşdükdə isə bu fondun ehtiyatlarından dövlət büdcəsinə davamlı köçürmələr həyata keçirilməklə baş verən dəyişkənliyə qarşı təhlükəsizlik buferi təmin edilir.

Göründüyü kimi bu qayda iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun payını artırmaqla

yanaşı neft gəlirlərinin də daha səmərəli xərclənməsinə imkan yaratmış olur. Bu da diversifikasiya siyasəti ilə uyğunluq təşkil edərək onun daha da genişlənməsinə imkan yaradacaqdır. Bunun üçün diversifikasiya siyasəti vasitəsilə digər sektorlardan gələn gəlirlər yüksəldilməlidir ki, dövlət büdcəsinin bu sektorlar hesabına maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək mümkün olsun.

Birinci hədəf çərçivəsində müəyyən edilmiş digər prioritet yeni iqtisadi modeldə effektiv pul siyasəti rejiminin tətbiq edilməsidir. 2015-ci ildə aşağı neft gəlirləri şəraitində manatın iki dəfə devalvasiyasının həyata keçirilməsi pul siyasətində pul təklifinin hədəflənməsinə səbəb olmuşdur. Bu prioritetdə isə faiz dərəcələrinin gələcəkdə pul siyasətini müəyyən edən əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilməsi hədəflənmişdir. Bu prioritet daxilində həyata keçiriləcək əsas tədbirlərdən biri isə tam üzən məzənnə rejiminə keçidin təmin edilməsidir. Burada əsas məqsəd pul siyasətinin yeni rejimi ilə idxalın əvəzlənməsi siyasətinin dəstəklənməsidir. Bütün bunlar eyni zamanda diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini də yüksəltməyə imkan verəcəkdir. Ona görə ki, səmərəli pul siyasəti qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə imkan yaradır. Tam üzən məzənnə rejimi isə pul siyasətinin bazar tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaratmaqla iqtisadiyyatın cəlbediciliyini artıracaqdır. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyatın cəlbediciliyini artırmaqla diversifikasiyanın daha asanlıqla yüksəldilməsinə imkan yaradacaqdır.

Starteji yol xəritəsində müəyyən edilmiş ikinci strateji hədəf *özəlləşdirmə və dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrlə bağlı islahatların həyata keçirilməsidir*. Bu hədəfin reallaşdırılmasının əsas məqsədi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektoruna daha çox investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə iqtisadiyyatda özəl sektorun xüsusi çəkisinin artırılmasıdır. Hədəfə iqtisadiyyatda dövlət sektorunun rolunun səmərəliliyinin artırılması, prioritet sektorlarda özəlləşdirmənin aparılması və özəlləşdirmə və birbaşa xarici investisiyalar üçün uyğun investorların cəlb edilməsi kimi prioritetlər daxildir. Hal-hazırda həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə sağlam rəqabət mühitini formalaşdırmaq və iqtisadi səmərəliliyi yüksəltmək məqsədilə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi əsas diqqət yetirilən məsələlərdən

biridir. Ümumiyyətlə, özəl sektorun iqtisadiyyatda payının artırılması kapitala çıxış imkanlarını artırmaqla yanaşı iqtisadiyyat daxilində maliyyə vəsaitlərinin səmərəliliyini yüksəltmiş olur. Bütün bunlar sözsüz ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının həyata keçirilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Əgər diversifikasiya vasitəsilə digər sektorların iqtisadiyyatda payının yüksəldilməsi nəzərdə tutulursa bunu sahibkarlığı inkişaf etdirmədən və sağlam rəqabət mühiti yaratmadan etmək mümkün deyildir. Diversifikasiya vasitəsilə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsi bütün iqtisadi subyektlərin və maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsini tələb edir ki, bu da sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə mümkündür. Bu baxımdan yol xəritəsində müəyyən edilmiş bu ikinci hədəf iqtisadiyyatın diversifikasiyası və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün münbit şərait yaradır.

“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”-ndə müəyyən edilmiş üçüncü hədəf isə *insan kapitalının inkişaf etdirilməsidir*. Bu hədəfə isə təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması məqsədilə insan kapitalının inkişaf etdirilməsi prioritetləri daxildir. İstənilən iqtisadi inkişaf modelini həyata keçirmək üçün yüksək keyfiyyətli insan kapitalına ehtiyac vardır. Bu məsələ iqtisadiyyatın diversifikasiyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, diversifikasiya iqtisadiyyatın əhatəliliyini artırır və müxtəlif sektorların inkişafı həmin sektorlarda fəaliyyət göstərə biləcək insan kapitalının da yetişdirilməsini tələb edir. Yüksək konsentrasiyaya malik olan iqtisadiyyatlarda əmək bazarının konsentrasiyası yüksək və məhsuldarlıq səviyyəsi aşağı olur. Buna görə də diversifikasiya siyasətinə keçid etdikdə yeni sahələr üzrə ixtisaslı kadrlara ehtiyac yaranmış olur. Bu səbəbdən də bu hədəfin icra edilməsi iqtisadiyyatın diversifikasiya prosesini sürətləndirməklə yanaşı onun səmərəliliyini yüksəldir.

Sonuncu strateji hədəf isə *əlverişli biznes mühitinin inkişaf etdirilməsidir*. Bu hədəf daxilində iki prioritet seçilmişdir: əlverişli biznes mühitinin yaradılmasında hökumətin rolunun gücləndirilməsi və təşviqedicilik mühitinin yaxşılaşdırılması vasitəsilə biznesin davamlılığının möhkəmləndirilməsi. Bu strateji hədəfin seçilməsi xəritədə qeyd edildiyi kimi, yeni iqtisadi yanaşmanın özəl sektorun qeyri-neft sektoruna

investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq üçün biznes mühitinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb etməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan iqtisadi islahatlar biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını, təşviq siyasətinin davam etdirilməsini və institusional islahatları əhatə edəcəkdir (1, səh. 94). Bu prioritet daxilində dövlətin azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsinə şərait yaratması, səmərəli vergi sistemini təşviq etməsi, dövlət xidmətlərinin çevikliyini və səmərəliliyini artırması, azad ticarət sazişlərinin bağlanması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Diversifikasiya prosesinin həyata keçirilməsində xüsusilə də ilkin mərhələdə dövlətin rolu böyükdür. Dövlət tərəfindən zəruri islahatlar vasitəsilə sahibkarlığın inkişafına və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradılmadıqda diversifikasiya prosesini səmərəli şəkildə həyata keçirmək mümkün deyildir. Buna görə də qeyd etdiyimiz prioritetlərin icrası diversifikasiya prosesinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edərək çoxsahəli iqtisadi sistemə daha tez nail olmağa imkan yaradacaqdır. Bu hədəf daxilində eyni zamanda beynəlxalq reytinglərdə mövqelərin gücləndirilməsi, statistik infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, birbaşa xarici investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi kimi məsələlər də yer almışdır. Həmin məsələlər xarici investisiyaların və sahibkarların cəlb edilməsinə imkan yaratmaqla diversifikasiya prosesini sürətləndirəcəkdir.

Digər sahələr üzrə tərtib edilmiş strateji yol xəritələrində isə qeyd etdiyimiz hədəf və prioritetlərdən irəli gələn və həmin sahənin özünə xas olan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Göründüyü kimi Strateji Yol Xəritələri çoxəhatəlidir və demək olar ki, iqtisadiyyatın yeni sistemə uyğunlaşmasını təmin etmək üçün zəruri olan bütün məsələlər burada öz əksini tapmışdır. Bu sənədin qəbulunun əsas məqsədi neftdən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə böyük töhfə verməyə imkan yaratmaqdır.

Qeyd etdiyimiz sənədlərlə yanaşı diversifikasiya siyasəti çərçivəsində bir sıra təşkilatlar da yaradılmışdır. Bunlardan biri də *“İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi”*-dir. 2016-cı ildə yaradılmış mərkəzin əsas məqsədi ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi istiqamətində makroiqtisadi və

mikroiqtisadi səviyyədə təhlil və tədqiqatlar aparmaqdır. Bununla yanaşı mərkəz iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün təkliflər və proqnozlar hazırlayır, dövlət orqanlarını həmin proqnozlarla təmin edir və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əldə edilmiş nailiyyətləri təbliğ edir. Strateji Yol Xəritələrinin hazırlanması da bu qurum tərəfindən həyata keçirilmişdir. Mərkəz həyata keçirilən islahatların monitorinqini reallaşdıraraq hesabatlar verməklə onların davamlılığının təmin edilməsinə imkan yaradır. Bu da özlüyündə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının dəstəklənməsi deməkdir.

Mərkəzin fəaliyyətinin iqtisadiyyatın diversifikasiyasına verdiyi töhfə bununla məhdudlaşmır. Mərkəzin rəhbərliyi ilə 2016-cı ildə rəqəmsal ticarət mərkəzi (Azexport.az) yaradılmışdır. Rəqəmsal ticarət portalının əsas məqsədi Azərbaycan mənşəli mallar haqqında məlumatların təqdim edilməsi və onların daxili və xarici bazarlarda satışı üçün əlverişli platformanın yaradılmasıdır. Azexport.az-ın dünyanın ən populyar elektron satış şəbəkələrinə inteqrasiya olunması Azərbaycan məhsullarının asanlıqla dünya bazarlarına çıxışını təmin edir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası müxtəlif sahələrdə istehsal edilən Azərbaycan məhsullarının sayının artmasına səbəb olduğundan bu məhsulların ticarətinə imkan yaratmaqla ticarət portalı diversifikasiyanın səmərəliliyini yüksəldir. Eyni zamanda xarici sahibkarların Azərbaycanda şirkət yaratmaq və öz məhsullarını Azərbaycan bazarına çıxarmaq üçün də Azexport.az xidmətlər təklif edir. Bu da Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf etməsinə və xarici sahibkarların cəlb edilməsinə şərait yaratmaqla diversifikasiya siyasətini dəstəkləmiş olur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və neftdən asılılığın aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər 2014-cü ildən sonra neftin qiymətinin kəskin azaldığı dövrdən daha öncə başlamışdır. Belə tədbirlər çərçivəsində 2003-cü ildə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) yaradılmışdır. Fond qeyri-neft sektorlarına xarici investisiyaların cəlbi və qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması məqsədilə fəaliyyət göstərir. Fond xarici investorları Azərbaycana dəvət etmək üçün “vahid pəncərə” funksiyası əsasında investisiya mühiti haqqında onlara ətraflı məlumat verərək Azərbaycana investisiya yatırılmasında vasitəçi kimi

çıxış edir. Eyni zamanda AZPROMO xarici bazarlara məhsul ixrac etmək və ya investisiya yatırmaq istəyən yerli sahibkarlara öz nümayəndəlikləri və tərəfdaşları vasitəsilə kömək edir. Fondun hal-hazırda dünyanın 37 ölkəsində 80-dən çox təşkilat ilə əməkdaşlıq memorandumları qüvvədədir. Azexport.az portalı kimi AZPROMO-da sahibkarlığın və ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edərək diversifikasiya siyasətinin reallaşdırılmasına dəstək verir.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə böyük diqqətin ayrılması onun diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rola malik olması ilə bağlıdır. Bu məqsədlə, yaradılmış müxtəlif təşkilatlar islahatlar çərçivəsində bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin görülməsi üçün fəaliyyət göstərir. Belə təşkilatlardan biri də İqtisadiyyat Nazirliyinin nəzdində yaradılmış *“Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu”* olmuşdur. Fondun 1997-ci ildən etibarən fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar çərçivəsində onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə müxtəlif fərmanlar imzalanmış və fondun sahibkarlığın inkişafında rolu artırılmışdır. Bu dəyişikliklər nəticəsində sahibkarlara verilən güzəştli kreditin minimum həddi 5 min manat, maksimum həddi isə 10 milyon manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı fondun vəsaiti hesabına verilən kreditlərin müddəti 10 ilə qədər uzadılmışdır. Maliyyə vəsaitləri sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində əsas vasitələrdən biridir və fondun məqsədi güzəştli kreditlər vasitəsilə sahibkarlığın maliyyələşdirilməsinin səmərəliliyini yüksəltmək olmuşdur. Bu, eyni zamanda iqtisadi diversifikasiya siyasətinə dəstək verərək onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət etmişdir. Təhlükəsiz və daha ucuz maliyyə vəsaitlərini əldə etmək müxtəlif sektorlarda fəaliyyət göstərən sahibkarları həvəsləndirməklə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini dəstəkləmiş olur. 2018-ci il avqustun 1-də Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ləğv edilmişdir.

Göründüyü kimi istər neft qiymətlərinin kəskin azaldığı dövrdən sonra, istərsə də ondan əvvəlki dövrdə iqtisadiyyatda neftdən asılılığın aradan qaldırılması istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilmiş, böyük əhəmiyyətə malik olan proqramlar və sənədlər qəbul edilmişdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün zəruri mühit və infrastruktur yaradıldıqdan sonra neft sektorundan asılılığın riskləri nəzərə

alınaraq bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. İstər “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası, istərsə də “Strateji Yol Xəritələri” iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etməsinə və bunun üçün müxtəlif sektorlarda və ümumi iqtisadiyyatda həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərə və islahatlara yönəlmişdir. Bu sənədlərin əhatəli olmasına baxmayaraq özlərində əsasən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini ehtiva edirlər. Buna görə də müxtəlif sahələrin inkişaf etdirilməsinə ayrı-ayrılıqda baxılır. Bununla yanaşı həyata keçirilmiş islahatlarda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün ən çox diqqət ayrılan məsələlər sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün isə bazar münasibətlərinin və azad rəqabətin inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirilir. İstər yaradılmış rəqəmsal ticarət mərkəzi, istər AZPROMO, istərsə də Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun əsas məqsədi sahibkarlığa dəstək vermək və yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində sahibkarlığın rolunu yüksəltməkdir.

Qəbul edilmiş sənədlər və proqramlar, yaradılmış təşkilatların iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə, bazarlarda rəqabətin yüksəldilməsinə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, regionların balanslı inkişafına, klasterlərin yaradılmasına, ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə, səmərəli özəlləşdirmə və pul siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan yaratmaqla yeni iqtisadi inkişaf modelinin uğurla həyata keçirilməsinə səbəb olur. Bütün bu qeyd etdiyimiz məqamların hər biri eyni zamanda dolayı və birbaşa olaraq iqtisadiyyatda diversifikasiyasının artmasına və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir. Son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində əldə edilmiş müsbət nailiyyətlər də məhz bu prosesin nəticəsidir. Ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə qarşıya qoyulmuş hədəflərə və məqsədlərə çatdıqca Azərbaycan iqtisadiyyatında neft amilinin rolu daha da azalacaq və qeyri-neft sektoru iqtisadi inkişafın əsas aparıcı qüvvəsinə çevriləcəkdir.

Əksər karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olan dövlətlər kimi Azərbaycanın iqtisadiyyatında da bu ehtiyatların ticarəti əsasında əldə edilən gəlirlər böyük paya malikdir. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycan dərin iqtisadi böhranla üz-

üzə qalmışdır. Bunun əsas səbəbləri isə uzun illər boyu Sovet hökumətinin idarəetməsi altında Azərbaycanın ittifaqdan kənar ölkələr ilə ticarət əlaqələrinin formalaşmaması və əsas ticarət tərəfdaşlarının da həmin dövrdə böhranla üzləşməsi idi. İttifaqa daxil olan dövlətlərin bir-biri ilə iqtisadi bağlılığının yüksək səviyyədə olması böhranın daha da dərinləşməsinə və asanlıqla yayılmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycanda iqtisadi böhranın aradan qaldırılması üçün isə böyük maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac yaranmışdır. Belə olan halda neft ehtiyatlarının istifadə edilməsi və bu ehtiyatların ixracı vasitəsilə əldə edilən gəlirlər hesabına ölkə iqtisadiyyatında maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əsas məqsədlərdən birinə çevrilmişdir.

Səmərəli neft strategiyası ilə bu məqsədə nail olunmuş və 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin Müqaviləsi” ilə bu strategiyanın əsası qoyulmuşdur. Nəticədə bundan sonrakı illər ərzində neft ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında mövcud olan böhran aradan qaldırılmış və sürətli inkişaf dinamikası təmin edilmişdir. Bu siyasət maliyyə təhlükəsizliyi baxımından geniş imkanlar yaratsa da eyni zamanda iqtisadiyyatda neft sektorunun payını əhəmiyyətli dərəcədə artıraraq bu sektordan müəyyən asılılıq yaratmışdır. Bu da öz növbəsində iqtisadi diversifikasiya səviyyəsinin aşağı olmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni iqtisadi azadlıq qazanmış və iqtisadi böhranı yenidən aradan qaldırmış iqtisadiyyat üçün iqtisadi diversifikasiya səviyyəsinin artırılması çətindir. Bunun üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması vacibdir. Azərbaycanda isə müstəqilliyin ilk illərində yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq əvvəlki infrastruktur dağılmış və yeni infrastrukturun formalaşdırılmasına ehtiyac yaranmışdır. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycanın iqtisadi siyasəti ilk mərhələdə neftdən yüksək asılılıq hesabına da olsa zəruri iqtisadi infrastrukturun yaradılmasına yönəldilmişdir. Bu infrastruktur formalaşdırıldıqdan sonra isə səmərəli şəkildə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə imkan yaranmışdır. Buna görə də sonrakı mərhələdə yaradılmış zəruri infrastruktur hesabına qeyri-neft sektoru inkişaf etdirilmiş və onun iqtisadiyyatda payı ilbəil artmışdır. Səmərəli neft strategiyası vasitəsilə neft gəlirlərinin digər iqtisadi sahələrin inkişafına transformasiya edilməsi iqtisadi inkişafı təmin edən əsas amil kimi çıxış etmişdir. Nəticədə iqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsi artmağa

başlamış və iqtisadiyyatda neft sektorunun rolu azalmışdır. Buna görə də, Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiyasının müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və bir sıra əsas makroiqtisadi göstəriciləri üzrə iqtisadi diversifikasiyanın son illərdəki səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin təhlil edilməsinin tədqiqat işi üçün böyükəhəmiyyəti dır.

Ölkə iqtisadiyyatının artım səviyyəsini müəyyən edən əsas iqtisadi göstərici *Ümumi Daxili Məhsuldur (ÜDM)*. ÜDM-in tərkibinin nə dərəcədə çoxsahəli olması iqtisadi diversifikasiyanın hansı səviyyədə olmasını müəyyən etməyə imkan verir. Buna görə də son illərdə Azərbaycanın ÜDM-nin sahələr baxımından tərkibinin təhlil edilməsi önəmlidir. İki daha geniş kateqoriya üzrə, yəni neft və qeyri-neft sektorlarının ÜDM-də payına nəzər saldıqda görürük ki, bu sektorlarda ÜDM-in artımında baş verən dəyişikliklər eyni formada olmamışdır. Neft sektoru üzrə ÜDM-də 2014-cü ildə neftin qiymətinin aşağı düşməsinin təsiri ilə azalma müşahidə edildiyi halda, qeyri-neft sektorunda azalma 2016-cı ildə müşahidə edilmişdir (cədvəl 2.1.1).

Cədvəl 2.1.1
ÜDM-in artım sürəti (faizlə)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<i>ÜDM cəmi</i>	5,8	2,8	1,1	-3,1	0,1	1,5	2,5	-4,3
<i>Neft-qaz sektoru</i>	0,9	-2,9	0,6	0,1	-5,3	0,5	0,4	-7,2
<i>Qeyri-neft sektoru</i>	9,9	7	1,1	-4,4	2,7	2	4	-2,6
<i>Məhsul, idxal xalis vergilər</i>	8,5	4,9	3,7	-4,4	2,4	1,6	3,1	-2,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2017-ci ildə isə qeyri-neft sektoru üzrə artım əldə edilsə də neft sektorunda yenidən azalma müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə isə pandemiyanın yaratdığı iqtisadi geriləmələr həm neft, həm də qeyri-neft sektorunun azalmasına səbəb olmuşdur. Ümumilikdə isə 2013-2019-cu illərdə hər iki sektorun orta artım tempi göstəricisinə nəzər saldıqda görürük ki, neft sektoru üzrə illik orta artım tempi -0,8% olduğu halda qeyri-neft sektorunda bu göstərici 3,18% səviyyəsində olmuşdur. Göründüyü kimi neft qiymətinin aşağı düşməsi ilə ölkə iqtisadiyyatında müşahidə edilən geriləmə qeyri-neft sektoruna əsaslı şəkildə təsir edə bilməmiş və müsbət artım tempi qorunmuşdur. Bu da Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığının azaldığını və diversifikasiyaya meyilli

olduğunu göstərir. Son 20 il ərzində yaradılmış zəruri iqtisadi infrastruktur bu artım tempinin qorunmasının əsas şərti kimi çıxış edir. Bunun nəticəsidir ki, qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 2012-ci ildə 48,5% səviyyəsində olduğu halda 2020-ci ildə 62% səviyyəsinə qədər qalxmışdır (cədvəl 2.1.2).

Cədvəl 2.1.2

ÜDM-in sahələr üzrə strukturu (faizlə)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Neft-qaz sektoru	45,4	41,6	36,7	28,2	32,7	35,6	40,2	36,7	28,4
Qeyri-neft -qaz sektoru	48,5	52	56	63,5	59,6	57,1	52	54,3	62
<i>O cümlədən:</i>									
Qeyri neft-qaz sənayesi	4,6	4,6	4,8	5,7	4,7	4,4	4,6	4,3	5,4
Kənd təsərrüfatı, balıqçılıq	5,2	5,3	5,3	6,2	5,6	5,6	5,2	5,6	6,9
Tikinti	9,2	11,8	12,5	12,1	10	9,5	7,7	7,3	7,7
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	5,4	4,8	4,5	5,4	6,8	6,8	6,2	6,1	7,1
İnformasiya və rabitə	1,7	1,7	1,8	2	1,8	1,6	1,6	1,8	2
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	6,7	7,1	7,9	10	10,3	10,4	9,6	9,7	11,5
Turistlərin yerləşdirilməsi,iaşə	1,7	1,8	2,2	2,7	2,4	2,3	2,3	2,4	1,2
Sosial və digər xidmətlər	13,8	14,7	17	19,3	18,1	16,4	16,0	15,8	17,3
Məhsul, idxala xalis vergilər	6,1	6,4	7,3	8,3	7,7	7,3	8,0	8,0	9,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Lakin əsas iki ümumi sektor üzrə təhlil diversifikasiya ilə bağlı mənzərəni tam göstərə bilmir. Ona görə ki, qeyri-neft sektorunun özünün tərkibində də təmərküzləşmə səviyyəsinin yüksək olması mümkündür. Buna görə də qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələr üzrə tərkibini təhlil edək. 2012-2020-cı illər ərzində qeyri-neft sektorunda artım tempinin qorunması və iqtisadiyyatda payının yüksəlməsi onun ayrı-ayrı komponentlərində də özünü göstərmişdir. Ən çox dəyişikliklərin müşahidə edildiyi sahələrə tikinti sektoru, xidmət sektoru və ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sektorları aiddir. Tikinti sektorunda yüksək artım tempi bundan əvvəlki dövrlərdə də müşahidə edilmişdir. Buna səbəb isə qeyd etdiyimiz kimi zəruri infrastrukturun yaradılması istiqamətində çoxsaylı layihələrin həyata keçirilməsi olmuşdur. Qeyd etdiyimiz dövr ərzində isə tikinti sektorunun ÜDM-də payı 9,2%-dən 12,5%-ə qədər yüksəlmişdir (cədvəl 2.1.2). Lakin son illərdə yaşanan iqtisadi geriləmələr nəticəsində 2020-ci ildə 7,7% səviyyəsinə qədər azalmışdır. Son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasəti çərçivəsində xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsinə geniş yer ayrılmışdır. Bunun

nəticəsidir ki, xidmət sektorunun payı 2015-ci ildə 19,3% səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Bununla yanaşı qeyri-neft ticarətinin artırılması və nəqliyyat sektorunun da inkişaf etdirilməsi nəticəsində nəqliyyat vasitələrinin təmirinə olan tələbin artması bu sahələrin ÜDM-də ümumi payının təhlil etdiyimiz dövr ərzində 4,8%-ə qədər artaraq 2020-ci ildə 11,5% səviyyəsinə çatmasına gətirib çıxarmışdır (cədvəl 2.1.2). Digər sahələrə gəldikdə isə qeyri-neft-qaz sənayesi, informasiya və rabitə sektorlarının ÜDM-də payı 2015-ci ilə qədər artmış, daha sonra azalmaya meyilli olsa da 2020-ci ildə yenidən artmışdır. Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında isə son illərdə də artım səviyyəsi qorunmuşdur. Turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilmiş əsaslı tədbirlər turistlərin yerləşdirilməsi ilə yanaşı xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsinə də dəstək verərək onu ÜDM-də qeyri-neft sektoru üzrə ən çox paya sahib olan sahəyə çevirmişdir.

Ümumilikdə, qeyri-neft sektorunda yaradılan ÜDM-in tərkibinin təhlilindən o nəticəyə gələ bilərik ki, bu sektorda təmərküzləşmə yüksək səviyyədə deyildir və onun formalaşmasında müxtəlif sektorların payı yüksəkdir. Lakin, o da qeyd edilməlidir ki, qeyri-neft sektoru da neft bazarında qiymət dəyişikliyinə təsirlənmişdir. Qeyri-neft sektoruna aid olan qeyd etdiyimiz sahələrin əksəriyyətinin ÜDM-dəki payında 2015-ci ildən sonra azalma müşahidə edilmişdir (cədvəl 2.1.2). Bununla yanaşı kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki payında təhlil apardığımız dövr ərzində cüzi dəyişiklik baş vermişdir. Böyük həcmdə işçi qüvvəsini özündə cəmləşdirməsinə baxmayaraq bu sahənin ÜDM-də payının dəyişməz qalması diversifikasiya siyasəti baxımından səmərəli deyildir. Buna görə də qeyri-neft sektoruna neft sektorunun təsirinin tamamilə aradan qaldırılması və kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda rolunun daha da gücləndirilməsi iqtisadi diversifikasiyanın səmərəliliyini daha da artırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında yaradılan dəyərdə ən çox paya sahib olan sahələrdən biri də sənaye sahəsidir. Buna görə də bu sahənin strukturunun nə dərəcədə şaxəli olması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Azərbaycan iqtisadiyyatında neft amilinin böyük rola malik olması sənayenin strukturunda da özünü göstərir. Belə ki, sənayedə ən çox paya sahib olan sənaye sahəsi mədənçıxarma sənayesidir, onun payı son doqquz ildə 80%-dən yuxarı olmuşdur. 2012-ci ildə 87,2% səviyyəsində olduğu halda 2015-ci

ildə 80,2%-ə qədər azalmışdır (cədvəl 2.3). Daha sonra artaraq 2019-cu ildə 92,3% səviyyəsinə çatmışdır. Emal sənayesində isə baxılan dövrdə bu sahənin payı artmışdır. Emal sənayesinin payı 2012-ci ildəki 8,6% səviyyəsindən 2015-ci ildə 15,2% səviyyəsinə qədər artmışdır. Son illərdə isə azalaraq 2020-ci ildə 13,2% səviyyəsinə qədər enmişdir. Elektrik enerjisi, qaz və buxar sənayesinin payı da mədənçixarma sənayesində müşahidə edilən dəyişikliyə uyğun olaraq dəyişmişdir. Yəni onun payında 2014-cü ilə qədər artım müşahidə edilsə də son illərdə azalmaya meyilli olmuşdur. Belə ki, elektrik enerjisi, qaz və buxar sənayesinin payı 2012-ci ildə 4% səviyyəsində olduğu halda 2014-cü ildə son doqquz ildə ən yüksək həddinə 4,5% səviyyəsinə çatmışdır. Emal sənayesindən fərqli olaraq sənayenin bu sahəsində azalma 2015-ci ildən başlamış və 2018-ci ildə 2,2% səviyyəsinə qədər azalmışdır (cədvəl 2.1.3).

Cədvəl 2.1.3

Sənaye sahələrində yaradılmış əlavə dəyərin strukturu (faizlə)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Mədənçixarma sənayesi	87,2	86,2	83,7	80,2	82,5	85,3	87,0	92,3	82,5
Emal sənayesi	8,6	9,3	11,4	15,2	13,9	11,8	10,4	12,1	13,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar sənayesi	4	4,2	4,5	4,1	3,1	2,5	2,2	2,4	3,5
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi	0,2	0,3	0,4	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	1,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ümumilikdə sənayenin strukturu da son illərdə həyata keçirilən diversifikasiya siyasəti və neft sektorunda müşahidə edilən geriləmələr özünü göstərmişdir. Bunun nəticəsidir ki, mədənçixarma sənayesinin payında azalma müşahidə edilmişdir.

Əvvəlki fəsilərdə də qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi diversifikasiyanın səviyyəsinin müəyyən edilməsində əsas götürülən istiqamət ixracın diversifikasiyasıdır. Buna görə də Azərbaycanın ixracının əmtəə strukturu baxımından təhlil edilməsi önəmlidir. 2012-2017-ci illər ərzində neft-qaz sektoru üzrə ixracın həcmində neft qiymətlərinin azalmasının təsiri ilə əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, xam neftin əsasını təşkil etdiyi mineral məhsulların ixracının həcmi ABŞ dolları ifadəsində 2016-cı ildə 2012-ci illə müqayisədə 2,8 dəfə azalaraq 8 milyard

dollar səviyyəsindən aşağı düşmüşdür (cədvəl 2.1.4).

Cədvəl 2.1.4

İxracın əmtəə strukturu (milyon ABŞ dolları)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Mineral	22 281	22 256	20 194	11 203	7 987	12 404	17 924	17 852	12 028
Digər	1 627	1 720	1 635	1 526	1 156	1 408	1 565	1 783	1 712
Cəmi	23 908	23 975	21 829	12 729	9 143	13 812	19 489	19 635	13 740

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu azalma neftin qiymətinin dünya bazarlarında 3 dəfəyə qədər azalması nəticəsində baş vermişdir. Bu illər ərzində hər il ixrac edilən mineral məhsulların həcmində azalma müşahidə edilmişdir. Sonradan neft qiymətlərinin artması nəticəsində 2019-cı ildə mineral məhsullarının ixracının həcmi 17,8 milyard dollara qədər artmış və pandemiyanın təsiri nəticəsində 2020-ci ildə 12 milyard dollara qədər azalmışdır. Digər məhsulların ixracında isə böyük həcmdə dəyişikliklər baş verməmişdir. Belə ki, 2013-2017-ci illər ərzində digər məhsulların həcmindəki azalma 312 milyon ABŞ dolları səviyyəsində olmuş və son illərdə yenidən artaraq 2013-cü ildəki səviyyəyə çatmışdır (cədvəl 2.1.4). Mineral məhsullar üzrə illik orta azalma tempi digər məhsulların ixracında müşahidə edilən illik azalma tempindən daha az olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, neft sektoru üzrə ixracın həcmının qeyri-neft sektorunun ixracı üzərində təsiri böyük deyildir.

İxracın diversifikasiya səviyyəsinin daha dəqiq müəyyənəşdirilməsi üçün mineral məhsulların və digər məhsullar qrupuna daxil olan əmtəələrin ixracda payının təhlil edilməsi gərəkdir. Son doqquz ildə ümumi mənzərə ondan ibarətdir ki, ixracda mineral məhsulların payı azalmış, əksinə olaraq digər məhsulların payı artmışdır. Belə ki, mineral məhsulların ixracda payı 2012-ci ildə 93,2% səviyyəsində olduğu halda 2017-ci ildə 89,8%-ə qədər azalmışdır və sonra müəyyən qədər artsa da 2012-ci ildəki səviyyəsinə çatmamışdır. (cədvəl 2.1.5). Bu azalmanın formalaşması neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə yanaşı iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində atılan addımlar ilə bağlıdır. Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, diversifikasiya siyasəti özünü doğrultmaqdadır. Digər əmtəə qruplarının ixracda payına gəldikdə isə ən böyük paya bitki mənşəli məhsullar sahibdir.

Cədvəl 2.1.5

İxracın əmtəə strukturu (faizlə)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Mineral məhsullar	93,2	92,8	92,5	88	91,4	89,8	92	90,9	87,5
Bitki mənşəli məhsullar	1,3	1,3	1,5	2,6	2,9	3,8	3	3,2	4,5
Az qiymətli metallar və məmulatları	0,9	0,8	0,6	1	1,7	1,8	1,3	1,2	1,5
Hazır ərzaq məhsulları, içkilər, tütün	1,3	1,4	1,4	2,2	0,9	0,8	0,5	0,5	0,7
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin	0,5	0,5	0,7	0,9	0,7	0,7	0,6	0,9	1,2
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar	0,3	0,3	0,4	0,7	0,6	1	0,8	0,9	1,5
Heyvan və ya bitki mənşəli yağlar	0,9	1	0,9	1,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Kimya sənaye məhsulları	0,7	0,2	0,3	0,6	0,4	0,6	0,4	0,5	0,6
Nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar	0,2	0,4	0	0	0,5	0,1	0	0,1	0
Toxuculuq materialları və məmulatları	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,6	0,7	0,9	1,3
Gön, dəri, xəz və məmulatları	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2012-ci ildə bitki mənşəli məhsulların payı digər qeyri-mineral məhsullar ilə müqayisədə çox olsa da ümumi ixracın çox az bir hissəsinə, cəmi 1,3%-nə sahib olmuşdur. Bu göstərici sonrakı illərdə artaraq 2017-ci ildə 3,8% səviyyəsinə çatmışdır. Növbəti iki ildə müəyyən qədər azalsa da 2020-ci ildə yenidən artaraq 4.5% səviyyəsinə çatmışdır. Bitki məhsulları ilə yanaşı azqiymətli metalların və onlardan hazırlanan məhsulların ixracında da əsaslı artım müşahidə edilmişdir. Bu əmtəə qrupunun ixracda payı 2012-2017-ci illər ərzində 2 dəfəyə qədər artaraq 1,8% səviyyəsinə çatmışdır. Daha sonra azalaraq 2020-ci ildə 1.5% səviyyəsində olmuşdur. Bununla yanaşı bu illər ərzində ixracda çox az paya sahib olmalarına baxmayaraq plastik kütlələr, rezin, kauçuk və qiymətli daşlar və metallar əmtəə qruplarının da ixracda payı artmışdır. Ümumilikdə, ixracın strukturunda diversifikasiyaya meyilliliyin formalaşmasına baxmayaraq mineral məhsulların payı hələ də yüksək səviyyədədir və buna görə dəyər bilmərik ki, bu göstərici üzrə diversifikasiya təmin edilmişdir. Lakin müsbət hal ondan ibarətdir ki, ixracın diversifikasiyası istiqamətində əldə edilən nəticələr, yəni mineral məhsulların payındakı azalma çox qısa müddətdə baş vermişdir. Diversifikasiya istiqamətində müəyyən

edilmiş hədəflərə çatdıqca ixracda diversifikasiya səviyyəsi daha da yüksələcəkdir.

İxracın diversifikasiyası ilə bağlı digər əhəmiyyətli məqam *diversifikasiyanın ölkələr baxımından hansı səviyyədə olmasıdır*. Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi ixracın diversifikasiyasının siyasi üstünlükləri də vardır. Bu baxımdan diversifikasiyanın ölkələr üzrə hansı səviyyədə olmasını təhlil edək. Son səkkiz il ərzində ixracda ən böyük paya sahib olan ölkə İtaliya olmuşdur və onun payı 2013-cü ildə 25% səviyyəsinə olduğu halda 2016-cı ildə 17%-ə qədər azalmışdır (cədvəl 2.1.6).

Cədvəl 2.1.6

İxracda iştirak edən əsas tərəfdaşlar və onların ümumi ixracda payı

2013		2014		2015		2016	
İtaliya	25,00%	İtaliya	22,00%	İtaliya	18,00%	İtaliya	17,00%
İndoneziya	12,00%	İndoneziya	9,20%	Türkiyə	12,00%	Türkiyə	12,00%
Tailand	6,90%	Almaniya	8,80%	Almaniya	9,60%	Tayvan	8,70%
Almaniya	5,70%	İsrail	8,10%	Fransa	6,80%	İsrail	7,30%
İsrail	5,30%	Fransa	7,00%	İsrail	6,30%	Almaniya	6,70%
Fransa	4,70%	Tailand	3,80%	Çexiya	4,30%	Fransa	5,40%
Hindistan	4,60%	İslandiya	3,60%	Gürcüstan	3,90%	Hindistan	4,80%
Rusiya	4,50%	Hindistan	3,60%	İndoneziya	3,80%	Rusiya	4,50%
ABŞ	4,10%	ABŞ	3,40%	Rusiya	3,30%	Gürcüstan	3,80%
Yunanıstan	3,40%	Rusiya	2,90%	Avstriya	3,20%	Çin	3,00%
Türkiyə	2,20%	Çexiya	2,70%	Portuqaliya	2,90%	Portuqaliya	2,80%
Portuqaliya	2,20%	Portuqaliya	2,50%	ABŞ	2,70%	Xorvatiya	2,60%
Gürcüstan	2,20%	Gürcüstan	2,40%	İspaniya	2,50%	Çexiya	2,30%
2017		2018		2019		2020	
İtaliya	31,90%	İtaliya	30,00%	İtaliya	28,72%	İtaliya	30,36%
Türkiyə	9,90%	Türkiyə	9,38%	Türkiyə	14,58%	Türkiyə	18,91%
İsrail	4,60%	İsrail	6,74%	İsrail	6,78%	Rusiya	5,16%
Rusiya	4,30%	Çexiya	4,82%	Hindistan	4,87%	Yunanıstan	3,81%
Çexiya	4,00%	Hindistan	4,21%	Almaniya	4,75%	Xorvatiya	3,43%
Kanada	3,90%	Almaniya	4,00%	Çin	3,83%	Gürcüstan	3,36%
Gürcüstan	3,40%	Tayvan	3,67%	Rusiya	3,73%	Hindistan	3,32%
İndoneziya	3,40%	Rusiya	3,42%	İspaniya	3,59%	İsrail	3,18%
Almaniya	3,30%	Kanada	3,09%	Çexiya	3,30%	Çin	3,15%
Portuqaliya	3,20%	İndoneziya	3,07%	Gürcüstan	2,99%	Ukrayna	2,57%
Çin	3,20%	Portuqaliya	2,72%	Fransa	2,73%	İspaniya	2,40%
Hindistan	2,60%	Gürcüstan	2,49%	Britaniya	2,40%	Tunis	2,27%
Ukrayna	2,50%	Fransa	2,27%	Xorvatiya	2,22%	Portuqaliya	1,75%

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2017-ci ildə isə İtaliyanın ixracda payı 1,9 dəfə artaraq son səkkiz ilin ən yüksək həddinə 31,9% səviyyəsinə çatmışdır. Sonrakı illərdə azalma baş versə də 2020-ci ildə

30%-dən yüksək olmuşdur. İtaliyanın payının yüksək olması neft ixracı ilə əlaqədardır. Mineral məhsullar ixracda böyük paya sahib olduğundan İtaliyaya neft məhsullarının ixrac edilməsi onun ixracda payının yüksək olmasına gətirib çıxarır. İtaliya ilə yanaşı İsrail də Azərbaycan neftinin alıcısı olduğundan o da ixracda böyük paya sahibdir. 2015-ci ildən Türkiyəyə qaz ixracının artması isə bu ölkəni ən çox məhsul ixrac edilən ikinci ölkəyə çevirmişdir. 2015 və 2016-cı illərdə Türkiyənin ixracda payı 12% səviyyəsində olduğu halda 2017-ci ildə azalaraq 9,9% səviyyəsinə düşmüşdür (cədvəl 2.1.6).

Sonrakı illərdə əsaslı sürətdə artaraq 2020-ci ildə 18.9% səviyyəsinə çatmışdır. Rusiyanın ixracda böyük paya sahib olan ölkələr sırasına daxil olması isə onun qeyri-neft sektoru üzrə Azərbaycan məhsullarının əsas idxalçısı olması ilə əlaqədardır. Rusiyanın ixracda payı 2014-ci ildə 2,9%-ə qədər azalsa da sonra yenidən artaraq 2017-ci ildə 4,3% göstərici ilə 2013-cü ildəki səviyyəsinə qayıtmışdır. 2020-ci ildə isə Rusiyanın payı son səkkiz ilin ən yüksək həddinə (5.16%) çatmışdır. Qeyd etdiyimiz dövr ərzində ixracda ən çox paya sahib olan ilk 4 ölkənin ümumilikdə ixracda payı 2013-cü ildə 49,6% olmasına baxmayaraq sonradan azalmağa başlamışdır və 2016-cı ildə 45% səviyyəsinə düşmüşdür. 2017-ci ildə isə İtaliyanın payının əhəmiyyətli dərəcədə artması nəticəsində ilk dörd ölkənin ixracda payı 51%-ə çatmışdır. 2020-ci ildə isə daha da artaraq 58.24% səviyyəsinə çatmışdır. Buna görə də deyə bilərik ki, ixracda ölkələr üzrə təmərküzləşmə səviyyəsi hələ də yüksəkdir və neft amilinin burada rolu böyükdür. Bu baxımdan həyata keçirilən iqtisadi diversifikasiya siyasəti çərçivəsində ixrac edilən məhsulların sayı artdıqca ölkələrdən olan bu asılılığı aradan qaldırmaq mümkün olacaqdır.

İqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətli istiqamətlərdən biri də *əmək bazarının iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsüdür*. Bu eyni zamanda iqtisadi fəaliyyət növlərinin əmək məhsuldarlığı, əmək tutumluluğu və dəyər yaratma baxımından nə dərəcədə səmərəli olduğunu göstərir. ÜDM-dən və ixracdan fərqli olaraq əmək bazarında neft sektorunun payı yüksək deyildir. Burada ən çox paya kənd təsərrüfatı malikdir. Belə ki, nəzərdən keçirdiyimiz dövr ərzində kənd təsərrüfatı sahəsinin əmək bazarında payının ən yüksək həddi 2012-ci ildə (37,7%), ən aşağı həddi isə 2019-cu ildə (36%) müşahidə edilmişdir (cədvəl 2.1.7).

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin bölgüsü (faizlə)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Kənd və meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	37,7	37,1	36,8	36,4	36,3	36,4	36,3	36,0	36,1
Mədənçıxarma sənayesi	0,9	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8
Emal sənayesi	4,9	5,0	4,9	4,9	5,1	5,2	5,2	5,3	5,3
Elektrik enerjisi, qaz, buxar istehsalı	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Su təchizatı, tullantıların emalı	0,6	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6	0,8	0,6	0,6
Tikinti	7,2	7,2	7,3	7,2	7,2	7,2	7,3	7,4	7,4
Ticarət; nəqliyyatın təmiri	14,6	14,7	14,8	14,8	14,7	14,6	14,5	14,4	14,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4,1	4,1	4,0	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və iaşə	1,1	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6	1,6	1,6
İnformasiya və rabitə	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	0,6	0,7	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Daşınmaz əmlakla əməliyyatlar	1,7	1,8	1,9	1,9	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1,2	1,2	1,3	1,3	1,4	1,5	1,5	1,5	1,5
İnzibati və yardımçı xidmətlər	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,4	1,3
Dövlət idarəetməsi, sosial təminat	6,3	6,2	6,2	6,1	6,0	5,9	5,8	5,7	5,7
Təhsil	7,9	8,1	8,0	8,0	7,9	7,8	7,8	7,8	7,8
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlər	3,7	3,8	3,8	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9
İstirahət, əyləncə və incəsənət	1,4	1,4	1,5	1,5	1,6	1,7	1,7	1,7	1,7
Digər sahələrdə xidmətlər	3,1	3,1	3,1	3,3	3,3	3,2	3,2	3,3	3,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ona görə də deyə bilərik ki, 2012-2020-ci illər ərzində kənd təsərrüfatının əmək bazarında payı böyük dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Bu da onunla əlaqədardır ki, bu sahənin iqtisadiyyatın əsas aparıcı sahəsi olan neft sektoru ilə əlaqəsi yüksək deyildir. Neft sektorunda mövcud olan əmək qüvvəsinin əsas hissəsini özündə cəmləşdirən mədənçıxarma sənayesinin əmək bazarında payı isə 1% səviyyəsindən də aşağı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, müxtəlif sahələr üzrə əmək bazarının bölgüsündə son illərdə əsaslı dəyişikliklər baş verməmişdir. İqtisadiyyatda gedən neqativ proseslərin iqtisadiyyat daxilində işçi qüvvəsinin hərəkətinə təsiri aşağı səviyyədə olmuşdur. Əmək bazarında böyük paya sahib olan digər iqtisadi fəaliyyət növlərinə isə emal sənayesi, tikinti, ticarət və nəqliyyatın təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, dövlət idarəetməsi, müdafiə

və sosial təminat, təhsil və xidmət sahələri aiddir. Göründüyü kimi əmək bazarında neft sektorunun təsirinin az olmasına baxmayaraq diversifikasiya səviyyəsi yüksək deyildir. Kənd təsərrüfatı əmək bazarının daha böyük hissəsinə sahib olmaqla işçi qüvvəsinin böyük hissəsinin əmək tutumlu və daha az məhsuldar olan sahədə cəmləşməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsi yüksəldikcə işçi qüvvəsinin digər sahələrə hərəkəti artacaq ki, bunun təsiri ilə də əmək bazarında şaxələnmə artacaqdır.

İqtisadi diversifikasiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün sözsüz ki, geniş həcmdə maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac vardır. Lakin zəruri maliyyə vəsaitlərinin təmin edilməsi səmərəli diversifikasiya səviyyəsinin əldə edilməsi demək deyildir. Yəni ölkə iqtisadiyyatına daxil olan maliyyə vəsaitlərinin mənbələr baxımından da çoxsahəli olması vacibdir. Maliyyə vəsaitlərinin formalaşma mənbələri çoxsahəli olmadıqda bu zaman diversifikasiyanı tamamilə səmərəli hesab etmək olmaz. Ona görə ki, maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi volatilliyə açıq olan məhdud sayda mənbələrdən asılı olacaqdır. Bu istiqamətdə son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında formalaşmış vəziyyətin təhlil edilməsi üçün *iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyaların sektorlar, növ və iqtisadi sahələr baxımından təhlil edilməsi önəmlidir*. Buna görə də əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların strukturunu müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edək. Ümumilikdə, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmində 2014-cü ildən sonra azalma müşahidə edilsə də 2017-ci ildə yenidən artaraq əvvəlki səviyyəsinə yaxınlaşmışdır. Növbəti üç il ərazində azalsa da 17 milyard manatdan çox olmuşdur. 2014-2016-cı illər ərzində azalma 1,8 milyard manat olmuşdur (cədvəl 2.1.8).

Cədvəl 2.1.8

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar (milyard manat)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ümumi	15,41	17,85	17,62	15,96	15,77	17,43	17,24	17,18	17,03
Xarici	3,26	4,67	4,90	6,90	9,28	8,67	5,22	5,19	5,12
Daxili	12,15	13,18	12,72	9,06	6,49	8,77	12,02	11,99	11,91
Neft sektoru	3,85	5,09	5,96	7,14	8,65	8,48	6,32	5,21	5,22
Q/neft sektoru	11,55	12,76	11,66	8,82	7,12	8,95	10,91	11,98	11,81

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmində böyük dəyişiklik baş

verməyə də onun daxili və xarici investisiyalar baxımından strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, xarici investisiyaların illik həcmi 2012-2017-ci illər ərzində 5,4 milyard manat artmışdır. 2017-2020-ci illərdə isə 3.55 milyard manat azalmışdır (cədvəl 2.1.8).

Xarici investisiyaların həcmnin artmasında 2015-ci ildə manatın 2 dəfə devalvasiyası da rol oynamışdır. Nəticədə xarici investisiyaların həcmi manat ifadəsində artmışdır. Daxili investisiyaların həcmində isə əks proses baş vermişdir. 2012-2017-ci illərdə daxili investisiyaların illik həcmi 3,4 milyard manat azalmışdır (cədvəl 2.1.8). 2017-2020-ci illərdə isə 3.14 milyard manat artmışdır. Daxili investisiyaların azalmasında isə 2014-cü ildən sonra yaşanan iqtisadi geriləmə böyük rol oynamışdır. İqtisadi daralma daxili investisiyalara olan tələbi azaltmaqla yanaşı yığıma yönəldilən pul vəsaitlərinin həcmi də artırmışdır. Sonrakı dövrdə iqtisadiyyatın inkişafı prosesi başladığından daxili investisiyalar yenidən artmışdır. Diversifikasiya baxımından önəmli olan məsələ neft və qeyri-neft sektorlarına yönəldilmiş investisiyaların həcmidir. 2012-2016-cı illər ərzində neft sektorunda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların illik həcmi 4,8 milyard manat artmışdır. Növbəti illərdə isə azalmış və 2020-ci ildə 5,22 milyard manat səviyyəsinə enmişdir. Qeyri-neft sektoruna gəldikdə isə 2013-cü ildə artım baş versə də 2012-2016-cı illər ərzində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların illik həcmi 4,4 milyard manat azalaraq 7,1 milyard manat səviyyəsinə çatmışdır. Bu isə iqtisadiyyatın cəlbediciliyinin geriləmə dövründə azalması ilə bağlı olmuşdur. Sonrakı illərdə isə sürətlə artaraq 2020-ci ildə 11.8 milyard dollar səviyyəsinə çatmışdır. Sektorlar baxımından investisiyaların həcmində baş verən bu dəyişikliklər onu göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən islahatlar özünü göstərməkdədir. Bunun nəticəsidir ki, 2017-ci ildən sonra neft sektoruna yönəldilən investisiyalar azalmış, qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyalar isə artmışdır. Əvvəlki illərdə isə neft sektorunun cəlbediciliyi daha üstün olmuşdur. Ümumilikdə isə 2016-cı ili çıxmaq şərtlə təhlil etdiyimiz dövrün digər illərində qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi neft sektoruna yönəldilən investisiyalardan çox olmuşdur. Müşahidə edilən azalma dövründən sonra 2017-2020-ci illərdə qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmnin artması

diversifikasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan yaradır.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası baxımından əhəmiyyətli olan məsələlərdən biri də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların həcmidir. Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda mədənçıxarma sənayesi ən çox investisiya yatırılan sahə kimi üstünlüyünü qorumaqda davam etmişdir. Bu sahəyə yönəldilən investisiyaların illik həcmi 2016-cı ilə qədər artsa da 2017-ci ildən sonra azalmışdır (cədvəl 2.1.9).

Cədvəl 2.1.9

**İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar
(milyon manat)**

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Kənd təsərrüfatı	574,3	363,9	355,5	325,1	617,8	764,4	769,5	758,72
Mədənçıxarma sənayesi	5 095,20	5 947,90	7 145,00	8 576,70	8 428,90	5702,25	5670,45	5687,46
Emal sənayesi	888,9	644,6	482,9	424,4	652,6	1431,9	2466,4	2431,9
Elektrik enerjisi qaz və buxar istehsalı	489,4	423,8	287,2	370,2	870,5	602,85	490	483,14
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi	1 026,10	623,3	584,7	578,6	658,1	760,16	631,1	622,3
Tikinti	1 894,80	2 221,70	2 123,50	2 831,80	2 746,10	3 721,42	3 550,44	3500,74
Ticarət, nəqliyyatın təmiri	517,3	586,6	264,2	171,2	325,3	314,75	251,61	248,09
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	3 570,00	2 440,60	2 199,90	1 392,30	1 777,70	1 926,60	2 190,72	2160,05
Turizm	68,5	120,5	442,9	86,5	215,5	169,83	88,71	87,47
İnformasiya və rabitə	200,7	157,5	335,3	199,4	171,9	441,52	547,10	539,44
Dövlət idarəetməsi və sosial təminat	1 370,60	1 198,40	637,1	279	378,9	511,16	880,95	868,61
Təhsil	770,9	507,4	307,8	197,8	158	350,01	334,66	329,97
Səhiyyə və sosial xidmət	365,9	323,7	235,8	130	192,4	282,1	165,5	163,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Emal sənayesində əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar isə 2013-cü ildən sonra azalmağa başlasa da 2017-ci ildən sonra əsaslı şəkildə artmağa başlamış və 2020-ci ildə 2,4 milyard manatı ötmüşdür. Oxşar dəyişikliklər elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı və su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi sahələrində də müşahidə edilmişdir.

2016-2018-ci illərdə bu sahələrdə artım müvafiq olaraq 232.6 milyon manat və 181.6 milyon manat həcmində olmuşdur. Növbəti iki il ərzində bu sahələrə yönəldilmiş investisiyalar müəyyən qədər azalsa da yüksək səviyyədə qalmışdır. Tikinti sektoru isə bu illər ərzində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaları ikinci ən çox özünə cəlb edən sektor olmuşdur. Tikintiyə yönəldilən investisiyaların həcmi baxılan dövrdə əsaslı şəkildə artmışdır. Belə ki, 2013-2018-ci illərdə 1.82 milyard manatdan çox artım, 2018-2020-ci illərdə isə 220 milyon manat azalma müşahidə edilmişdir (cədvəl 2.1.9). Qeyri-neft sektorunun digər sahələrinə yönəldilən investisiyaların həcmi də nəzərdən keçirdikdə görürük ki, əksər sahələrdə iqtisadi geriləmə dövründə müşahidə edilən azalma 2017-ci ildən sonra artımla əvəz edilmişdir. Bütün bunlar iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilən islahatların nəticəsidir. Bununla yanaşı o da qeyd edilməlidir ki, bu dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq neft sektorunun aid olduğu mədənçıxarma sənayesinin və əsasən neft vəsaitləri hesabına maliyyələşən tikinti sektorunun əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda payı hələ də yüksəkdir. 2020-ci ildə bu göstərici 54% səviyyəsində olmuşdur. Buna baxmayaraq qeyri-neft sektorunun inkişafı nəticəsində ilkin nəticələrin əldə edilməsi, yəni bu sektora yönəldilən investisiyaların 2017-ci ildən sonra həcmi artması onu deməyə əsas verir ki, uzunmüddətli dövrdə qeyri-neft sektoru daha çox investisiyanı cəlb edən sahəyə çevriləcəkdir.

Güründüyü kimi son illərdə neft bazarında mənfi proseslərin baş verməsi və bununla əlaqədar olaraq həyata keçirilən yeni iqtisadi siyasət Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun payının artmasına və diversifikasiyanın yüksəlməsinə imkan yaratmışdır. Bu özünü xüsusilə ÜDM-in tərkibində göstərir harda ki, qeyri-neft sektorunun payı 62%-ə çatmışdır. Eyni zamanda son illərdə neft sektoru ilə müqayisədə qeyri-neft sektorunun artım tempinin yüksək olması qeyd etdiyimiz inkişaf istiqamətinin mövcudluğunu bir daha sübut edir. Diversifikasiya istiqamətində atılmış addımlar nəticəsində eyni zamanda mədənçıxarma sənayesinin də payı son illərdə tədricən azalmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan ÜDM-in tərkibində də diversifikasiya məqbul səviyyədədir və bu, qeyri-neft sektorunun inkişafının səmərəliliyini daha da artırır. Bütün bunlarla yanaşı o da qeyd edilməlidir ki, hələ də qeyri-neft sektoruna neft sektorunun təsiri hiss olunmaqdadır və neft gəlirlərinin azaldığı dövrdə bir sıra qeyri-neft sektoru sahələrində də geriləmə

müşahidə edilmişdir. İxracın diversifikasiyası istiqamətində isə müsbət nəticələr əldə edilə də burada diversifikasiya səviyyəsi ÜDM-in diversifikasiyası qədər yüksək deyildir. Bu isə ixracda neftin birbaşa iştirak etməsi ilə əlaqədardır və burada neftdən asılılığı qısa zamanda aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Buna baxmayaraq, ixracın tərkibində mineral məhsulların payı son illərdə tədricən azalmışdır. 2012-2020-cı illər ərzində mineral məhsulların ixracda payının 5,7%-ə qədər azalması yeni iqtisadi siyasətin səmərəliliyinin göstəricisidir. İxracın ölkələrin payı baxımından da diversifikasiya səviyyəsi yüksək deyildir. İstər neft ixracında, istərsə də qeyri-neft məhsullarının ixracında bir neçə ölkə böyük paya malikdir. Diversifikasiya siyasəti nəticəsində məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması bu asılılığın aradan qaldırılmasına şərait yaradacaqdır. Bununla yanaşı investisiyaların iqtisadi sahələr baxımından diversifikasiya səviyyəsi də hələ yüksək deyildir. Lakin burada da neft sektorunun payının tədricən azalması müşahidə edilməkdədir. Əmək bazarında müşahidə edilən təmərküzləşmə isə kənd təsərrüfatı ilə bağlı olduğundan burada neft amilinin rolu aşağı səviyyədədir. Buna baxmayaraq əmək bazarında diversifikasiya səviyyəsi hələ yüksək deyildir və yeni iqtisadi siyasət çərçivəsində işçi qüvvəsinin digər sahələrə axınının dəstəklənməsi vacib məsələlərdəndir. Ümumilikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatında diversifikasiya səviyyəsi çox yüksək olmasa da bu istiqamətdə mühüm addımlar atılır və nəticələr əldə edilir. Qısa müddət ərzində əldə edilən əsaslı müsbət nəticələr yeni iqtisadi siyasətin səmərəli olduğunu və qarşıdan gələn illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində daha yüksək nəticələrin əldə ediləcəyini göstərir.

2.2. İqtisadi diversifikasiyanın dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları

Apardığımız təhlillərdən aydın olur ki, son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Son illər dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin azalması diversifikasiya səviyyəsi yüksək olan iqtisadi sistemə transformasiya prosesini qaçılmaz etmişdir. Ona görə də

Azərbaycanda bu istiqamətdə əldə edilmiş nailiyyətlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi və yeni iqtisadi sistemə transformasiya uzun çəkən prosesdir və bu prosesin ilkin mərhələsində iqtisadiyyatda durğunluğun müşahidə edilməsi gözləniləndir. Bu da onunla əlaqədardır ki, transformasiya prosesi müxtəlif səviyyələrdə təmsil olunan iqtisadi subyektlərin yeni sistemə uyğunlaşmasını və onların qərar vermə vərdislərinin yenilənməsini tələb edir.

Diversifikasiya edilmiş iqtisadi sistemdə azad və rəqabət qabiliyyətli bazarlar və sahibkarlığın inkişafı əsas amillər rolunda çıxış edirlər. Buna görə də transformasiya prosesi iqtisadi subyektlərin bazar münasibətlərinə uyğunlaşmasını tələb edir. Bütün bunları nəzərə alaraq o nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində Azərbaycan qısa müddətdə nəzərəcarpacaq nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlərin əldə edilməsi bir-birinə paralel olaraq müxtəlif sahələrdə həyata keçirilən islahatların və tədbirlərin nəticəsində mümkün olmuşdur. Lakin Azərbaycanın Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra əldə etdiyi müstəqilliyi elə böyük bir tarixə malik deyildir və Azərbaycan iqtisadiyyatı bu kiçik zaman kəsiyində müstəqil olaraq inkişaf etmişdir. Onu da nəzərə alsaq ki, müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan dərin böhranla qarşılaşmış və iqtisadiyyatın sürətli inkişafı neft müqavilələrinin tam reallaşdığı 2005-ci ildən sonra baş vermişdir, o zaman görürük ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan çox az bir zamana sahib olmuşdur. Buna görə də iqtisadiyyatın diversifikasiyası prosesində digər ölkələrin təcrübəsinin istifadə edilməsi vacibdir. Həm bu sahədə digər dövlətlərin daha təcrübəli olması, həm də artıq bir çox nailiyyətlər əldə etməsi onların təcrübəsini Azərbaycan üçün də dəyərli vasitəyə çevirir. Birinci fəsildə artıq bir sıra dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının diversifikasiya istiqamətində gördükləri tədbirləri və əldə etdikləri uğurları nəzərdən keçirmişik. Bu baxımdan həmin ölkələrin həyata keçirdikləri tədbirlərin və islahatların Azərbaycanda tətbiq edilməsi imkanlarının təhlil edilməsi tədqiqat işi üçün əhəmiyyətli olar. Bu eyni zamanda Azərbaycanda həyata keçirilən diversifikasiya siyasətinin daha da sürətləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün mövcud olan yeni imkanların nəzərdən keçirilməsinə imkan yarada bilər.

Birinci fəsildə iqtisadi diversifikasiya siyasətini nəzərdən keçirdiyimiz ölkələrdən

biri Birləşmiş Ərəb Əmirlikləridir (BƏƏ). BƏƏ dünya ölkələri arasında diversifikasiya siyasətini uğurla həyata keçirən və nəzərəcarpacaq nailiyyətlər əldə edən ölkələrdən biri hesab edilir. Bu baxımdan BƏƏ-nin diversifikasiya istiqamətində əldə etdiyi təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyətli olar. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, BƏƏ-nin neftə əsaslanan inkişafının və iqtisadiyyatı şaxələndirmə siyasətinin tarixi daha uzundur. Ona görə də iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində BƏƏ daha böyük təcrübəyə malikdir. Bu illər ərzində onun diversifikasiya siyasətini uğurla həyata keçirməsi onu deməyə əsas verir ki, bu istiqamətdə yaranan çətinlikləri BƏƏ aradan qaldırmağa nail olmuşdur və həyata keçirilən diversifikasiya siyasəti səmərəliliyi ilə seçilir.

Ümumilikdə, BƏƏ-nin həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf siyasətinə nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, orada müəyyən edilmiş məqsədlər və istiqamətlər Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqamətləri və xüsusilə də Strateji Yol Xəritələrində müəyyən edilmiş hədəf və prioritetlərlə uyğunluq təşkil edir. Bu da təbiidir, ona görə ki, hər iki dövlət oxşar iqtisadi sistemə malikdir və onların iqtisadi inkişaflarında neftin rolu böyükdür. Uyğunluq təşkil edən istiqamətlərə azad və rəqabətli bazarların formalaşdırılması, biznesin inkişafı üçün zəruri biznes mühitinin yaradılması, ümumi iqtisadi liberallaşmanın həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafın səmərəli həyata keçirilməsi üçün hüquqi islahatların reallaşdırılması kimi istiqamətləri aid etmək olar. Lakin bu o demək deyildir ki, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə BƏƏ-nin tətbiq etdiyi iqtisadi siyasətin bütün aspektləri Azərbaycanın diversifikasiya siyasəti ilə üst-üstə düşür. Burada fərqli məqamların və qarşıya qoyulmuş fərqli məqsədlərin də Azərbaycanda tətbiq edilməsi diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini daha da artırır.

BƏƏ tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə bilik iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət ayrılır. Bilik iqtisadiyyatının formalaşması ilə təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi bir-biri ilə birbaşa əlaqəli istiqamətlər olsa da təhsil sistemi vasitəsilə ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi bilik iqtisadiyyatının formalaşması prosesində ilkin mərhələ kimi çıxış edir. Ona görə ki, bilik iqtisadiyyatının formalaşması üçün ilk növbədə yeni bacarıqların və ideyaların olması gərəkdir. Sözsüz

ki, belə ideya və bacarıqların formalaşması da təhsil sisteminin nə dərəcədə inkişaf etmiş olmasından asılıdır. Bilik iqtisadiyyatında iqtisadi subyektlər daha çox bilik və bacarığa malik olduqlarından dəyər yaratmaq üçün daha sərbəst şəkildə hərəkət edirlər və onların idarə edilməsinə az ehtiyac yaranır. İqtisadi subyektlərin bilik və bacarıqlarının yüksək səviyyəsi rəşional qərarlar vermək imkanı yaratdığından onların iqtisadi fəaliyyəti iqtisadi inkişafın səmərəliliyini artırmaqla yanaşı dövlətin burada iştirakını azaltmaqla həm idarəetmənin səmərəliliyini yüksəltmiş olur, həm də xərclərin azalmasına imkan yaradır. Bu da özlüyündə maliyyə vəsaitlərindən və əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyini təmin etmiş olur.

Bilik iqtisadiyyatının xüsusilə müasir dövrümüzdə əhəmiyyətinin artdığını və gələcəkdə ən böyük əhəmiyyətə malik olan sistemə çevriləcəyini nəzərə alsaq bu zaman bilik iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi bütün dünya ölkələrinin əsas prioritetlərindən biri olmalıdır. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında isə təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi və ixtisaslı kadrların artırılması prioritet istiqamətlərdən biri kimi seçilsə də uzunmüddətli perspektivdə bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılmasına geniş yer ayrılmamışdır. Aydındır ki, təhsil sisteminin inkişafı bilik iqtisadiyyatının formalaşmasına təbii olaraq imkan yaradacaqdır. Lakin bu prosesin daha sürətli baş verməsi üçün təhsil sistemi inkişaf etdirildikdən sonra bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması üçün zəruri tədbirlər planının hazırlanması və bu istiqamətdə prioritetlərin müəyyən edilməsi vacibdir. Bu baxımdan BƏƏ-nin iqtisadi inkişaf və diversifikasiya siyasətindən bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması prioritetinin Azərbaycanda da tətbiq edilməsi və uzunmüddətli perspektivdə əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edilməsi məqsədəuyğun olar.

BƏƏ-nin 2012-ci ildə qəbul edilmiş “Gələcəyə baxış 2021” adlanan iqtisadi inkişaf proqramında yer alan on iki əsas icra göstəricilərindən biri də qeyri-neft sektoru üzrə real ÜDM-dir. Neft ölkəsi olaraq qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində məhz bu göstəricidən istifadə edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə ki, müəyyən bir resursdan asılı olan iqtisadiyyatın bu resursdan asılı olmayan iqtisadi inkişaf modelinə keçməsi prosesində əsas rola malik olan resursun digər sektorlara təsirinin tam aradan qaldırılması uzun müddət çəkir və əsas iqtisadi göstəricilərdə öz əksini tapa

bilmir. Məsələn, hər hansı bir ölkə qeyri-resurs sektorunun ÜDM-də payını yüksək həddə çatdırı bilər. Lakin bu o demək deyildir ki, bu payın formalaşması tam sərbəst şəkildə qeyri-resurs sektorları hesabına baş vermişdir. Bir çox hallarda transformasiya prosesinin ilkin mərhələlərində qeyri-resurs sektorları üzərində resursla zəngin olan sektorun dolayı olsa da təsiri qalır. Buna görə də qeyri-resurs sektorlarının iqtisadiyyatda payı böyük olsa da resurslardan gələn gəlirlərin azalması ümumi iqtisadi geriləməyə səbəb olmaqla qeyri-resurs sektorlarının da geriləməsinə səbəb olur. Ona görə ki, bir çox hallarda qeyri-resurs sektorlarının inkişafının maliyyələşdirilməsi məhz zəngin olan resursdan əldə edilən gəlirlər hesabına həyata keçirilir. Belə olan halda resurs gəlirlərinin azalması nəticəsində qeyri-resurs sektorlarının maliyyələşdirilməsi üçün dövlətin ayrdığı vəsaitlərin həcmi də azalmış olur. Nəticədə qeyri-resurs sektorları da geriləmiş olur.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası yüksəldikcə və iqtisadi sistem transformasiya prosesinin sonrakı mərhələlərinə keçdikcə resurs gəlirlərinin digər sektorlar üzərində təsiri azalmağa başlayır. Ona görə də qeyri-neft sektoru üzrə real ÜDM bu məqamların nəzərə alınması ilə hesablanır və qeyri-neft sektorunun real inkişafını həm müəyyən etməyə imkan yaradır, həm də onun proqnozlaşdırılmasını və bu istiqamətdə hədəflərin müəyyən edilməsini asanlaşdırır. Məsələn, BƏƏ-də qeyri-neft sektorunda 2012-ci ildə real ÜDM-in artımı 3,4% olduğu halda, 2021-ci il üçün 5% hədəfi müəyyən edilmişdir. Burada eyni zamanda qeyri-resurs sektorlarının inkişafını tam təhlil etməyə imkan yaradan inflyasiyanın təsiri də nəzərə alınır. Resurs sektorunun qeyri-resurs sektoru üzərində təsirinin uzun müddət qaldığını biz Azərbaycan iqtisadiyyatında da hiss edə bilərik. Belə ki, ikinci fəsilə göstərdiyimiz kimi neft gəlirinin azalması bir çox iqtisadi istiqamətlər və göstəricilər üzrə qeyri-neft sektorunun da geriləməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində müsbət nəticələr əldə edilsə də neft sektorunda olan volatilliyin tam neytrallaşdırılması mümkün olmamışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası hələ ilkin mərhələlərdədir. Ona görə də qeyri-neft sektorunda baş verən inkişafın daha dəqiq müəyyən edilməsi üçün qeyri-neft sektorunda yaradılan real ÜDM-in əsas göstərici kimi istifadə edilməsi və bu istiqamətdə hədəflərin müəyyənləşdirilməsi daha məqsədəuyğun olar və

diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyini yüksəltmiş olar.

BƏƏ-nin diversifikasiya siyasətinin Azərbaycanın diversifikasiya siyasətində nəzərə alınmayan və istifadə edilməsi səmərəli ola biləcək istiqamətlərindən biri də müxtəlif əmirliklərin öz iqtisadi inkişaf strategiyalarıdır. Belə strategiyaların mövcudluğu ona görə əhəmiyyətlidir ki, burada hər bir əmirliyin özünün inkişaf ənənələri və iqtisadi imkanları nəzərə alınır. Aydınır ki, belə strategiyaların özləri də ümumi strategiyaya uyğunlaşdırılır. Lakin hər bir əmirliyə aid xüsusi məqamların nəzərə alınması diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini daha da artırmağa imkan yaradır. Bu eyni zamanda regional inkişafın proporsional və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Ona görə ki, ümumi iqtisadi strategiyalarda müəyyən edilmiş hədəflərin ölkənin müxtəlif ərazilərində həyata keçirilməsi çətin olur. Nümunə üçün deyə bilərik ki, Abu-Dabi Əmirliyinin “Gələcəyə İqtisadi Baxış 2030”, Dubay Əmirliyinin isə “İqtisadi İnkişaf Planı, 2014-2021” kimi strategiyaları mövcuddur. Bu təcrübənin Azərbaycanda istifadə edilməsi də səmərəli olar bilər. Regionların inkişafı istiqamətində “Regionların inkişafı” strategiyası həyata keçirilsə də bu strategiya ümumi xarakter daşıyır və burada hər bir regionun özünün özünəməxsus iqtisadi imkanları nəzərə alınmır. Onu nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın regionları istər təbii sərvətlər, istər iqlim, istər də ənənəvi iqtisadi fəaliyyət növləri baxımından rəngarəngdir bu zaman hər bir region üçün müəyyən edilən iqtisadi inkişaf proqramları ümumi iqtisadi diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini daha da yüksəldə bilər. Belə təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanları genişdir və onun həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyası baxımından məqsəduyğun olar.

BƏƏ-nin təcrübəsindən öyrənə biləcəyimiz məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, BƏƏ XX əsrin 70-ci illərində müşahidə edilmiş neft böhranından sonra diversifikasiya siyasətini həyata keçirməyə başlamışdır. Lakin bu siyasət özünün müsbət nəticələrini 90-cı illərdən sonra göstərmişdir. 20 il ərində isə neft sektorundan asılılığın aradan qaldırılması mümkün olmamışdır. Bu bir daha onu göstərir ki, diversifikasiya siyasətinin uğurlu olması üçün uzun zamana ehtiyac vardır və iqtisadiyyatın yeni sistemə uyğunlaşması asanlıqla baş vermir. Ona görə də Azərbaycanın kiçik zaman kəsiyində iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində əldə

etdiyi nailiyyətlər təqdirəlayiqdir.

Birinci fəsildə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində təcrübəsini nəzərdən keçirdiyimiz ölkələrdən biri də Malayziyadır. Qısa müddətdə yüksək iqtisadi inkişafı ilə fərqlənən Malayziya da iqtisadi inkişaf prosesində diversifikasiyanı həmişə əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən etmişdir. 1957-ci ildə müstəmləkəçilikdən canını qurtaran Malayziyanın iqtisadiyyatı kauçuk, qalay, neft və qaz kimi məhsulların ixracından asılı idi. Müstəqillik əldə etdiyi vaxtdan sonra hökumət az sayda məhsullardan asılılığı aradan qaldırmaq istiqamətində tədbirlər görmüşdür. Lakin ilkin mərhələdə, müharibə nəticəsində dağılmış infrastrukturun yenidən bərpa edilməsi üçün böyük maliyyə vəsaitlərinə və zamana ehtiyac olduğundan diversifikasiyanın əldə edilməsi ləngimişdir. Bu prosesə mane olan səbəblərdən biri də 1970-ci illərdə yaşanmış neft böhranı və onun təsiri ilə dünya iqtisadiyyatının zəifləməsi olmuşdur.

Lakin 1970-ci illərdən sonra Malayziyada hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər özünü göstərməyə başlamış və iqtisadi inkişaf dövrü başlamışdır. Asiya böhranı Malayziya iqtisadiyyatına da mənfi təsir etsə də 2000-ci ildən sonra iqtisadi inkişaf davam etmişdir və diversifikasiya istiqamətində atılmış addımlar maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə imkan yaratmışdır. Malayziyanın iqtisadi inkişaf prosesi Azərbaycan iqtisadiyyatının tarixi inkişaf prosesinə yaxındır. O baxımdan ki, müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan müharibə ilə qarşılaşmış və müharibə bitəndən sonra uzun müddət Malayziyada olduğu kimi müharibənin təsiri ilə dağılmış infrastrukturun bərpa edilməsi ilə məşğul olmuşdur. Bu dövrdə isə sözsüz ki, sürətli iqtisadi inkişaf əldə etmək çətin olmuşdur. Zəruri infrastruktur yaradıldıqdan sonra isə hər iki dövlət üçün iqtisadi çiçəklənmə dövrü başlamış və iqtisadiyyatın diversifikasiyasını həyata keçirmək mümkün olmuşdur. İqtisadi inkişaf və diversifikasiya prosesində oxşar cəhətlər olsa da Malayziya təcrübəsində özünəməxsus fərqli strategiyalar vardır. Onların Azərbaycanda tətbiq edilməsi iqtisadi diversifikasiyanın səmərəliliyini daha da artırma bilər. Buna görə də bu strategiyaların nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyətlidir.

Malayziyanın iqtisadi inkişaf prosesində diqqət çəkən məqamlardan biri iqtisadiyyatın asılı olduğu resursların dünya bazarlarındakı qiymətlərinin

proqnozlaşdırılması ilə əlaqədardır. Hələ müstəqilliyinin ilk illərində və ondan sonrakı 20-30 il ərzində Malayziya zəruri diversifikasiya səviyyəsi əldə etmədiyindən ixrac etdiyi resursların beynəlxalq bazarlarda qiymətlərinin dəqiq proqnozlaşdırılmasına diqqət ayırmışdır. Burada əsas məqsəd isə resurslardan əldə edilən gəlirlər azaldığı dövrdə iqtisadiyyatın böhranla üzləşməsinin qarşısını almaq üçün önləyici tədbirlər görmək və digər mənbələr hesabına yarana biləcək itkiləri mümkün qədər əvəz etmək olmuşdur. Proqnozlar mənfi olduqda hökumət əvvəlcədən xüsusi dövlət proqramları tətbiq edərək iqtisadiyyatı böhran dövrü üçün hazır vəziyyətə gətirmişdir. Bu isə kəskin böhranın yaşanmasının qarşısını almağa imkan yaratmışdır. Bu təcrübənin üstün cəhətləri çox olduğundan Azərbaycanda da tətbiq edilməsi əhəmiyyətlidir. 2014-cü ildən sonra neft qiymətlərinin azalması nəticəsində iqtisadiyyatda yaşanan daralmalar onu deməyə əsas verir ki, zəruri proqnozlaşdırma vasitəsilə bu daralmanın dərəcəsini azaltmaq mümkün olardı. Həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı neft gəlirlərinin belə kəskin azalmasına hazır deyildi və iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək olduğundan diversifikasiya siyasəti sürətlə aparılmırdı. Bu proseslər onu göstərir ki, diversifikasiya siyasətinin aparılmasına baxmayaraq iqtisadiyyatda neft amilinin rolu hələ də böyükdür və gələcəkdə neft gəlirlərinin azalmasının yarada biləcəyi iqtisadi problemlərin miqyasının azaldılması üçün neft qiymətlərinin mümkün qədər dəqiq proqnozlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Malayziyanın bu təcrübəsinin Azərbaycanda istifadə edilməsi yüksək diversifikasiya səviyyəsi əldə edilənə qədər qeyri-neft sektoru üzərində neft gəlirlərinin hələ də mövcud olan təsirini neytrallaşdırmağa imkan verməklə diversifikasiya siyasətinin davamlılığının təmin edilməsinə imkan yarada bilər.

Malayziyanın müstəqilliyinin ilk illərində həyata keçirdiyi diversifikasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də ilkin məhsul istehsalından orta sənaye istehsalına, xüsusilə də emal sənayesinə keçidin reallaşdırılması olmuşdur. Emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi əmək bazarı iştirakçılarına daha çox dəyər yaratmaq imkanı verərək iqtisadi inkişafı yanaşı əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə imkan yaradır. Onu nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda əmək məhsuldarlığı aşağı səviyyədədir və kənd təsərrüfatı ölkədəki işçi qüvvəsinin üçdə birini özündə

cəmləmişdir, o zaman bu istiqamətin Azərbaycanda da tətbiq edilməsinin əhəmiyyətli olduğunu görürük.

Son illərdə emal sənayesi neft-qaz sənayesində müşahidə edilən geriləməni əvəz edən əsas sahələrdən biri olsa da onun iqtisadiyyatda payı hələ də yüksək deyildir. Kənd təsərrüfatında isə əmək məhsuldarlığı aşağı səviyyədədir. Buna görə də ixrac yönümlü emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi və əmək bazarında onun payının artırılması istər iqtisadiyyatın inkişafı baxımından, istərsə də onun diversifikasiyası baxımından əhəmiyyətlidir. Malayziya təcrübəsində olduğu kimi emal sənayesinin inkişafını iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biri kimi seçməklə həm əmək məhsuldarlığını, həm də istehsal edilən məhsulların çeşidini artıraraq diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini yüksəltmək olar.

Bununla yanaşı Malayziyanın hal-hazırda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də zəif inkişaf etmiş ərazilərin inkişafına yönəldilmişdir. Malayziya hökuməti iqtisadi diversifikasiyanı təkcə sektorlar üzrə deyil, eyni zamanda ərazilər üzrə həyata keçirməyə çalışır. Bunun üçün isə iqtisadi koridorlar yaradılmışdır. Bu koridorlar vasitəsilə vergi güzəştləri tətbiq edilir ki, bu da regionların inkişaf səviyyəsi arasında olan fərqi aradan götürülməsinə imkan yaradır. Ərazidən asılı olaraq vergi siyasətinin aparılması zəif inkişaf etmiş ərazilərin həm cəlbədiciliyini artırır, həm də yerli əhalini daha ucuz istehlak malları ilə təmin etmiş olur. Azərbaycanda da bu təcrübədən istifadə edilməsi diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yarada bilər. Hər bir rayonda inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq vergi siyasəti həyata keçirməklə daha zəif inkişaf etmiş ərazilərin inkişafına nail olmaq olar ki, bu da iqtisadi diversifikasiya siyasətinin səmərəlilik imkanlarını artırmış olar.

Tədqiqat işində təcrübəsini nəzərdən keçirdiyimiz ölkələrdən biri də Botsvanadır. Afrika qitəsində özünün iqtisadi islahatları və diversifikasiya istiqamətində əldə etdiyi nailiyyətləri ilə seçilən bu ölkə zəngin almaz ehtiyatlarına malikdir. Bu ehtiyatlar hesabına iqtisadi inkişafını təmin etmiş Botsvana eyni zamanda təbii resurslardan asılılığın yaratdığı riskləri nəzərə alaraq daima iqtisadiyyatını diversifikasiya etməyə çalışmışdır. Botsvana apardığı islahatlar vasitəsilə nailiyyətlər əldə etsə də

iqtisadiyyatda dövlətin rolunun azalmasına, yoxsulluğun və qeyri-bərabərliyin qarşısının alınmasına hələ də nail ola bilməmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatı daha yüksək inkişaf mərhələsindədir. Lakin yenə də Botsvananın uğur əldə etdiyi bir neçə istiqamət üzrə təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiq edilməsi səmərəli ola bilər.

Botsvanada uzunmüddətli inkişaf və davamlı iqtisadi sistem yaratmaq üçün sənayenin inkişafına üstünlük verilmişdir. 1968-ci ildə qəbul edilmiş “Sənaye İnkişafı Aktı” sənayedə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, 1984-cü ildə qəbul edilmiş “Sənaye İnkişafı Siyasəti Proqramı” yerli istehsalın genişləndirilməsi vasitəsilə idxalın əvəz edilməsinə, 1998-ci ildə əsas qoyulmuş yeni “Sənaye İnkişafı Siyasəti” isə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı vasitəsilə texnologiya əsaslı sənayenin inkişafına yönəldilmişdir. Resurslardan asılılığın aradan qaldırılması istiqamətində sənayenin inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamət kimi seçilməsi məntiqə uyğundur. Sənayenin inkişafı ilə yerli istehsalın genişləndirilməsi bir neçə istiqamətdə diversifikasiyanı təmin etməyə imkan yaradır. Bu istiqamətlərə istər ixracı, istər əmək bazarını, istərsə də ÜDM-i aid etmək olar. Sənayenin çoxsahəli inkişafını həyata keçirməklə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi diversifikasiya siyasətinə də dəstək vermiş olur.

Müasir dövrdə innovativ və texnologiya əsaslı iqtisadiyyatın yaradılması əsas götürülsə də ilkin mərhələdə sadə istehsala əsaslanan sənayenin hərtərəfli inkişafına nail olmaq vacibdir. Sənayeni inkişaf etdirmədən müasir dövrün tələblərinə cavab verən iqtisadi sistemi yaratmaq mümkün deyildir. Azərbaycan iqtisadiyyatında sənayenin diversifikasiyasının təhlili göstərir ki, mədən sənayesinin payı azalsa da ümumilikdə sənayedə diversifikasiya səviyyəsi hələ də zəifdir. Bu baxımdan Azərbaycanda da sənayenin diversifikasiyasının yüksəldilməsi istiqamətində Botsvana təcrübəsində olduğu kimi sənayenin inkişafının əsas prioritetlərdən birinə çevrilməsi səmərəli olar. Strateji yol xəritələrində ağır sənaye, maşınqayırma və turizm sənayesi kimi sənaye sahələri nəzərə alınsa da birbaşa sənayenin hərtərəfli inkişafı ilə bağlı strategiya mövcud deyildir. Buna görə də sənayenin inkişafına daha böyük diqqət verilməsi və bu istiqamətdə daha geniş və səmərəli strategiyanın reallaşdırılması

iqtisadiyyatın diversifikasiyasının təmin edilməsini asanlaşdırar.

Botsvananın əldə etdiyi ən böyük uğurlardan biri isə onun yerləşdiyi regionda maliyyə və biznes xidmətləri mərkəzinə çevrilməsidir. 2003-cü ildə yaradılan “Beynəlxalq Maliyyə Xidmətləri Mərkəzi” xidmət sahəsində nailiyyətlərin əldə edilməsində əsas rola malik olmuşdur. Maliyyə xidmətlərinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər və əldə edilən nailiyyətlər Botsvananın ÜDM-ində xidmət sektorunun payını 2015-ci ildə 64,3% səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu təcrübənin Azərbaycanda da tətbiq edilməsi səmərəli ola bilər. Onu nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunun ən güclü dövlətidir və şərq-qərb, şimal-cənub nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşir, o zaman onun maliyyə xidmətləri mərkəzinə çevrilməsi üçün imkanları genişdir. Azərbaycanın belə bir mərkəzə çevrilməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına imkan yaradacaqdır. Bu eyni zamanda investorların cəlb edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq Botsvana təcrübəsində olduğu kimi maliyyə xidmətləri sektorunu inkişaf etdirərək və regional səviyyədə onun rəqabətliliyini yüksəldərək maliyyə xidmətləri mərkəzinə çevrilmək mümkündür və bu, diversifikasiya siyasəti baxımından da məqsədəuyğundur.

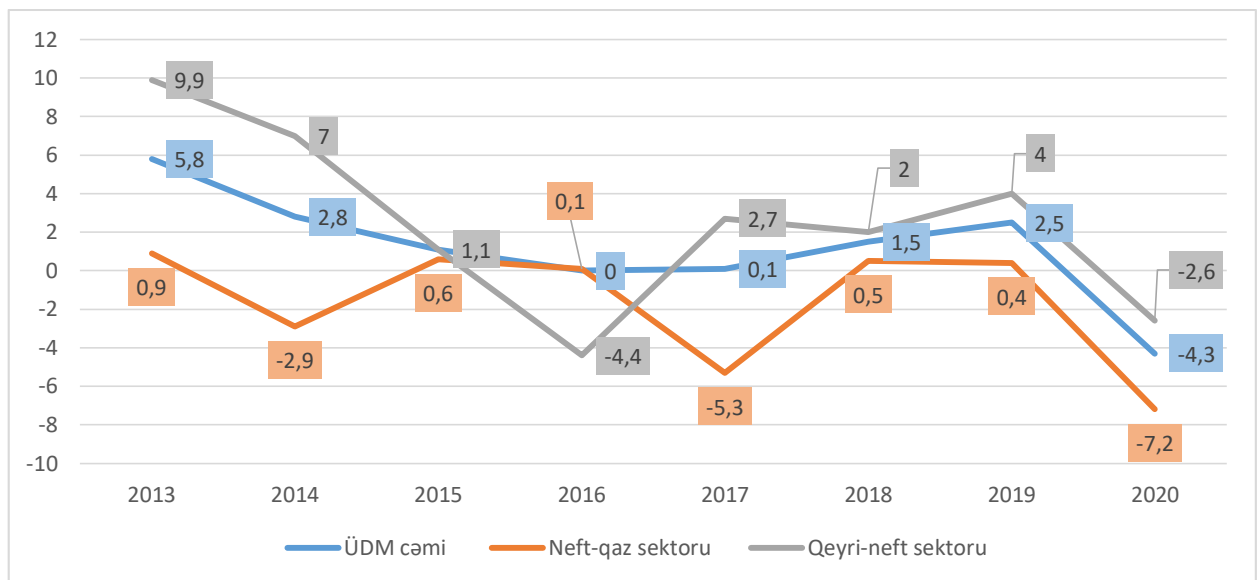
Göründüyü kimi dünyanın müxtəlif ölkələrində istifadə edilən diversifikasiya strategiyalarının məqsədi və bir çox hallarda əsas hədəfləri oxşar olsa da, hər bir ölkənin tətbiq etdiyi və seçdiyi özünəməxsus istiqamətlər də mövcuddur. Bu özünəməxsus istiqamətlər və onların tətbiqi ilə bağlı əldə edilmiş təcrübələr digər ölkələr üçün böyük əhəmiyyət daşıyan informasiyaya çevrilir. Bu informasiya əsasında yerli imkanlar nəzərə alınaraq həmin istiqamətlərin diversifikasiya siyasətində istifadə edilməsi əhəmiyyətli nailiyyətlərin əldə edilməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan təcrübəsini nəzərdən keçirdiyimiz ölkələrin Azərbaycandan fərqli olan və təcrübədən uğurla keçmiş strategiyaları iqtisadi diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini daha da artırmağa imkan yaradır. Buna görə də digər ölkələrin qeyd etdiyimiz strategiyalarının və təcrübələrinin Azərbaycanın diversifikasiya siyasətində nəzərə alınması və gələcəkdə tətbiq edilməsi diversifikasiyanın səmərəliliyinin daha da yüksəlməsinə imkan yarada bilər.

2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Öncəki fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiya səviyyəsinin müasir vəziyyətinin təhlilindən bizə aydın oldu ki, bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər iqtisadi proseslərə öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Diversifikasiya səviyyəsi hələ də yüksək olmasa da ümumilikdə bu istiqamətdə əlverişli nəticələr əldə edilmişdir. Müxtəlif iqtisadi istiqamətlərdə diversifikasiya üzrə əldə edilmiş nəticələr isə bir-birindən fərqlənir. Diversifikasiya siyasətinin təsiri ilə ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına baxmayaraq ixracın tərkibində neft sektorunun payı hələ də yüksək səviyyədə qalmaqdadır. Bu da sözsüz ki, ixracda neftdən asılılığın aradan qaldırılmasının daha çətin olması və daha uzun müddət tələb etməsi ilə bağlıdır.

Apardığımız təhlil ümumi mənzərəni ortaya qoyaraq diversifikasiya istiqamətində əldə edilmiş müsbət nəticələri özündə əks etdirsə də, bu nəticələrin maliyyə səmərəliliyini, müxtəlif diversifikasiya konsepsiyaları çərçivəsində faydalılığını və müxtəlif iqtisadi sahələrin diversifikasiyanın əldə edilməsinə nə dərəcədə təsir etdiyini müəyyən etməyə imkan vermir. Bu baxımdan diversifikasiya səviyyəsinin və onun maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranır. Qiymətləndirmə nəticəsində əldə ediləcək nəticələr müxtəlif sahələrdə müşahidə edilən artımın diversifikasiya ilə nə dərəcədə bağlı olduğunu və maliyyə səmərəliliyi baxımından nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu müəyyən etməyə imkan verdiyi üçün qiymətləndirmənin həyata keçirilməsinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Qiymətləndirmənin əvvəlki fəsildə müəyyən etdiyimiz əsas iqtisadi sahələr və makroiqtisadi göstəricilər üzrə həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Əsas iqtisadi göstəricilərdən biri olan ÜDM-in artım tempinin neft və qeyri-neft sektorları üzrə dəyişməsinə diqqət yetirsək görərik ki, qeyri-neft sektorunun artım tempində müşahidə edilən dəyişikliklər ÜDM-də baş verən ümumi dəyişikliklərlə uyğunluq təşkil edir. Yəni həm ÜDM-in orta artım tempi, həm də qeyri-neft sektorunda yaradılmış dəyərin artım tempi qrafik olaraq eyni istiqamətdə hərəkət edir (qrafik 2.3.1).

Qrafik 2.3.1. ÜDM-in artım sürəti (faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 2.3.1-dən göründüyü kimi 2013-2016-cı illər ərzində həm ÜDM-in orta artım tempində, həm də qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in artım tempində azalma müşahidə edilmiş və 2017-2019-cu illərdə hər iki göstərici üzrə yenidən artım olmuşdur. Neft sektoru isə bu qanunauyğunluqdan kənarda qalmışdır. Belə ki, bu sektor üzrə artım tempi 2014-cü ildə azalmış, 2015-ci ildə artmış, 2017-ci ildə yenidən azalmış və 2020-ci ilə qədər artmışdır. 2017 və 2020-ci illərdə artım tempi kəskin şəkildə azalmış və müvafiq olaraq -5.3% və -7.2% səviyyəsində olmuşdur. Buradan o nəticəyə gələ bilərik ki, orta ÜDM göstəricisi kimi qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-də neft qiymətlərindən təsirlənməkdədir. Əgər neft qiymətlərinin azalmasının qeyri-neft sektoruna təsiri az olsa idi o zaman neft qiymətlərinin azaldığı dövrdə (2014-2016) qeyri-neft sektoru ən pis halda özünün artım tempini qorumaq idi. Ona görə də deyə bilərik ki, ÜDM-in tərkibində qeyri-neft sektorunun payının yüksək olması özündə diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini tam ehtiva edə bilmir. Yəni bu sahəyə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin neft sektorundan asılı olmadan dəyər yaratma imkanları zəifdir. Neft gəlirlərinin dəstəyi olmadan bu sahə üzrə istənilən maliyyə səmərəliliyini əldə etmək hələ ki mümkün deyildir. Onu da nəzərə alsaq ki, neft gəlirlərinin azalması neft sektorunun iqtisadiyyatda maliyyə mənbəyi rolunu azaltmaqla qeyri-neft sektorunun inkişafını situmullaşdırır o zaman qeyri-neft sektorunun artım tempi səviyyəsinin artacağını gözləmək olardı. Bunun baş verməməsi qeyri-neft sektorunun maliyyə

səmərəliliyi haqqında irəli sürdüyümüz fikri bir daha təsdiq edir. Bunun səbəbi isə həyata keçirilən diversifikasiya siyasətinin hələ tam olaraq özünü göstərə bilməməsi və qısa zamanda bu sektorun neft sektorundan asılılığının tam aradan qaldırılmasının çətin olmasıdır. Asılılığın mövcud olduğunu riyazi olaraq **“Pearson korrelyasiya əmsali”** vasitəsilə də hesablamaq mümkündür. Pearson əmsalının düsturu ilə aparılan hesablamanın nəticəsində alınan cavab 1 və -1 rəqəmləri arasında dəyişir. Müsbət rəqəmin alınması müsbət əlaqənin, mənfi rəqəmin alınması isə mənfi əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Bununla yanaşı alınmış nəticə nə qədər müsbət və mənfi 1-ə yaxın olarsa, deməli, dəyişənlər arasında əlaqə o qədər güclüdür. Pearson əmsalının düsturu aşağıdakı kimidir:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

Burada ***n*** göstəricilərin sayını, ***x_i*** və ***y_i*** ***i***-inci ***x*** və ***y*** göstəricilərini, ***x̄*** və ***ȳ*** isə ***x*** və ***y*** göstəriciləri üzrə orta rəqəmi göstərir. Bizim misalımızda asılı olmayan dəyişən kimi neftin qiymətini, asılı dəyişən kimi isə qeyr-neft sektorunun artım tempini götürək. Cədvəl 2.3.1-də göstərilmiş rəqəmlər vasitəsilə Pearson əmsalını hesablasaq **0.924** nəticəsini almış olarıq. Bu isə o deməkdir ki, neftin qiyməti ilə qeyri-neft sektorunun artım tempi arasında müsbət və güclü asılılıq mövcuddur.

Cədvəl 2.3.1

Neftin qiyməti və qeyri-neft sektorunun artım tempi

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Neftin qiyməti (ABŞ dolları)	108,56	99,03	52,35	43,55	54,25	71,34	64,28	41,96
Q/Neft sektoru artım (faiz)	9,9	7	1,1	-4,4	2,7	2	4	-2,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin və Statistika portalının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qeyd: Cədvəldə Brend markalı neftin qiymətlərindən istifadə edilmişdir.

Qeyri-neft sektorunun tərkibinin təhlili isə burada diversifikasiya səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərir. Qeyr-neft sektorunun müxtəlif sahələrinin dinamikasından görə bilərik ki, son illərdə xidmət sektorunun ÜDM-də payı artmış, əksinə tikinti sektorunun payı isə azalmağa meyilli olmuşdur. Xidmət sektoru ilə yanaşı ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və turistlərin yerləşdirilməsi sahələrində də artım müşahidə

edilmişdir. Kənd təsərrüfatının payında isə əsaslı dəyişikliklər baş verməmişdir. Yalnız 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə bu sahələrdə müəyyən azalmalar olmuşdur. Qeyri-neft sektoru daxilində sahələrin payında baş verən bu dəyişikliklər təhlil etdiyimiz illər ərzində onun diversifikasiya səviyyəsinin necə dəyişdiyini müəyyən etməyə imkan vermir. Bu baxımdan sektor daxilində təmərküzləşməni müəyyən etmək üçün **Herfindal-Hirşman** indeksindən istifadə edə bilərik.

Cədvəl 2.3.2

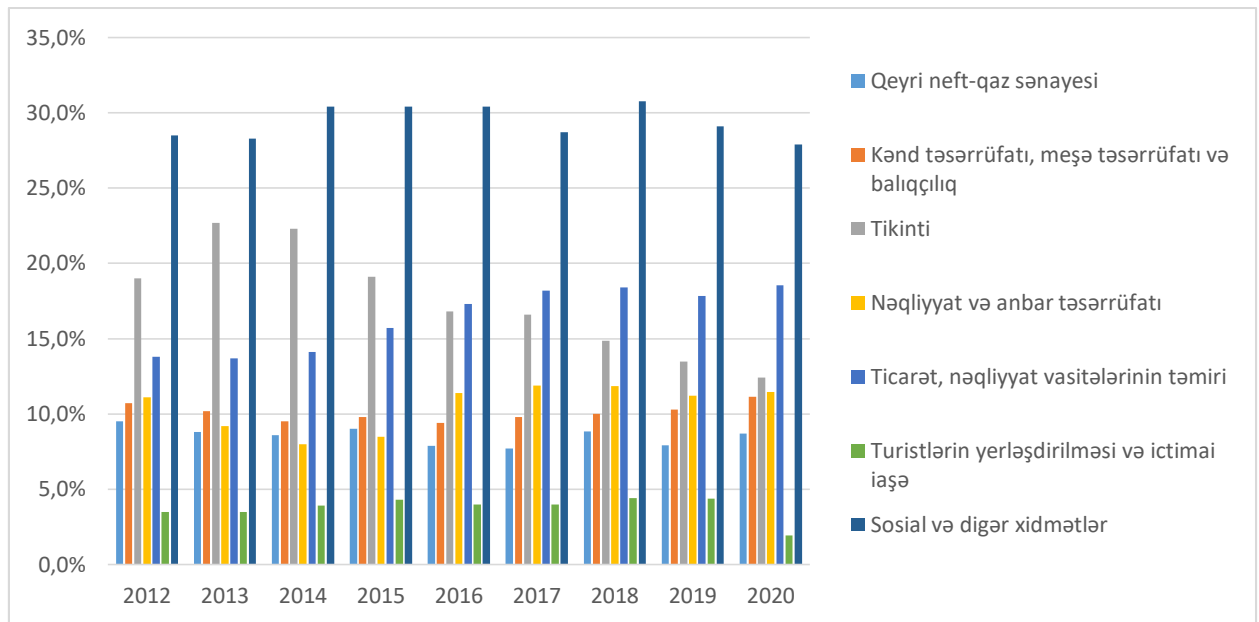
Qeyri-neft sektorunda yaradılan ÜDM-in strukturu (faizlə)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Qeyri neft-qaz sənayesi	9,5	8,8	8,6	9,0	7,9	7,7	8,8	7,9	8,7
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı	10,7	10,2	9,5	9,8	9,4	9,8	10,0	10,3	11,1
Tikinti	19,0	22,7	22,3	19,1	16,8	16,6	14,8	13,5	12,4
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	11,1	9,2	8,0	8,5	11,4	11,9	11,8	11,2	11,5
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	13,8	13,7	14,1	15,7	17,3	18,2	18,4	17,8	18,5
Turistlərin yerləşdirilməsi	3,5	3,5	3,9	4,3	4,0	4,0	4,4	4,4	1,9
Sosial və digər xidmətlər	28,5	28,3	30,4	30,4	30,4	28,7	30,8	29,1	27,9
H.Hirşman indeksi	0,172	0,179	0,187	0,181	0,181	0,174	0,184	0,166	0,161

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İndeksin nəticələrindən görə bilərik ki, ümumilikdə bu sektor daxilində Herfindal-Hirşman indeksi 0,16-0,18 ətrafında dəyişmişdir, bu isə təmərküzləşmənin aşağı səviyyədə olduğunu göstərir (cədvəl 2.3.2). Eyni zamanda onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, 2012-2018-ci illərdə indeksdə artım, son iki ildə isə azalma müşahidə edilmişdir. Lakin bu dəyişikliklər az olduğundan ümumilikdə təmərküzləşmə nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişməmişdir.

Qeyri-neft sektorunda diversifikasiyanın yüksək olmasına baxmayaraq onun strukturunu təşkil edən sahələrin neftdən asılılığının müəyyən edilməsi də maliyyə səmərəliliyi baxımından önəmlidir. Təhlil etdiyimiz dövr ərzində (2012-2020) tikinti sektorunun qeyri-neft sektorunda payı 2014-cü ildən etibarən azalmağa başlamışdır (qrafik 2.3.2).

Qrafik 2.3.2 Qeyri-neft sektorunda ÜDM-in strukturu (faizlə)

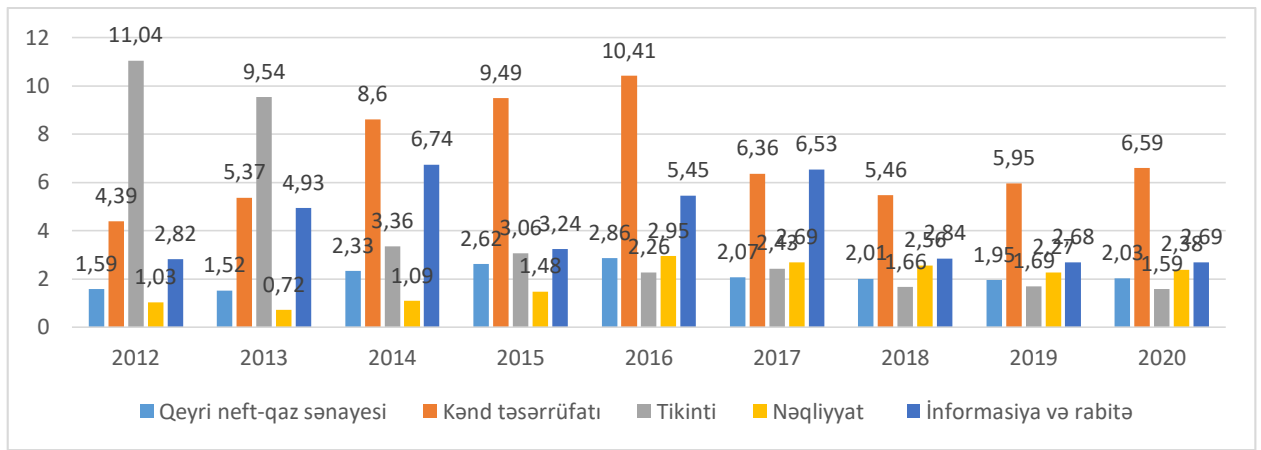
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu azalma əvvəlki illərdəki artım tempini əvəzləmişdir. Bu isə neft qiymətlərinin azaldığı dövrə təsadüf edir. Tikinti sektorunun inkişafında neft gəlirlərinin birbaşa iştirak etməsi burada özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Lakin sosial və digər xidmətlər, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələri bu qanunauyğunluqdan kənarda qalmış və 2015-ci ildə ÜDM-də payı azalmamışdır. Sonrakı illərdə isə cüzi azalmalar baş versə də onların ÜDM-də payı 2014-cü ildəki səviyyəyə yaxın olmuşdur. Göründüyü kimi bu sahələrdə həyata keçirilmiş islahatlar və ayrılmış maliyyə vəsaitləri öz faydasını verir. Bu sahələr əlaqəli olduğundan biri digərinin inkişafına təkan verir. Ona görə də deyə bilərik ki, bu sahələrdə diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi təmin edilmişdir. Bu sahələr neft gəlirlərinin azalmasının təsirinə məruz qalmadan əlavə dəyər yaratmaq iqtidarındadır.

Bununla yanaşı, neft gəlirlərinin azalmasına baxmayaraq ÜDM-də payı artmış sahələrə nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələri də aiddir. Nəqliyyat sektorunun inkişaf etdirilməsi və əsas qeyri-neft sektoru sahələrindən birinə çevrilməsi istiqamətində görülmüş tədbirlər və ayrılmış vəsaitlər öz səmərəliliyini göstərərək qeyd etdiyimiz sahələrin inkişafına və neft gəlirlərindən asılılığının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda onu da müşahidə etmək mümkündür ki, istər xidmət sektorunun müxtəlif sahələri, istər nəqliyyat sektorunun

sahələri, istərsə də turizm sektorunun ÜDM-də payı baxımından inkişaf dinamikası oxşarlıq təşkil edir (qrafik 2.3.2). Bu isə xidmət və turizm sektorlarının inkişafının yayılma effekti ilə nəqliyyat sektorunun inkişafına, eyni qaydada nəqliyyat sektorunun inkişafının isə xidmət və turizm sektorlarının inkişafına müsbət təsir etdiyini göstərir. Ona görə də deyə bilərik ki, iqtisadi diversifikasiya siyasəti çərçivəsində bu sahələrin maliyyə səmərəliliyi yüksəlmiş və iqtisadiyyatda oynadığı rol artmışdır. Qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələrində isə əsaslı dəyişikliklər baş verməmişdir.

Qeyri-neft sektorunun sahələri üzrə apardığımız təhlillər diversifikasiya səviyyəsinin yüksək olduğunu və bu istiqamətdə görülmüş tədbirlərin səmərəliliyini göstərir. Lakin bu diversifikasiya səviyyəsini müəyyən etməyə imkan versə də diversifikasiya siyasətinin maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Yəni qeyd edilən sahələrə yönəldilmiş investisiyaların nə dərəcədə səmərəli olması və ÜDM formalaşmasında bu investisiyaların rolunun nədən ibarət olması aydın deyildir. Buna görə də diversifikasiya siyasətinin maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadiyyatın sahələrinə yönəldilən investisiyalar ilə bu sahələrdə yaradılan əlavə dəyər arasında əlaqənin müəyyən edilməsi önəmlidir. Bunun üçün “fayda-xərc nisbəti”-indən (benefit-cost ratio) istifadə etmək lazımdır. Bu nisbət hər hansı bir layihə və ya iqtisadi fəaliyyət növünün həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərin faydalılığını müəyyən etməyə imkan verir. Burada faydalılıq kimi əsasən əldə edilmiş gəlirlərdən istifadə edilir. Bizim nümunədə isə çəkilmiş xərclərin, yəni investisiyaların dəyər yaratmaq baxımından nə dərəcədə faydalı olduğunu müəyyən etmək zəruridir. Bunun üçün 2012-2020-ci illərdə müxtəlif sahələr üzrə yaradılmış əlavə dəyərin əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalara olan nisbətini hesablayaq. Qeyd etdiyimiz göstəricilər üzrə fayda-xərc nisbətinin nəticələri qrafik 2.3.3-də göstərilmişdir. Nəzərdən keçiridiyimiz sahələrin əksəriyyətində 2012-2020-ci illər ərzində nisbətin nəticələri artmışdır. Nəticə bu sahələrdə maliyyə səmərəliliyinin yüksək olduğunu göstərir. Ən yüksək artım kənd təsərrüfatında müşahidə edilmişdir. Belə ki, bu sahə üzrə fayda-xərc nisbəti 2012-2016-cı illərdə iki dəfədən çox artaraq 10,41 səviyyəsinə çatmış, sonrakı illərdə azalaraq 2019-cu ildə 5,95 səviyyəsinə düşmüşdür.

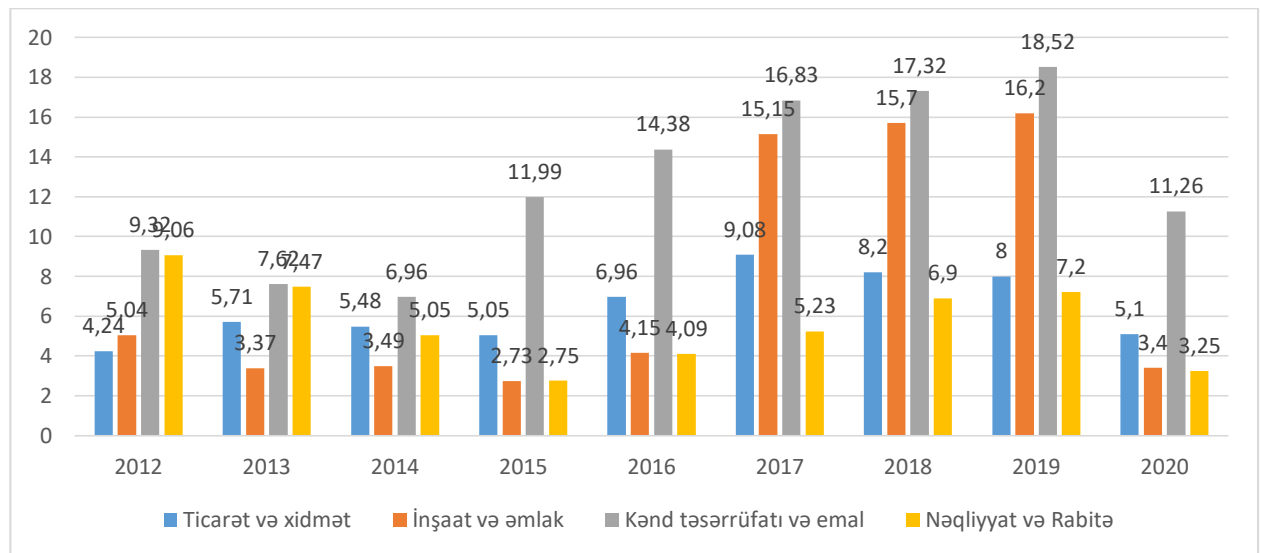

Qrafik 2.3.3. Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar və yaradılmış əlavə dəyər arasında fayda-xərc əslılığı

Qeyd: Qrafik Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Fayda-xərc nisbətinin ikinci ən çox artdığı sahə isə nəqliyyat sektorudur ki, burada nisbət 2012-2016-cı illərdə 2,6 dəfə artmışdır. Sonrakı illərdə isə kiçik azalma müşahidə edilmişdir. 2012-2016-cı illər ərzində qeyri-neft sənayesi, rabitə və informasiya sektorlarında da əsaslı artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, bu sahələrdə fayda-xərc nisbətinin artımı müvafiq olaraq 1,3 dəfə və 2,3 dəfə olmuşdur. 2016-cı ildən sonra isə bu sahələrdə də kiçik azalmalar qeydə alınmışdır. Təhlil etdiyimiz sahələrdən yalnız tikinti sektorunda fayda-xərc nisbətində davamlı azalma müşahidə edilmişdir. Nisbət təxminən 7 dəfəyə qədər azalaraq 2020-ci ildə 1,59-ə çatmışdır. Əslində 1,59 göstəricisi özü də yüksək rəqəmdir. Yəni yatırılmış investisiyalar öz həcmindən 1,5 dəfədən çox dəyər yaratmaq qabiliyyətinə hələ də malikdir. Ancaq dinamikaya nəzər saldıqda azalmanın çox böyük olduğu aydın olur. Bu isə tikinti sektorunun iqtisadiyyatda baş verən geriləmələr nəticəsində dəyər yaratmaq qabiliyyətinin azalması ilə bağlıdır. İstər dövlət idarələrinin tikintisi, istərsə də əhəlinin mənzillərə olan tələbatının azalması bu dinamikanın formalaşmasına təsir etmişdir. Ümumilikdə, sektorların çoxunda fayda-xərc nisbətinin əsaslı şəkildə artması onu göstərir ki, qeyri-neft sektoru üzrə diversifikasiya səviyyəsi yüksək olmaqla yanaşı eyni zamanda onun maliyyə səmərəliliyi də yüksək səviyyədədir. Müxtəlif sektorlarda diversifikasiya siyasətinin təsiri ilə yatırılmış investisiyaların iqtisadiyyatın inkişafına təsiri artmaqdadır. Sahələrin hər birinin inkişaf etməsi isə ümumilikdə diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyinin yüksək olduğunu göstərir.

Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarla yanaşı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə yönəldilmiş kredit qoyuluşlarının da dəyər yaratma qabiliyyəti diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. İqtisadiyyat daxilində maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsində kreditlərin böyük rola malik olması onların maliyyə səmərəliliyinin göstəricisi kimi qəbul olunmasına imkan verir. Kreditlərin səmərəliliyi eyni zamanda bank sisteminin nə dərəcədə səmərəli fəaliyyət göstərdiyini müəyyən etməyə imkan verir. Əvvəlki nümunədə olduğu kimi kredit qoyuluşları ilə yaradılmış əlavə dəyər arasında asılılığı müəyyən etmək üçün fayda-xərc nisbətindən istifadə edək. Alınmış nəticələr qrafik 2.3.4-də öz əksini tapmışdır.

Qrafik 2.3.4. İqtisadiyyata kredit qoyuluşları və yaradılmış əlavə dəyər arasında fayda-xərc asılılığı

Qeyd: Qrafik Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi 2012-2020-ci illər ərzində fayda-xərc nisbətinin ən böyük artımının müşahidə edildiyi sahə inşaat və əmlak sektoru olmuşdur. Belə ki, 2012-2019-cu illər ərzində bu nisbət 3 dəfədən çox artaraq 2019-cu ildə 16,2 səviyyəsinə çatmışdır. 2013, 2015 və 2020-ci illərdən başqa qalan illərdə bu sahədə fayda-xərc nisbəti artmışdır. Kreditlərin dəyər yaratmaq qabiliyyətinin ikinci ən çox artdığı sahə ticarət və xidmət sektoru olmuşdur. Bu sahədə artım 2012-2017-ci illərdə 2 dəfədən çox olmuşdur. Sonrakı illərdə isə bir qədər azalmışdır və 2019-cu ildə 8-ə bərabər olmuşdur. Bundan başqa, kənd təsərrüfatı və emal sektorunda da əsaslı artım

müşahidə edilmişdir. Belə ki, burada fayda-xərc nisbəti 2012-2019-cü illərdə 2 dəfə artmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı və emal sektoru kreditlərin ən çox dəyər yarada bildiyi sahədir. Belə ki, 2019-cü ildə bu göstərici 18,52 həddinə çatmışdır. Ümumiyyətlə isə təhlil etdiyimiz illər ərzində bu sahə ayrılmış kreditlərin ən çox dəyər yarada bildiyi sahə olmuşdur. 2013 və 2014-cü illərdə bu sahədə kreditlərin dəyər yaratmaq qabiliyyətində azalma müşahidə edilsə də bundan sonrakı illərdə nisbətəin sürətli artımı baş vermişdir. Son 9 il ərzində nəzərdən keçirdiyimiz sahələr içərisində fayda-xərc nisbətində azalmanın müşahidə edildiyi yeganə sahə isə nəqliyyat və rabitə sahəsi olmuşdur. Burada fayda-xərc nisbəti 9,06-dan 3,25-ə qədər azalmışdır. Bu sahədə 2018 və 2019-cü illərdə artım baş versə də ümumilikdə azalmaya meyilli olmuşdur. Son illərdə iqtisadiyyatda həyata keçirilmiş islahatların əhatəsi və həcmi genişləndirildiyindən nəqliyyat və rabitə sahəsində kreditlərin dəyər yaratma qabiliyyətində müşahidə edilən azalma 2018 və 2019-cü illərdə artım ilə əvəz edilmişdir. Bu artım səviyyəsi digər sahələrlə müqayisədə az olsa da ümumilikdə bu sahənin də diversifikasiya siyasəti çərçivəsində maliyyə səmərəliliyi yüksəlmişdir.

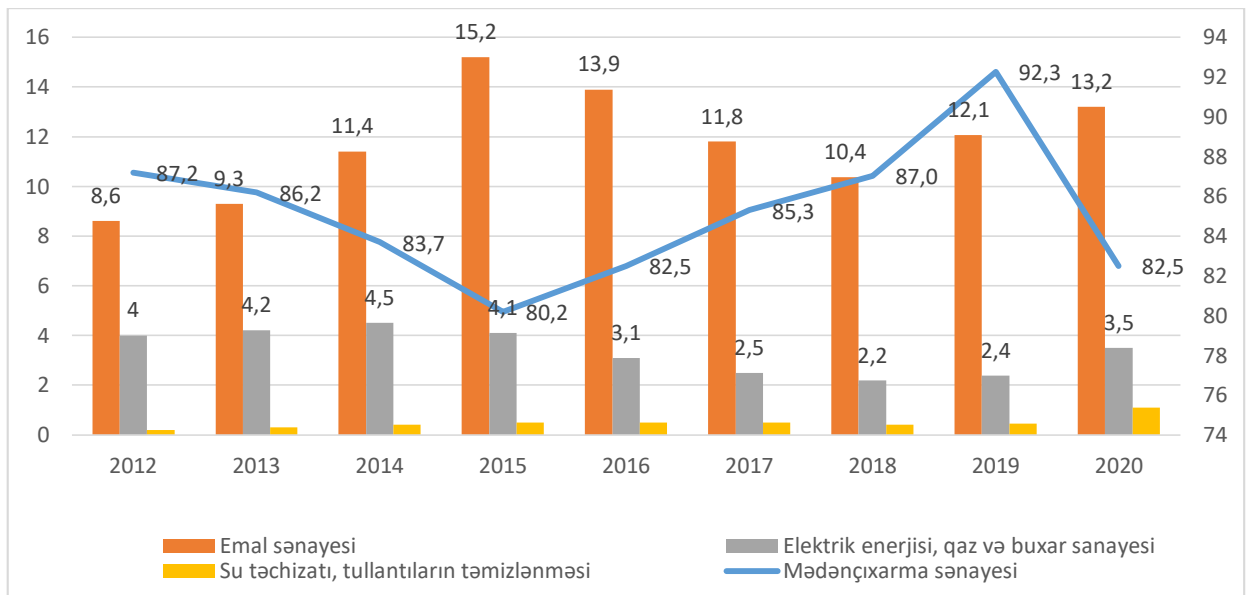
Kredit qoyuluşları ilə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların müxtəlif sahələr üzrə dəyər yaratma qabiliyyətini müqayisə etsək görərik ki, bir neçə sahədə fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi tikinti sahəsində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların dəyər yaratma qabiliyyəti (fayda-xərc nisbətinə əsasən) 2012-ci ildən sonra azalmışdır (qrafik 2.3.3). Lakin bu müddət ərzində inşaat və əmlak sahəsinə ayrılmış kreditlərin dəyər yaratma qabiliyyəti sürətlə artmışdır (qrafik 2.3.4). Bu iki istiqamət üzrə fərqlərin yaranması ilk növbədə kreditlərin verildiyi sahələr üzrə təsnifatın fərqli olması, yəni investisiyaların ayrıldığı sahələrin təsnifatında tikinti sektoru tək göstərilərsə də kreditlərin sahələr üzrə təsnifatında isə tikinti sektoru əmlak sektoru ilə birlikdə göstərilmişdir. 2014-cü ildən sonra iqtisadi artımın azalması nəticəsində tikinti sahəsinə yatırılmış investisiyaların payı azalsa da əmlakların əldə edilməsi üçün ayrılmış kreditlərin həcmi artmışdır. Əhali əmlaka olan tələbatını iqtisadi geriləmə dövründə kreditlər vasitəsilə əldə etməklə təmin etməyə çalışmışdır.

2012-ci ildən sonra əhaliyə verilən ipoteka kreditlərinin həcməinin artması da bu fərqləin formalaşmasında əhəmiyyətli rola malik olmuşdur. Ona görə də bu illər ərzində

daşınmaz əmlakların əldə edilməsi üçün ayrılan kreditlərdən istifadənin artması bu sahədə kreditlərin dəyər yaratmaq qabiliyyətini də artırmışdır. İnvestisiyalara gəldikdə isə ümumi iqtisadi geriləmə tikinti sektoruna ayrılan investisiyaların həcmi azaltmış, manatın ucuzlaşması isə tikinti xərclərini artırmaqla bu sahəyə ayrılan investisiyaların dəyər yaratmaq qabiliyyətini azaltmışdır. Tikinti və əmlak sektoru ilə yanaşı nəqliyyat və rabitə sahələrində də kreditlər ilə investisiyaların dəyər yaratmaq qabiliyyətində fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, bu sahələr üzrə 2012-ci ildən sonra investisiyaların dəyər yaratma qabiliyyəti artsa da (qrafik 2.3.3) kredit qoyuluşlarının dəyər yaratma qabiliyyəti əsasən azalmışdır (qrafik 2.3.4). Bu isə onunla əlaqədardır ki, bu sahələrin inkişafı əsasən böyük investisiya layihələri hesabına həyata keçirilmişdir. İstər nəqliyyat, istərsə də rabitə sahələri strateji əhəmiyyətə malik olduqlarından dövlət tərəfindən böyük vəsaitlər ayrılmaqla yanaşı eyni zamanda böyük həcmdə xarici investisiyalar da cəlb edilmişdir. Buna görə də bu sahələrin inkişafında kreditlərin rolu daha az olmuşdur. Bəzi sahələr üzrə investisiyaların və kreditlərin dəyər yaratma qabiliyyətində qeyd etdiyimiz fərqlərin olmasına baxmayaraq ümumilikdə hər iki istiqamət üzrə təhlil etdiyimiz sahələrin əksəriyyətində artım müşahidə edilmişdir. Fərqlərin müşahidə edildiyi sahələr üzrə isə bir istiqamətdə müşahidə edilən azalma digər istiqamət üzrə artımla əvəz edilmişdir ki, bu da ümumilikdə sahələrin hər birinin 2012-ci ildən bəri dəyər yaratma qabiliyyətinin artmasına imkan yaratmışdır. Yalnız 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə süni şəkildə müxtəlif sahələrin dəyər yaratma qabiliyyəti azalmışdır. İqtisadiyyatın sahələri üzrə dəyər yaratma qabiliyyətində müşahidə edilən bu çoxsahəli artım iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyinin yüksək olduğunu və iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdiyini göstərir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM-in formalaşmasında əsas paya sahib olan sahələrdən biri də sənaye sahəsidir. Buna görə də iqtisadiyyatın diversifikasiyasının səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üçün bu sahədə də diversifikasiyanın səmərəliliyinin müəyyən edilməsi önəmlidir. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi sənaye sahəsində nəzərə çarpan əsas dəyişiklik neft sektoruna aid olan və sənayedə ən böyük paya sahib olan mədənçixarma sənayesinin payının 2015-ci ilə qədər azalması və son illərdə

yenidən artmasıdır (2020-ci il xaric). Bu sahə üzrə azalma dövrü özlüyündə diversifikasiya siyasəti çərçivəsində neft sektorunun iqtisadiyyatda payının azalmasını ehtiva edir. Bu sahədə baş verən azalmanı isə əsasən emal sənayesində müşahidə edilən artım əvəzləmişdir və 2016-cı ildən sonra əks proses baş vermişdir. Emal sənayesinin payının neft gəlirlərinin azaldığı dövrdə sürətlə artmasına baxmayaraq 2015-ci ildən sonra yenidən azalmağa başlamışdır və yalnız 2018-ci ildən sonra artmağa başlamışdır (qrafik 2.3.5).

Qrafik 2.3.5. Sənaye sahələrində yaradılmış əlavə dəyərin strukturu (faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Neft gəlirlərinin daha da azaldığı 2016-cı ildə və yenidən artmağa başladığı sonrakı illərdə bu dəyişikliklərin baş verməsi onu göstərir ki, emal sənayesinin də neft gəlirlərindən müəyyən asılılığı vardır. Yəni neft qiymətləri daha da aşağı düşdükcə emal sənayesinin də iqtisadiyyatda payı azalmışdır. Təsadüfi deyildir ki, təhlil etdiyimiz dövrdə mədənçıxarma sənayesinin payının azaldığı dövrlərdə emal sənayesinin payı artmış, əksinə artdığı dövrlərdə isə emal sənayesinin payı azalmışdır (qrafik 2.3.5).

Elektrik enerjisi, qaz və buxar sənayesi isə qeyd etdiyimiz uyğunluqdan kənarda qalmışdır. Bu sahənin payı təhlil etdiyimiz dövrün ilk üç ilində artmasına baxmayaraq növbəti 4 ildə (2015-2018) azalmışdır. İlk üç ildə bu sahənin payının mədənçıxarma sənayesinin əksinə olaraq artması emal sənayesində olduğu kimi neft sektorundan

asılılıq baxımından müəyyən qanuna uyğunluq nümayiş etdirsə də son üç ildə bu qanuna uyğunluq pozulmuşdur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, bu sahənin neft sektorundan asılılığı aşağı səviyyədədir. Lakin istər elektrik enerjisi, qaz və buxar sənayesi, istərsə də su təchizatı və tullantıların təmizlənməsi sahələrinin sənayedə payının aşağı səviyyədə olması ümumilikdə sənaye sahəsinin neftdən asılılığının azalmasına əsaslı surətdə təsir edə bilməmişdir. Buna görə də deyə bilərik ki, sənayedə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyi hələ aşağı səviyyədədir.

Bununla yanaşı sənayedə diversifikasiya səviyyəsini müəyyən etmək üçün **Herfindal-Hirşman** indeksindən istifadə edə bilərik. Bu sahə üzrə hesablanmış Herfindal-Hirşman indeksinin nəticələri cədvəl 2.3.3-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.3.3

Sənaye sahələrində yaradılmış əlavə dəyərin strukturu (faizlə)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Mədənçıxarma sənayesi	87,2	86,2	83,7	80,2	82,5	85,3	87,0	92,3	82,5
Emal sənayesi	8,6	9,3	11,4	15,2	13,9	11,8	10,4	12,1	13,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar sənayesi	4	4,2	4,5	4,1	3,1	2,5	2,2	2,4	3,5
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi	0,2	0,3	0,4	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	1,1
H.Hirşman indeksi	0,77	0,75	0,72	0,67	0,7	0,74	0,77	0,86	0,70

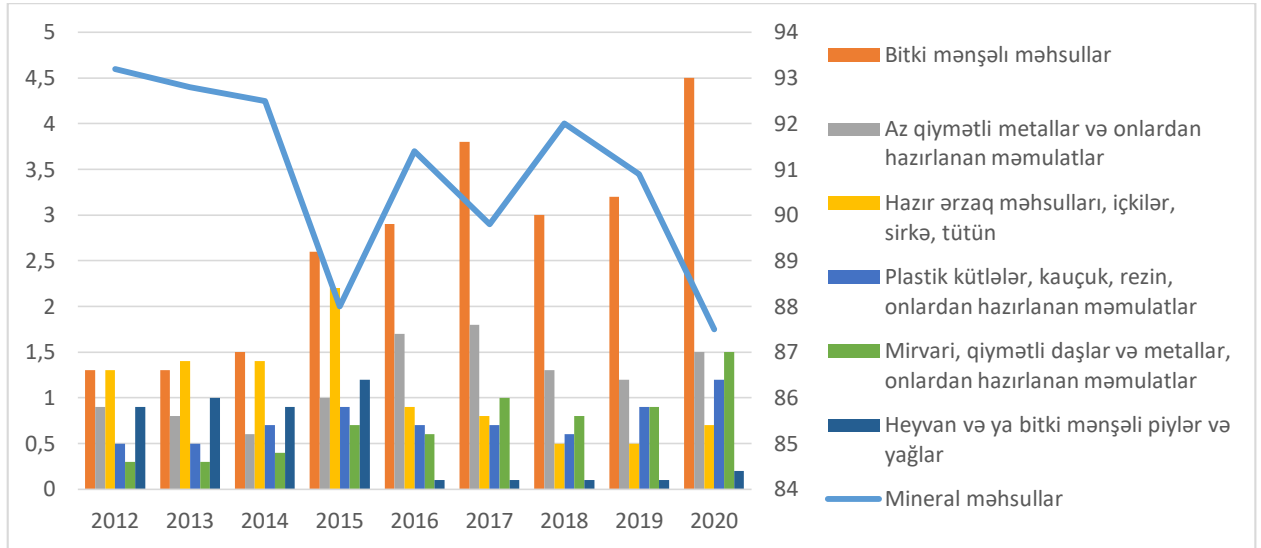
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Göründüyü kimi alınmış nəticələr təhlil etdiyimiz dövrdə həmişə yüksək olmuşdur və əsasən 0,7 rəqəmi ətrafında dəyişmişdir. 2019-cu ildə isə 0.86 səviyyəsinə qədər qalxmışdır. İndeksin göstəricilərinin 1-ə yaxın olması onu deməyə əsas verir ki, sənayedə təmərküzləşmə səviyyəsi yüksəkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2012-2015-ci illərdə indeks azalmaya meyilli olsa da sonrakı illərdə artmağa başlamışdır və yalnız 2020-ci ildə azalmışdır. Ümumilikdə, istər neftin qiymətlərində baş verən dəyişikliklərin sənaye sektoruna təsiri, istərsə də Herfindal-Hirşman indeksinin göstəriciləri onu göstərir ki, sənaye sahəsində həm diversifikasiya səviyyəsi, həm də onun maliyyə səmərəliliyi hələ də yüksək deyildir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektorunun özünü ən qabarıq şəkildə göstərdiyi

istiqamət məhz ixracdır. Azərbaycan neft ölkəsi olduğundan ixracın strukturunda neft məhsullarının payı yüksəkdir. İxracın neftdən asılılığının aradan qaldırılması istiqamətində görülən tədbirlər müəyyən müsbət nəticələr vermişdir. Buna görə də ixracın diversifikasiya səviyyəsini və onun maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür. İxracın əmtəə strukturunda əsas nəzərəçarpan cəhət mineral məhsulların payının təhlil etdiyimiz dövr ərzində əsasən azalmasıdır (qrafik 2.3.6).

Qrafik 2.3.6. İxracın əmtəə strukturunu (faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bunun əvəzində isə bu illər ərzində ixracda payı ən çox artan sahə bitki mənşəli məhsullar olmuşdur. Bu dövr ərzində müxtəlif sahələrdə olan artımın səbəblərindən biri ümumi ixracın azalması nəticəsində həmin sahələrin payının təbii olaraq artması ola bilər. Buna görə də bu istiqamətdə təhlilin aparılması üçün həmin sahələrin ixracda payı ilə yanaşı onların həcmində baş verən dəyişikliklərin də nəzərə alınması vacibdir. Bu baxımdan bitki mənşəli məhsulların həcmində baş verən dəyişiklikləri nəzərdən keçirək. 2012-2020-ci illərdə bitki mənşəli məhsulların ixracda payı ilə yanaşı həcmində də artım müşahidə edilmişdir (cədvəl 2.3.4). Bu dövr ərzində bitki mənşəli məhsulların həcmi 307 milyon ABŞ dolları həcmində artmışdır. Bitki mənşəli məhsulların həm həcmində, həm də payında artımın baş verməsinə baxmayaraq payındakı dəyişiklik daha çox olmuşdur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, bitki mənşəli məhsulların ixracda payının artmasında daha çox ümumi ixracın payının azalması rol

oynamışdır.

Cədvəl 2.3.4

İxracın əmtəə strukturu (milyon ABŞ dolları)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Mineral məhsullar (milyard dollar)	22,28	22,25	20,19	11,2	12,3	13,76	17,93	17,84	12,02
Bitki mənşəli məhsullar	311	312	327	331	390	582	585	628	618
Az qiymətli metallar və məmulatları	215	192	131	127	229	276	253	236	206
Hazır ərzaq məhsulları, tütün	311	336	306	280	121	123	97	98	96
Plastik kütlələr, rezin	120	120	153	115	94	107	117	177	165
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar	72	72	87	89	81	153	156	177	206
Heyvan və ya bitki mənşəli yağlar	215	240	196	153	13	15	19	20	27
<i>H.Hirşman indeksi</i>	0,87	0,86	0,86	0,78	0,77	0,81	0,85	0,83	0,77

Mənbə: Azərbaycan R.Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Buna baxmayaraq bitki mənşəli məhsulların həcmində də dəyişikliyin olması onu deməyə əsas verir ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası nəticəsində bu sahənin inkişafı təmin edilmişdir. Bu sahəyə yatırılan maliyyə vəsaitlərinin səmərəliliyi yüksək olduğundan daha çox məhsulu ixrac etmək imkanı yaranmışdır.

Mineral məhsulların ixracda payının azalmasının əksinə olaraq nəzərdən keçirilən dövrün müəyyən illərində payı artan digər sahə isə az qiymətli metallar və ondan hazırlanan məmulatlar olmuşdur. Bu sahənin ixracdakı payında artım 2014-cü ildən sonra başlamış və 2017-ci ilə qədər davam etmişdir. Növbəti iki ildə isə azalma müşahidə edilmişdir (qrafik 2.3.6). Bu sahənin də bitki mənşəli məhsullar kimi ixracda payı ilə yanaşı payının artdığı illərdə həcmi də artmışdır. Belə ki, 2012-2019-cu illərdə artım cəmi 21 milyon ABŞ dolları həcmində olmuşdur (cədvəl 2.3.4).

Bu sahənin istər ixracda payı, istərsə də ixracının həcmi az artmışdır. Buna baxmayaraq, belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu sahədə də payın artımının əsasında ixracın ümumi həcmnin azalması dayandığına görə burada da payın artımı ixrac həcmnin artımını üstələmişdir, ixracın ümumi həcmnin azalması azqiymətli metallar və ondan hazırlanan məmulatların ixracda payının artmasında bitki mənşəli məhsullara nisbətən daha çox rola malik olmuşdur. Bununla belə azqiymətli metallar və ondan

hazırlanan məmulatların ixracının həcmində müəyyən illərdə artımın müşahidə edilməsi göstərir ki, diversifikasiya siyasəti bu sahədə az da olsa öz bəhrəsini verir. Onunla razılaşmaq olar ki, ilkin mərhələ üçün bu nəticənin əldə edilməsi də diversifikasiya siyasətinin iqtisadi artıma müsbət təsir etdiyini göstərir.

Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar mal qrupunun da təhlil etdiyimiz dövrdə ixracda payı əsasən artmışdır (qrafik 2.3.6). Lakin bu mal qrupunun ixrac edilən həcminə nəzər salsaq görərik ki, 2014-2017-ci illərdə ixracın həcmi azalmış və daha sonrakı iki il ərzində müəyyən qədər artmışdır. 2020-ci ildə isə 45 milyon dollar artaraq son doqquz ilin ən yüksək həddinə çatmışdır. Buradan o nəticəyə gəlirik ki, bu sahənin ixracda payının artması diversifikasiya siyasətinin nəticəsi deyil, iqtisadi geriləmə nəticəsində ümumi ixracın həcmının azalmasıdır. Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün və heyvan, bitki mənşəli piylər, yağlar mal qruplarının ixracda payında baş verən dəyişikliklər isə əvvəl qeyd etdiyimiz qanunauyğunluğa, yəni neft qiymətlərinin azalması nəticəsində ixracın strukturunda baş verən dəyişikliklərə, tabe olmamışdır. Nəticədə təhlil etdiyimiz dövrdə müxtəlif illərdə bu mal qruplarının payı artmış, müəyyən illərdə isə azalmışdır (qrafik 2.3.6). Lakin, bu mal qruplarının ixrac həcmi təhlil etdiyimiz illər ərzində azalmışdır (cədvəl 2.3.4). Bu isə o deməkdir ki, bu sahələrdə neft gəlirlərinin azalmasının mənfi nəticələri özünü göstərmişdir və diversifikasiya siyasəti bu sahələrdə səmərəli olmamışdır.

İxracda diversifikasiya səviyyəsinin aşağı olmasını eyni zamanda ixracın strukturu əsasında hesablanmış *Herfindal-Hirşman* indeksi göstərir. Bu indeksin təhlil etdiyimiz dövrdə azalmaya meyilli olmasına baxmayaraq ümumilikdə yüksək göstəriciyə malik olmuşdur. Bu illər ərzində indeks 0,8 rəqəmi ətrafında dəyişmişdir (cədvəl 2.3.4). Bu göstərici isə 1-ə kifayət qədər yaxındır. Bu isə diversifikasiya səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir. İxracda Herfindal-Hirşman indeksinin azalması əsasən 2012-2016-cı illərdə və 2020-ci ildə müşahidə edilmişdir. Onu nəzərə alsaq ki, neft ölkəsi olaraq Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafında neft amilinin uzun illər boyu rolu böyük olmuşdur, o zaman qəbul etmək lazımdır ki, bu sahədə asılılığın azaldılması uzun zaman tələb edən bir məsələdir. Ona görə də ixracda diversifikasiya

səviyyəsinin hələ də yüksək olmamasına baxmayaraq son illər ərzində mineral məhsulların ixracda payında müəyyən azalma müşahidə edilməsi ilkin mərhələdə diversifikasiya siyasətinin öz bəhrəsini verdiyini göstərir. Bununla yanaşı bu dövr ərzində bitki mənşəli məhsulların və azqiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatların da istər ixracda payının artması, istərsə də ixrac həcmının artması onu deməyə əsas verir ki, ixracda diversifikasiya siyasətinin ilkin müsbət nəticələri əldə edilmişdir. Bitki mənşəli məhsullar kənd təsərrüfatının əsasını təşkil etdiyindən kənd təsərrüfatına yatırılan investisiyaların və ayrılmış kreditlərin maliyyə səmərəliliyi ilə bitki mənşəli məhsulların ixracında baş verən artım arasında uyğunluğun olduğunu görmək mümkündür. Yəni kənd təsərrüfatına yatırılan investisiyaların və bu sahəyə yönəldilən kreditlərin maliyyə səmərəliliyinin yüksək olması bu sahədə istehsal edilən məhsulların ixrac həcmının bu sahənin ixracda payının artmasına imkan vermişdir. Buna görə də deyə bilərik ki, iqtisadiyyatın diversifikasiya siyasəti kənd təsərrüfatına əsaslı surətdə təsir etmiş və ümumilikdə diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini yüksəltmişdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsində ixracın ölkələr baxımından asılılığının müəyyən edilməsi də önəmlidir. Əvvəlki fəsilə bu istiqamətdə ümumi vəziyyət ilə tanış olsaq da ölkələr baxımından asılılığın daha dərinlən qiymətləndirilməsinin əhəmiyyət böyükdür. Qeyd etdiyimiz kimi təhlil etdiyimiz dövr ərzində İtaliya ixracda ən çox paya sahib olan ölkə olmuşdur. 2014-2016-cı illərdə İtaliyanın ixracda payı tədricən azalsa da 2017-ci ildən sonra yenidən artmış və 30% ətrafında dəyişmişdir (cədvəl 2.3.5). Lakin bu azalmanın formalaşmasına ölkələrin payı baxımından diversifikasiya səviyyəsinin artmasından daha çox neft qiymətlərinin azalması səbəb olmuşdur. İtaliya Azərbaycan neftinin əsas alıcısı olduğundan onun payında bu dəyişiklik baş vermişdir. Təhlil etdiyimiz dövr ərzində payında əsaslı dəyişiklik baş vermiş ölkələrdən biri də Türkiyədir. Onun Azərbaycan ixracında payı son illərdə kəskin artmışdır və 2020-ci ildə 19% səviyyəsinə yaxınlaşmışdır. Bu dəyişiklik də yenə neft-qaz sektorunun təsiri ilə baş vermişdir. Belə ki, Türkiyəyə qaz ixracı artırılmışdır. Ona görə də diversifikasiya siyasətinin əsas məqsədinin neft-qaz sektorundan asılılığının azaldılması olduğundan Türkiyənin payında baş verən bu

artımı səmərəli hesab etmək olmaz. O baxımdan ki, bu artım karbohidrogen ehtiyatlarının ixracda payının artmasına imkan yaratmışdır. Fransa və İsrail kimi ölkələrin də ixracdakı payında baş verən dəyişikliklər neft gəlirlərinin azalmasına uyğun şəkildə baş vermişdir (cədvəl 2.3.5).

Cədvəl 2.3.5

İxracda iştirak edən əsas tərəfdaşlar və onların ümumi ixracda payı

2013		2014		2015		2016	
İtaliya	25%	İtaliya	22%	İtaliya	18%	İtaliya	17%
İndoneziya	12%	İndoneziya	9,2%	Türkiyə	12%	Türkiyə	12%
Tailand	6,9%	Almaniya	9%	Almaniya	9,6%	Tayvan	8,7%
Almaniya	5,7%	İsrail	8%	Fransa	6,8%	İsrail	7,3%
İsrail	5,3%	Fransa	7%	İsrail	6,3%	Almaniya	6,7%
Fransa	4,7%	Tailand	4%	Çexiya	4,3%	Fransa	5,4%
Hindistan	4,6%	İslandiya	4%	Gürcüstan	3,9%	Hindistan	4,8%
Rusiya	4,5%	Hindistan	4%	İndoneziya	3,8%	Rusiya	4,5%
ABŞ	4,1%	ABŞ	3%	Rusiya	3,3%	Gürcüstan	3,8%
Yunanıstan	3,4%	Rusiya	3%	Avstriya	3,2%	Çin	3,0%
Türkiyə	2,2%	Çexiya	3%	Portuqaliya	2,9%	Portuqaliya	2,8%
Portuqaliya	2,2%	Portuqaliya	3%	ABŞ	2,7%	Xorvatiya	2,6%
Gürcüstan	2,2%	Gürcüstan	2%	İspaniya	2,5%	Çexiya	2,3%
Hirşman ind.	0,098	Hirşman ind.	0,084	Hirşman ind.	0,074	Hirşman ind.	0,072
2017		2018		2019		2020	
İtaliya	32%	İtaliya	30%	İtaliya	29%	İtaliya	30%
Türkiyə	9,9%	Türkiyə	9,4%	Türkiyə	15%	Türkiyə	19%
İsrail	4,6%	İsrail	6,7%	İsrail	6,8%	Rusiya	5,2%
Rusiya	4,3%	Çexiya	4,8%	Hindistan	4,9%	Yunanıstan	3,8%
Çexiya	4,0%	Hindistan	4,2%	Almaniya	4,8%	Xorvatiya	3,4%
Kanada	3,9%	Almaniya	4,0%	Çin	3,8%	Gürcüstan	3,4%
Gürcüstan	3,4%	Tayvan	3,7%	Rusiya	3,7%	Hindistan	3,3%
İndoneziya	3,4%	Rusiya	3,4%	İspaniya	3,6%	İsrail	3,2%
Almaniya	3,3%	Kanada	3,1%	Çexiya	3,3%	Çin	3,2%
Portuqaliya	3,2%	İndoneziya	3,1%	Gürcüstan	3,0%	Ukrayna	2,6%
Çin	3,2%	Portuqaliya	2,7%	Fransa	2,7%	İspaniya	2,4%
Hindistan	2,6%	Gürcüstan	2,5%	Britaniya	2,4%	Tunis	2,3%
Ukrayna	2,5%	Fransa	2,3%	Xorvatiya	2,2%	Portuqaliya	1,8%
Hirşman ind.	0,125	Hirşman ind.	0,118	Hirşman ind.	0,12	Hirşman ind.	0,139

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

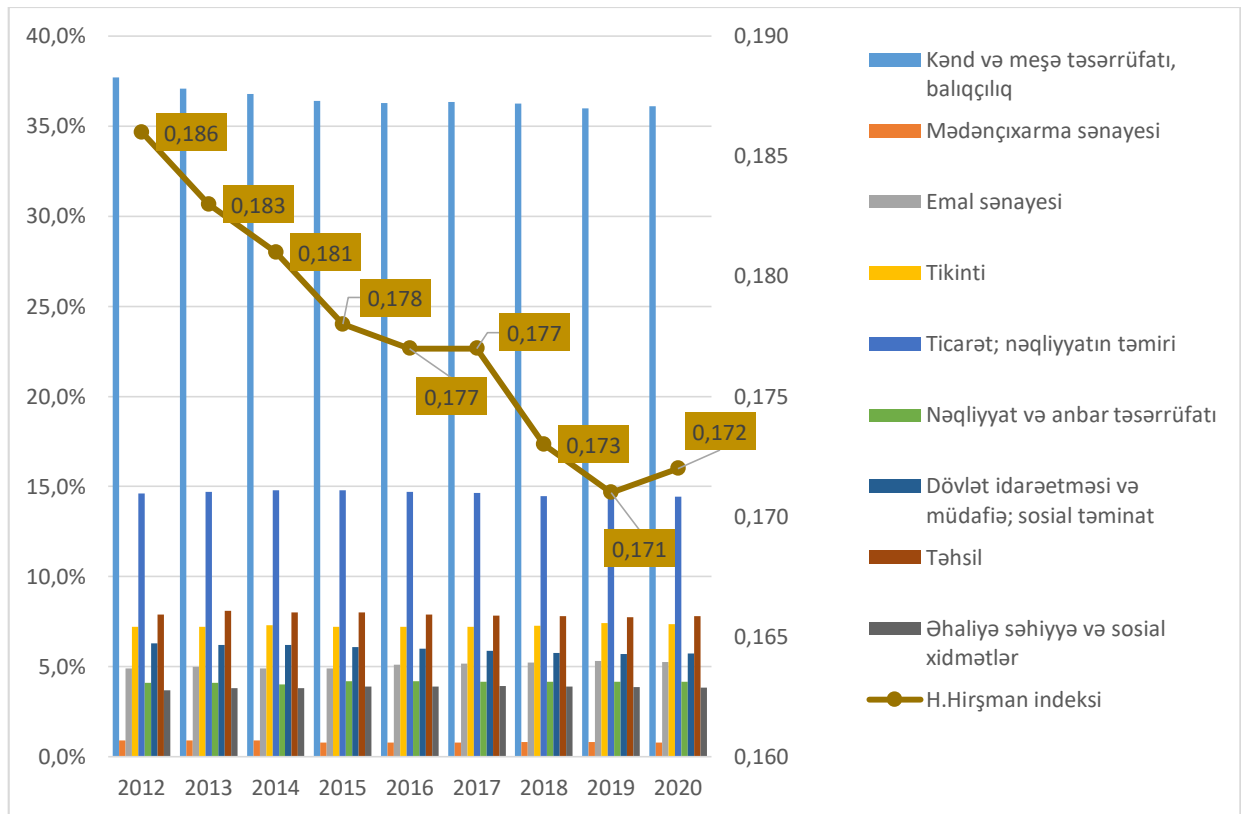
Əgər 2014-cü ildən sonra ixracın həcmində kəskin azalmanı nəzərə alsaq, neft ixrac etmədiyimiz digər ölkələrin ixracda payının artmasını o zaman gözləmək olardı. Lakin bu istiqamətdə əsaslı dəyişiklik baş verməmişdir. Nümunə üçün deyə bilərik ki, ABŞ dolları ilə ixracın həcmnin 1,6 dəfə azalmasına baxmayaraq Azərbaycanın kənd

təsərrüfatı məhsullarının əsas idxalçısı olan Rusiyanın payı ixracda 2014-2017-ci illərdə cəmi 1,4% artmışdır.

Aydındır ki, neft gəlirlərində baş verən kəskin azalmanı digər sektorlarda istehsal edilən məhsulların ixrac edilməsi ilə qısa zamanda bərpa etmək mümkün deyildir. Ancaq belə halın mövcud olması ölkələr baxımından diversifikasiya səviyyəsinin aşağı səviyyədə qalmasına səbəb olur. Ölkələr baxımından diversifikasiya səviyyəsini **Herfindal-Hirşman** indeksinə əsasən təhlil etdikdə də eyni mənzərənin formalaşdığının şahidi oluruq. Belə ki, 2014-cü ildən etibarən indekstdə az da olsa azalma baş vermişdir. İndeksin göstəricisi 2013-cü ildəki, 0,098 səviyyəsindən 2016-cı ildə 0,072 səviyyəsinə qədər azalsa da 2020-ci ildə son səkkiz ilin ən yüksək həddinə 0,139-ə çatmışdır. Yəni 2013-2016-cı illərdə diversifikasiya səviyyəsi cüzi artmışdır. Lakin bu artımın məhz neft qiymətlərinin azalmasına paralel şəkildə baş verməsi onu göstərir ki, müşahidə edilən azalma daha çox neft gəlirlərinin azalmasından qaynaqlanır. Ümumilikdə isə indeksin göstəriciləri təhlil etdiyimiz dövr ərzində çox aşağı səviyyədədir, hansı ki, ölkələr baxımından diversifikasiya səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərir. Lakin burada onu nəzərə almaq lazımdır ki, ölkələr baxımından hesablanan indekslər ixracın əmtəə strukturunu nəzərə almadığından fərqli mənzərə ortaya çıxır. Ona görə ki, ixracda yüksək paya sahib olan ölkələrin əksəriyyəti məhz neft və qaz alıcılarıdır və bu, onların ixracda payını artırmaqla onun strukturunun daha zəngin olmasına imkan yaradır. Lakin burada neft və qaz amilinin rolunun böyük olması indeksin göstəricilərinin aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq diversifikasiyanın yüksək olduğunu deməyə imkan vermir. Ona görə də deyə bilərik ki, ölkələrin payı baxımından da diversifikasiyanın səmərəliliyi hələ yüksək deyildir və ixracda bir neçə ölkənin eyni mal qrupları üzrə üstünlüyü davam etməkdədir. Bu istiqamətdə zəruri nəticələrin əldə edilməsi üçün uzun zamana ehtiyac vardır. İxracın əmtəə strukturunda diversifikasiyanın artması gələcəkdə ölkələr baxımından da diversifikasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan yaradacaqdır.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasının səmərəliliyi eyni zamanda əmək bazarının nə dərəcədə şaxəli olması ilə də müəyyən edilir. Müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən əmək qüvvəsi ilə həmin sahələrdə yaradılan dəyəri müqayisə etməklə əmək

məhsuldarlığını müəyyən etmək mümkündür. Azərbaycanın əmək bazarına nəzər saldıqda görürük ki, burada digər sahələrdə və istiqamətlərdə olduğu kimi neft sektorunun payı yüksək deyildir. Neft sektorunun aid olduğu mədənçıxarma sənayesinin əmək bazarında payı heç bir faizə çatmır (qrafik 2.3.7).

Qrafik 2.3.7. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin bölgüsü

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

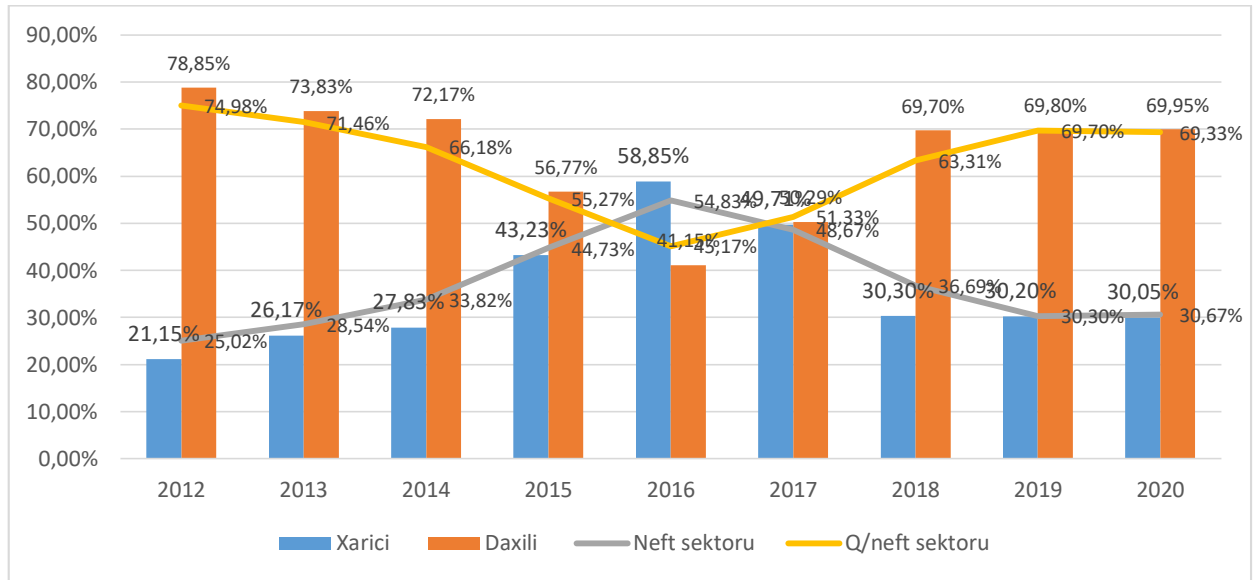
İstər ixracda, istərsə də ÜDM-in formalaşmasında neft sektorunun böyük paya sahib olmasına baxmayaraq əmək bazarında payının kifayət qədər aşağı olması bu sahədə əmək məhsuldarlığının yüksək olduğu fikrini formalaşdırır. Ancaq digər sahələrə baxdıqda tamamilə fərqli mənzərə ortaya çıxır. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə əmək bazarında ən böyük paya sahib olan kənd təsərrüfatının ÜDM-in formalaşmasında payı 5-6% ətrafında dəyişmişdir. Buradan görünür ki, kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı kifayət qədər aşağı səviyyədədir. Neft və kənd təsərrüfatı sektorları üzrə əmək bazarının və yaradılan əlavə dəyərin müqayisəsi onu göstərir ki, Azərbaycanda iqtisadi inkişafın formalaşmasında işçi qüvvəsinin payı zəifdir. Belə bir mənzərənin formalaşması onunla bağlıdır ki, neft sektorunun fəaliyyəti əsasən xammal xarakterlidir və böyük həcmdə işçi qüvvəsi tələb etmir. Bu isə işçi qüvvəsinin digər sahələrdə cəmləşməsinə səbəb olur.

Rəqəmlərin müqayisəsindən neft sektorunda əmək məhsuldarlığının yüksək olması fikri formalassa da onun xammal xarakterli olması neft qiymətləri azaldığı zaman bu sahənin iqtisadiyyatda payını azaltmaqla əmək bazarının ümumi məhsuldarlığını aşağı salmış olur.

Herfindal-Hirşman indeksinə əsasən əmək bazarının diversifikasiya səviyyəsi yüksəkdir. 2012-2017-ci illər ərzində kifayət qədər aşağı rəqəm olan indeksin göstəricisi 0,171-0,181 ətrafında dəyişmişdir. (Qrafik 2.3.7). Eyni zamanda 2012-2020-ci illər ərzində indeksin göstəricisi azalmaya meyilli olmuş və 2019-cu ildə 0,171-ə qədər azalmışdır. Bu da son illərdə diversifikasiya səviyyəsinin daha da artdığını göstərir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi diversifikasiya səviyyəsi yüksək olsa da əmək bazarının eyni sahələr üzrə ÜDM-in strukturu ilə müqayisədə qeyri-proporsional paylanması ümumi əmək məhsuldarlığını aşağı salmaqla yanaşı onu neft gəlirlərində baş verən dəyişikliklərə qarşı həssas edir. Ona görə də deyə bilərik ki, diversifikasiya səviyyəsi yüksək olsa da onun səmərəliliyi hələ də yüksək deyildir. Diversifikasiya siyasətinin təsiri ilə diversifikasiya səviyyəsinin artmağa meyilli olması müsbət hal olsa da əmək məhsuldarlığının aşağı olması onun səmərəliliyini aşağı salır. Buna görə də işçi qüvvəsinin müxtəlif sahələrdə dəyər yaratma qabiliyyəti artdıqca əmək bazarında müşahidə edilən diversifikasiyanın da səmərəliliyi yüksələcəkdir.

İqtisadiyyatın inkişaf etməsində investisiyaların da rolu böyükdür. İqtisadiyyata daha çox investisiya cəlb edən dövlətlər maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatı daha səmərəli şəkildə ödəməklə yanaşı sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmiş olurlar. Bununla yanaşı cəlb edilən maliyyə vəsaitlərinin çoxşahəli olması da vacib məsələlərdəndir. Maliyyə mənbəyinin çoxşahəli olması iqtisadiyyatı beynəlxalq bazarlarda baş verən dəyişikliklərdən qorumuş olur. Bu baxımdan investisiyaların diversifikasiyasının təhlilinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə də 2012-2020-ci illər ərzində əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların strukturunda baş verən dəyişiklikləri təhlil edək. Bu dövrdə illərdə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların strukturunda baş verən əsas dəyişiklik xarici və daxili investisiyalarla bağlıdır. Belə ki, 2012-2017-ci illər ərzində daxili investisiyaların payı tədricən azalmış, xarici investisiyaların payı isə artmışdır. Sonrakı illərdə isə əks proses baş vermişdir. Bu proses nəticəsində 2016-cı ildə xarici investisiyaların ümumi investisiyalarda payı 59%-ə çataraq daxili investisiyaları

üstələmişdir (qrafik 2.3.8).

Qrafik 2.3.8. Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların strukturu (faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Xarici investisiyaların ümumi investisiyalarda payı 2012-2016-cı illərdə 21%-dən 59%-ə qədər qalxdığı halda, 2017-2020-ci illərdə isə 50%-dən 30%-ə qədər azalmışdır. Buna paralel olaraq daxili investisiyaların payı 2012-2016-cı illərdə 79%-dən 41%-ə qədər azalmış, 2017-2020-ci illərdə isə 50%-dən 70%-ə qədər artmışdır. Göründüyü kimi bu proses neft gəlirlərində baş vermiş dəyişikliklərlə uyğunluq təşkil edir. Yəni 2014-cü ildən sonra neft gəlirləri azaldığından daxili investisiyaların payı da sürətlə azalmış və əksinə xarici investisiyaların payı sürətlə artmağa başlamışdır. Daxili investisiyaların payının azalması 2014-cü ildən sonra iqtisadiyyatda geriləmənin baş verməsi və iqtisadi subyektlərin investisiya yatırmaq maraqlarının azalması ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu dövrdə dövriyyədə olan vəsaitlərin yığıma yönəldilməsi prosesi də sürətlənmişdir. Xarici investisiyaların payının artması daha çox daxili investisiyaların payının azalması ilə bağlıdır. Buna səbəb isə xarici investisiyaların böyük hissəsinin neft sektoruna yönəldilməsidir ki, burada da uzunmüddətli müqavilələr qüvvədədir. Nəticədə, neft gəlirlərinin azalması ilə müşahidə edilən iqtisadi daralma xarici investisiyaların əsaslı surətdə azalmasına səbəb olmamışdır. Bu prosesdə eyni zamanda manatın ucuzlaşması nəticəsində xarici investisiyaların manat ifadəsində artması da rol oynamışdır. Lakin iqtisadiyyatın artım tempinin bərpa

edilməsi və qeyri-neft sektorunda həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bu sektorun cəlbediciliyinin yüksəlməsi 2017-ci ildən sonra daxili investisiyaların payının artmasına səbəb olmuşdur. Oxşar proses əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların neft və qeyri-neft sektorları üzrə strukturunda da baş vermişdir. Təhlil etdiyimiz dövr ərzində neft sektoruna yönəldilən investisiyaların payı artmış, qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların isə payı azalmışdır. Belə ki, qeyri-neft sektorunun əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda payı 2012-2016-cı illər ərzində 75%-dən 45%-ə qədər azalmışdır (qrafik 2.3.8). Neft sektorunun payı isə bu dövr ərzində 25%-dən 55%-ə qədər artmışdır. Nəticədə, 2016-cı ildə investisiyaların tərkibində pay baxımından neft sektoru qeyri-neft sektorunu üstələmişdir. 2017-ci ildən sonra isə əks proses baş vermiş və qeyri-neft sektorunun investisiyalarda payı yenidən artmışdır. Buna səbəb isə qeyd etdiyimiz kimi neft sektoruna yönəldilən investisiyaların uzunmüddətli müqavilələr əsasında həyata keçirilməsi nəticəsində öz həcmi qoruması və iqtisadi daralma dövründə qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların azalması olmuşdur. Nəticədə neft sektorunun investisiyalarda payı artmışdır. Lakin, 2017-ci ildən sonra iqtisadiyyatın inkişafı və qeyri-neft sektorunun cəlbediciliyinin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda qeyri-neft sektorunun payını artırmışdır. İnvestisiyaların strukturunda baş vermiş bu dəyişiklikləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində ilkin müsbət nəticələr əldə edilməkdədir və gələcəkdə qeyri-neft sektorunun cəlbediciliyi artdıqca bu sahəyə yönəldilən investisiyaların da payı artacaqdır.

İnvestisiyaların diversifikasiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsində böyük əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biri də investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri baxımından strukturudur. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə strukturuna nəzər saldıqda görürük ki, 2012-2020-ci illərdə ən böyük paya sahib olan iqtisadi sahə mədənçıxarma sənayesi olmuşdur. Onun payı 2012-ci ildəki 25% səviyyəsindən artaraq 2016-cı ildə təhlil etdiyimiz illər ərzində ən yüksək həddinə 54% səviyyəsinə çatmış və 2020-ci ildə 30%-ə qədər azalmışdır (cədvəl 2.3.6).

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Kənd təsərrüfatı	4,2%	3,2%	2,1%	2,2%	2,1%	3,5%	4,4%	4,2%	4,5%
Mədənçıxarma sənayesi	25%	28%	34%	45%	54%	48%	33%	31%	33%
Qeyri-neft sənayesi	14%	13%	9,6%	8,5%	8,7%	12%	8,3%	13%	14%
Tikinti	12%	11%	13%	13%	18%	16%	21%	19%	21%
Ticarət, nəqliyyatın təmiri	3,5%	2,9%	3,3%	1,7%	1,1%	1,9%	1,8%	1,4%	1,5%
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	17%	20%	14%	14%	8,8%	10%	11%	12%	13%
Turizm	0,9%	0,4%	0,7%	2,8%	0,5%	1,2%	1,0%	0,5%	0,5%
İnformasiya və rabitə	2,1%	1,1%	0,9%	2,1%	1,3%	1,0%	2,6%	3,0%	3,2%
İnzibati və yardımçı xidmətlər	1,7%	1,4%	1,7%	0,8%	0,7%	0,4%	0,5%	1,0%	0,6%
Dövlət idarəetməsi və sosial təminat	6,9%	7,7%	6,8%	4,0%	1,8%	2,2%	3,0%	4,8%	5,1%
Təhsil	5,2%	4,3%	2,9%	1,9%	1,3%	0,9%	2,0%	1,8%	1,9%
Səhiyyə və sosial xidmət	1,7%	2,0%	1,8%	1,5%	0,8%	1,1%	1,6%	0,9%	1,0%
İstirahət, əyləncə, incəsənət	4,5%	3,5%	9,3%	2,3%	0,4%	0,8%	0,4%	0,4%	0,4%
Herfindal-Hirşman indeksi	0,127	0,151	0,169	0,245	0,34	0,277	0,18	0,167	0,197

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən

hazırlanmışdır

Bu 2012-2016-cı illərdə artımın baş verməsi yalnız neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmnin artması ilə deyil, iqtisadi geriləmə dövründə digər sektorların cəlbediciliyinin azalması ilə də bağlı olmuşdur. 2017-ci ildən sonra isə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişaf fazasına daxil olması mədənçıxarma sənayesinə yönəldilən investisiyaların payını azaltmışdır. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda böyük paya sahib olan sahələrdən biri də tikinti sektorudur. Tikinti sektorunda neft gəlirlərinin əhəmiyyətinin böyük olması onun investisiyalarda payının mədənçıxarma sənayesinin payında baş verən dəyişikliklərə uyğun formada dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, tikinti sektorunun payı 2013-2016-cı illərdə artaraq 18%-ə çatmış və 2017-ci ildə isə 15,8%-ə qədər azalmışdır. Sonrakı illərdə isə qeyr-stabil formada dəyişmiş, lakin mədənçıxarma sənayesində baş verən dəyişikliklərə uyğun formada dəyişmişdir. Qeyri-neft sektoruna aid olan digər sahələrin əksəriyyətində isə əks proses baş vermişdir. Yəni 2016-cı ilə qədər bu sahələrə yönəldilən investisiyaların payı azalmış, 2017-ci ildən sonra isə artmışdır. Bu sahələrə kənd təsərrüfatını, qeyri-neft sənayesini, nəqliyyat və anbar təsərrüfatını, sahələrini aid etmək olar. 2017-2020-ci illərdə bu

sahələrdə pay artımı müvafiq olaraq 1%, 3,8% 2,5% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektouna aid olan bu sahələrə yönəldilən investisiyaların payında 2012-ci ildən sonra müşahidə edilən azalmanın 2017-ci ildən sonra artımla əvəz edilməsi diversifikasiya siyasətinin uğurlu olduğunu və ilkin müsbət nəticələrin əldə edildiyini göstərir. Bu eyni zamanda diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi baxımından da əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, investisiyalarda təmərküzləşmənin azalması maliyyə mənbələrinin çoxsahəliliyini yüksəltməklə yanaşı valyuta kanallarını genişləndirmiş olur. Baş verən bu proses Herfindal-Hirşman indeksi üzrə də özünü göstərmişdir. Belə ki, 2012-2016-cı illərdə indeksin göstəricisi artsa da 2017-ci ildən sonra azalmağa başlamış və 2020-ci ildə 0,197 səviyyəsinə düşmüşdür (cədvəl 2.3.6). Ümumilikdə, təhlil etdiyimiz dövr ərzində indeksin göstəriciləri kifayət qədər aşağı olmuşdur. 2017-ci ildən öz başlanğıcını götürən qeyri-neft sektorunun investisiyalarda payının artması prosesi diversifikasiya siyasəti öz təsirini göstərdikcə daha da sürətlənəcəkdir. Ümumilikdə, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların strukturunda baş verən dəyişikliklər diversifikasiya siyasətinin uğurla həyata keçirildiyini və bu istiqamətdə ilkin müsbət nəticələrin əldə edildiyini göstərir.

Apardığımız qiymətləndirmədən o nəticəyə gəlirik ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində atılmış addımlar və həyata keçirilmiş islahatlar müsbət nəticə versə də iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətləri və göstəriciləri üzrə fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Son illərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı artsa da onun artım tempi ÜDM-in ümumi artım tempi və neft qiymətlərində baş verən dəyişikliklərə uyğun şəkildə formalaşmışdır. Bu da onu göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafına neft sektorunun təsiri hələ də qalmaqdadır. Qeyri-neft sektorunun öz tərkibində isə diversifikasiya səviyyəsi yüksəkdir. Qeyri-neft sektorunun tərkibinə daxil olan xidmət, turizm, anbar təsərrüfatı, nəqliyyat, ictimai iaşə kimi sahələrin ÜDM-də payı neft gəlirlərinin azaldığı dövrdə artmışdır və bu sahələrin sərbəst şəkildə dəyər yaratmaq qabiliyyəti yüksəlmişdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, bu sahələr vasitəsilə diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi yüksəlmişdir. Bu inkişafdan geri qalan sahə isə tikinti sahəsidir. Bu sahədə neft gəlirlərinin təsiri yüksəkdir. Diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini göstərən investisiyaların dəyər

yaratma qabiliyyətinə gəldikdə isə apardığımız qiymətləndirmə göstərdi ki, qeyri-neft sahələrinin əksəriyyətində bu istiqamətdə artım baş vermişdir. Eyni zamanda iqtisadiyyata yönəldilmiş kreditlərin də əksər sahələr üzrə dəyər yaratma qabiliyyəti son illərdə artmışdır. Buna görə də deyə bilərik ki, qeyri-neft sektorunda istər diversifikasiya səviyyəsi, istərsə də diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi yüksəkdir.

İqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olan sənayedə yaradılan ÜDM-də isə son illərdə neft sektorunun payı azalsa da hələ də əsaslı üstünlüyə malikdir. Bununla yanaşı mədənçıxarma sənayesindəki azalmanı daha çox əvəz edən emal sənayesinin artımı da neft qiymətlərindən təsirlənmişdir. Buna görə də sənayedə diversifikasiya səviyyəsi və onun maliyyə səmərəliliyi hələ də yüksək deyildir. Diversifikasiya siyasəti çərçivəsində ixracda nəzərəçarpan əsas cəhət isə mineral məhsulların ixracda payının azalmasıdır. Öz artımı ilə bu azalmanı əvəz edən əsas məhsulların əksəriyyətinin bu sahələrin payının artımının əsasən ixracın ümumi həcmnin azalmasından formalaşdığını göstərən ixracdakı payında baş verən artım onların həcmində baş verən artımdan daha çox olmuşdur. Bununla belə həcmində də artımın baş verməsi onu deməyə əsas verir ki, bu sahələr üzrə diversifikasiya siyasəti özünü müsbət cəhətdən göstərməkdədir. İxracın tərkibində ölkələr baxımından baş verən dəyişikliklər də diversifikasiya siyasətinə uyğun şəkildə baş verməmişdir. Belə ki, ixracda əsas paya sahib olan İtaliyanın payı neft qiymətlərinin azalmasının təsiri ilə azalmış, Azərbaycandan qaz idxalını artırmış Türkiyənin payı isə artmışdır. Ümumilikdə, karbohidrogen məhsullarının ixracda payı artmışdır ki, bu da neft-qaz sektorunun ixracda payını yüksək saxlamışdır. Buna görə də deyə bilərik ki, ölkələr baxımından diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi yüksək deyildir.

Əmək bazarında isə diversifikasiya səviyyəsi yüksək olsa da əmək məhsuldarlığı aşağıdır. Buna görə də əmək bazarının diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyi yüksək deyildir. İnvestisiyaların diversifikasiyasına gəldikdə isə son altı ilin ilk beş ilində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda qeyri-neft sektorunun payı azalmağa, neft sektorunun payı isə artmağa meyilli olsa da 2017-ci ildə əks proses baş vermiş və qeyri-neft sektorunun payı artmışdır. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların tərkibi iqtisadiyyatın sahələri baxımından zəngin olsa da neft sektorunun əsasını təşkil edən

mədənçıxarma sənayesi son altı ildə ən böyük paya sahib olan iqtisadi sahə kimi üstünlüyünü qorumuşdur. Buna baxmayaraq, 2017-ci ildən sonra ötən illərlə müqayisədə qeyri-neft sektoruna aid olan sahələrin investisiyalarda payı artmış, mədənçıxarma sənayesinin payı isə azalmışdır.

Göründüyü kimi müxtəlif göstəricilər və istiqamətlər üzrə diversifikasiya istiqamətində müxtəlif nəticələr əldə edilmişdir. Bu isə bu göstərici və sahələrin xarakterinin fərqli olması, bəzilərinə diversifikasiyanın əldə edilməsinin daha asan olması, bəzilərinə isə diversifikasiya prosesinin daha uzun zaman tələb etməsi ilə bağlıdır. Uzun illər boyu neft gəlirləri hesabına inkişaf edən iqtisadiyyatın qısa zamanda yüksək diversifikasiya əldə etməsi mümkün deyildir. Bu proses özündə dərin struktur dəyişikliklərini ehtiva etdiyindən daha uzun zaman tələb edir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, bir çox sahələrdə diversifikasiyanın səviyyəsi və maliyyə səmərəliliyi yüksək olmasa da digər sahələrdə müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Ümumilikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatında bütün istiqamətlər üzrə diversifikasiya səviyyəsi və onun maliyyə səmərəliliyi yüksək olmasa da qısa zamanda nəzərəcarpacaq nəticələr əldə edilmişdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DİVERSİFİKASIYASININ MALİYYƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinin maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi

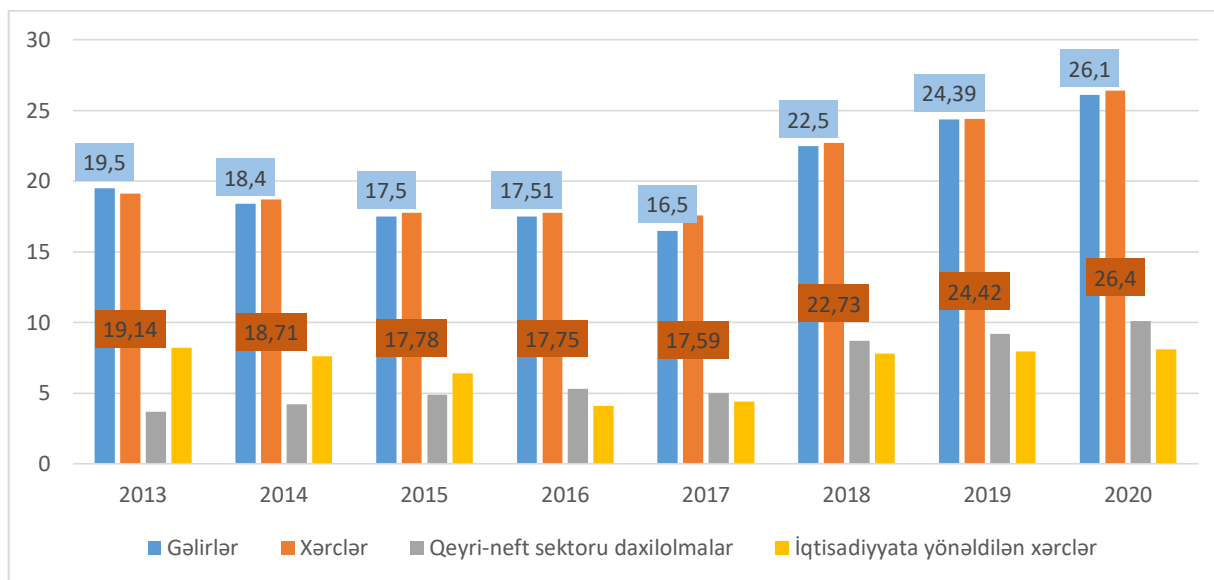
İqtisadi diversifikasiyanın və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün ilk növbədə davamlı maliyyə mənbələrinin olması vacibdir. Diversifikasiya siyasəti əhatəli və uzunmüddətli çəkən proses olduğundan böyük həcmdə maliyyə vəsaitlərinin mövcudluğunu tələb etməklə yanaşı uzunmüddətli perspektivdə bu mənbələrin davamlı olmasını da tələb edir. Yalnız bu halda diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsindən söhbət gedə bilər. Əks halda, zəruri və davamlı maliyyə mənbələrinin olmadığı və ya aşağı səviyyədə olduğu şəraitdə diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi də aşağı səviyyədə olacaqdır. Zəruri və davamlı maliyyə vəsaitləri vasitəsilə diversifikasiya siyasəti uğurla həyata keçirildikdən sonra isə müxtəlif sahələrin inkişafı nəticəsində maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyi daha da artır və müxtəlif iqtisadi sahələr dövlətin maliyyələşməsi olmadan özlərinin inkişaf tempini qoruyurlar. Buna görə də müstəqilliyin ilk illərində dərin böhran şəraitində Azərbaycanda zəruri və davamlı maliyyə mənbələrinin olmaması iqtisadi inkişafı təmin etməyə imkan yaratmamaqla yanaşı iqtisadi diversifikasiyanın da həyata keçirilməsi üçün zəruri maliyyə mənbələrinin formalaşmasına imkan verməmişdir. Nəticədə, maliyyə vəsaitlərinin böyük hissəsi zəruri infrastrukturun yaradılmasına yönəldilmişdir ki, bu da gələcəkdə diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün maddi-texniki bazanın yaradılmasına şərait yaratmışdır. Daha sonra neft gəlirlərinin daha da artması və onların səmərəli şəkildə xərclənməsi nəticəsində iqtisadi inkişaf və onun çərçivəsində iqtisadi diversifikasiya üçün zəruri olan maliyyə vəsaitlərinin formalaşması baş vermişdir. Sonrakı illərdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında payının yüksəlməsi və iqtisadiyyatının cəlbediciliyinin artması böyük həcmdə investisiyaların cəlb edilməsinə də imkan yaratmışdır ki, bu da digər səmərəli maliyyə

mənbəyi kimi investisiyaların iqtisadiyyatda əhəmiyyətini artırmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsində qeyd etdiyimiz maliyyə mənbələri ilə yanaşı banklar tərəfindən verilən kreditlər, beynəlxalq təşkilatlardan cəlb edilmiş vəsaitlər, dövlət tərəfindən ayrılan subsidiyalar kimi mənbələr də böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də iqtisadiyyatın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin təhlilində buna imkan yarada bilən maliyyə mənbələrinin də nəzərdən keçirilməsinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Məqsədə uyğun olaraq qeyd etdiyimiz və digər maliyyə mənbələrinin ayrı-ayrılıqda formalaşmasını və dinamikasını nəzərdən keçirək.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyasının əsas mənbəyi kimi **dövlət büdcəsi** çıxış edir. Azərbaycanda diversifikasiya siyasəti hələ ilkin mərhələdə olduğundan onun maliyyələşməsinə və bununla da maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dövlət dəstəyinin verilməsi vacibdir. Son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına xidmət edən Strateji Yol Xəritələrinin tətbiqinin həyata keçirilməsi, diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün yaradılmış müxtəlif təşkilatlar və dövlət orqanlarının maliyyələşdirilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstəyin verilməsi məhz büdcədən ayrılan vəsaitlər vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcənin gəlir və xərclərinin formalaşması və dövlətin iqtisadiyyatı maliyyələşdirmə imkanlarının artması eyni zamanda diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün zəruri maliyyə mənbələrinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Buna görə də son illərdə büdcənin strukturunu nəzərdən keçirək.

Son beş il ərzində dövlət büdcəsinin istər gəlirlərində, istərsə də xərclərində azalma müşahidə edilmişdir. 2013-2017-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 milyard manata qədər, xərcləri isə 1,55 milyard manata qədər azalmışdır (Qrafik 3.1.1). Bundan sonra 2020-ci ilə qədər gəlirlər 9.6 milyard manat, xərclər isə 8.8 milyard manat azalmışdır. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrün ilk beş ilində müşahidə edilən azalmalar neft qiymətlərinin azalması nəticəsində yaşanan böhran nəticəsində baş vermişdir. Büdcədə ümumi azalmalar müşahidə edilsə də bu dövr ərzində qeyri-neft sektorunun inkişafına böyük diqqət yetirilməsi və maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi

bu sektorda iqtisadi aktivliyin artmasına səbəb olmuşdur ki, bu da özünü büdcə daxilolmalarında göstərmişdir. Belə ki, 2013-2016-ci illərdə büdcədə qeyri-neft sektorundan daxilolmalar 1,6 milyard manata qədər artmışdır. Son səkkiz ildə yalnız 2017-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmalarda kiçik azalma müşahidə edilmişdir (Qrafik 3.1.1). 2017-ci ildən sonra isə daxilolmalar artmış və 2020-ci ildə son doqquz ilin ən yüksək həddinə çatmışdır.

Qrafik 3.1.1. Dövlət büdcəsi (milyard manat)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

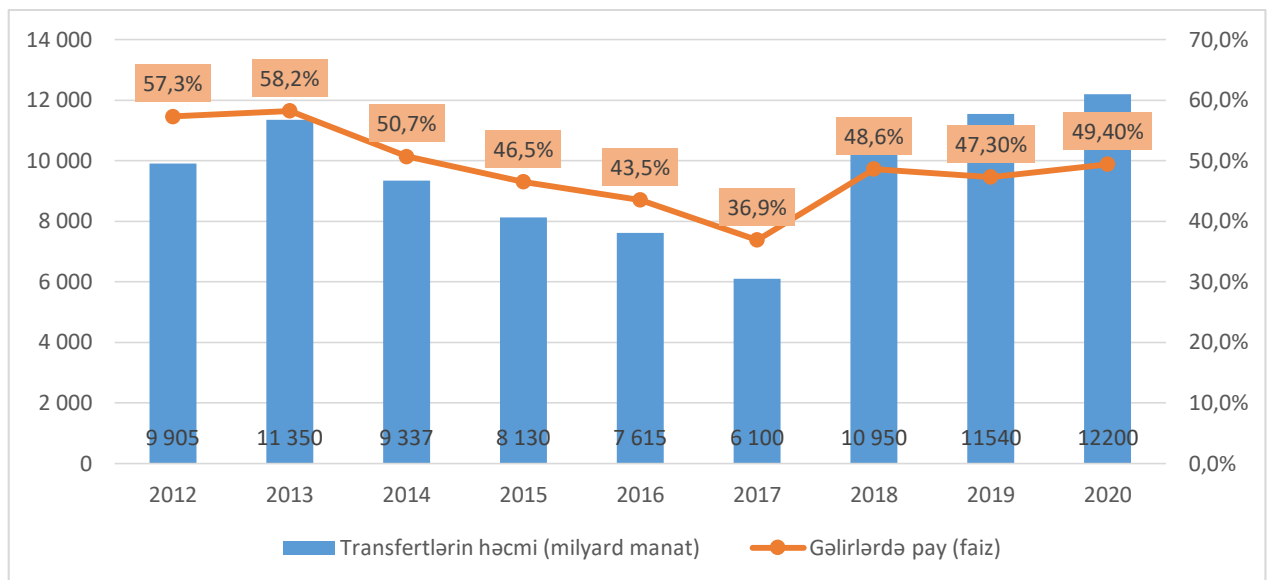
Buna baxmayaraq qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların ümumi gəlirlərdə payı daima artmışdır. Bu göstərici 2013-cü ildə 19% olduğu halda 2020-ci ildə 38,7%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu isə sözsüz ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası nəticəsində müxtəlif qeyri-neft sahələrinin inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur. Eyni zamanda bu diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldiyini və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiya siyasətinin səmərəliliyinin artdığını göstərir.

İqtisadiyyata yönəldilən xərclər isə 2013-2016-cı illərdə iki dəfəyə qədər azalsa da 2017-ci ildən etibarən artmağa başlamışdır (Qrafik 3.1.1). İqtisadiyyata yönəldilən xərclərin azalması şəraitində qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artması onu göstərir ki, bu xərclərdə məhz qeyri-neft sektoru üzrə xərclər böyük paya sahib olmuşdur. Bu eyni zamanda qeyri-neft sektorunun dəyər yaratmaq qabiliyyətinin yüksəlməsi, iqtisadi subyektlərin bu sektorda fəallığının artması anlamına gəlir.

İqtisadiyyata yönəldilən xərclərin ümumi xərclərdə payı 2013-cü ildəki 43% səviyyəsindən 2016-cı ildə 23% səviyyəsinə qədər azalmışdır. Bundan sonra 2017 və 2018-ci illərdə artmış, sonrakı illərdə isə azalmışdır və 2020-ci ildə 30.7% səviyyəsində olmuşdur. Bunun əvəzində isə böhran dövründə yaranmış iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə sosial təminat üçün çəkilən xərclərin həcmi artırılmışdır.

Büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında isə *gömrük və vergi daxilolmaları ilə yanaşı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondundan (ARDNF) daxilolmalar* da böyük rola malikdir. Buna görə də iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi və diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaradan maliyyə mənbələrinin formalaşmasında Neft Fondunun da böyük rolu vardır. Lakin, onu qeyd etmək lazımdır ki, neft fondundan transfertlərin büdcədə rolu çox olduqca bu iqtisadiyyatın neftdən asılılığını artırmış olur ki, bu da neft qiymətlərində baş verən dəyişikliklərin daha asanlıqla iqtisadiyyata təsir etməsinə imkan yaradır. Ona görə də neft fondunun və bununla da neft gəlirlərinin iqtisadiyyatda payının azaldılması üçün yeni mexanizm olan “Qızıl Qayda”-nın tətbiq edilməsi planlaşdırılır. Bu qayda “Starteji Yol Xəritəsi”-ində də yer almışdır. Bu qaydanın tətbiq edilməsi neft gəlirlərinin iqtisadiyyata transferi üçün müəyyən hədd müəyyənləşdirir. Gəlirlər bu həddən çox olduqda isə bu vəsaitlər yeni yaradılmış fonda köçürülərək xarici investisiyalara yönəldilir.

Ümumilikdə, neft fondundan köçürülən vəsaitlərin həcmi böhran dövründə təbii olaraq azalmışdır. Belə ki, 2013-2017-ci illərdə neft fondundan büdcəyə transfertlərin illik həcmi 5.2 milyard manat azalmışdır. Sonrakı illərdə isə sürətlə artmağa başlamış və 2020-ci ildə 12,2 milyard manat səviyyəsinə çatdırılmışdır. Neft fondundan transfertlərin həcmının artması neftin iqtisadiyyatda rolunun yenidən artmasına imkan yaratsa da bu digər tərəfdən diversifikasiya siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsi və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün maliyyə bazası yaratmış olur. Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası özünün ilkin mərhələsində olduğundan onun neft gəlirləri hesabına da olsa maliyyələşdirilməsi və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi vacibdir.

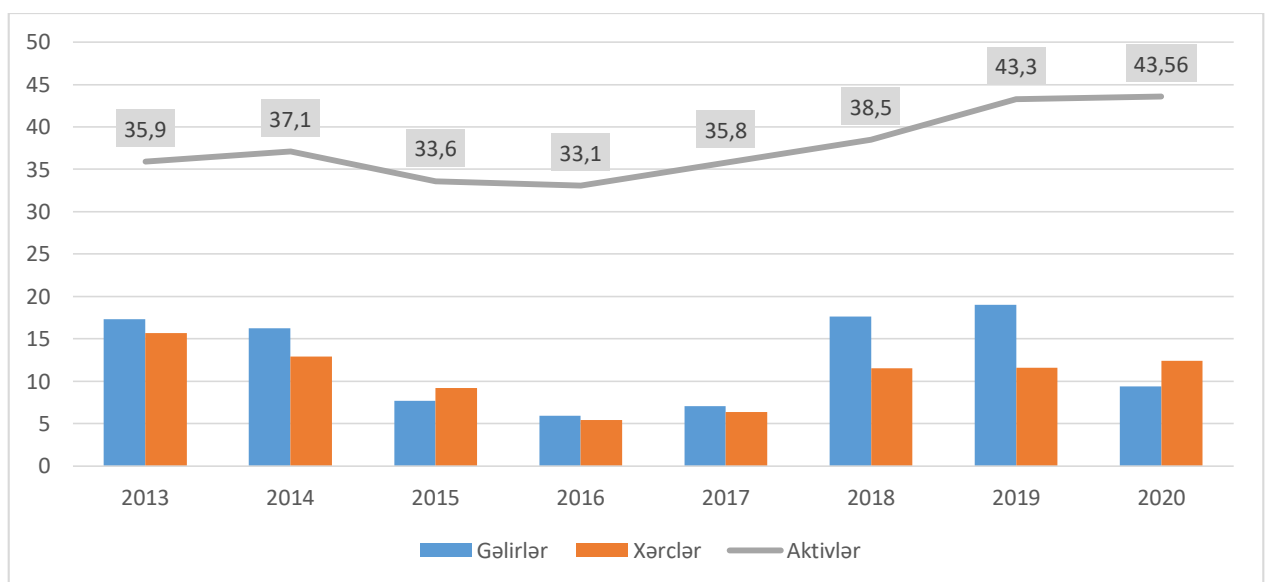
Qrafik 3.1.2. Dövlət Neft Fondundan büdcəyə transfertlər

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi

Neft fondundan transfertlərin büdcə gəlirlərində payı da onun həcmində baş verən dəyişikliklərə uyğun formada baş vermişdir. Yəni, transfertlərin büdcə gəlirlərində payı 2013-2017-ci illərdə azalmış sonrakı illərdə isə artmışdır (Qrafik 3.1.2). 2013-2017-ci illərdə transfertlərin payı 58,2%-dən 36,9% qədər azalmışdır. Sonrakı illərdəki artım nəticəsində 2020-ci ildə 49,4% səviyyəsinə çatmışdır. Transfertlərin payının onların həcmində uyğun şəkildə dəyişməsi ona görə mümkün olmuşdur ki, büdcə gəlirlərinin həcmində baş verən dəyişikliklər neft fondundan transfertlərin həcmində baş verən dəyişikliklərdən daha az olmuşdur. Bu da transfertlərin payının 2017-ci ilə qədər azalmasına, sonrakı illərdə isə artmasına gətirib çıxarmışdır. Böhran dövründə iqtisadiyyatın diversifikasiya siyasətinin daha da sürətləndirilməsi və neft sektorundan asılılığın aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi baş versə də həmin dövrdə maliyyə vəsaitlərin həcmində azalması bu prosesə müəyyən qədər mənfi təsir etmişdir. Buna baxmayaraq, qısa müddətdə əldə edilən nəticələr onu deməyə əsas verir ki, 2018-ci ildən etibarən maliyyələşdirmə imkanlarının artması islahatların daha da sürətlə həyata keçirilməsinə və orta müddətli dövrdə iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının minimum həddə çatdırılmasına imkan yaradacaqdır. Bu isə öz növbəsində diversifikasiya siyasətinin maliyyə səmərəliliyini yüksəltməklə qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatda və büdcə daxilolmalarında əsas mənbəyə çevrilməsinə səbəb olacaqdır.

ARDNF iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsində büdcə vasitəsilə dolayı olaraq iştirak etdiyindən onun əsas maliyyə mənbəyi kimi strukturunun da təhlil edilməsi önəmlidir. İstər böhran dövründə iqtisadiyyata maliyyə dəstəyinin verilməsində, istərsə də müxtəlif dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində neft fondunun vəsaitləri bufer rolunda çıxış edərək maliyyə təhlükəsizliyini təmin edir. Neft qiymətlərinin kəskin azaldığı dövrdə fondun gəlirlərində və xərclərində müəyyən azalmalar olsa da ümumilikdə fond böyük həcmdə maliyyə vəsaitlərini qoruyub saxlamağa nail olmuşdur ki, bu da gələcəkdə Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin əsas mənbəyi kimi çıxış edəcəkdir. Bu eyni zamanda diversifikasiya siyasətinin maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaradacaq layihə və proqramların həyata keçirilməsinə də şərait yaradacaqdır.

Ümumilikdə, ARDNF-nin aktivləri 2014-cü ilə qədər artım tempinə malik olmuşdur. Bu, illər boyu neft fondunun gəlirlərinin xərclərini böyük həcmdə üstələməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Lakin, 2014-2016-cı illərdə neft gəlirlərinin azalması fonunda fondun istər gəlirlərində, istərsə də xərclərində azalma müşahidə edilmişdir. Gəlirlərdə olan azalma xərclərdən daha çox olduğundan fondun aktivləri azalmaya meyli olmuşdur. 2017-2020-cu illərdə isə yenidən artmışdır (10,46 milyard ABŞ dolları). 2014-2016-cı illərdə azalma 4 milyard dollar təşkil etmişdir (Qrafik 3.1.3).

Mənbə: ARDNF-nin illik hesabatları

Qrafik 3.1.3. ARDNF-nin gəlir, xərc və aktivləri

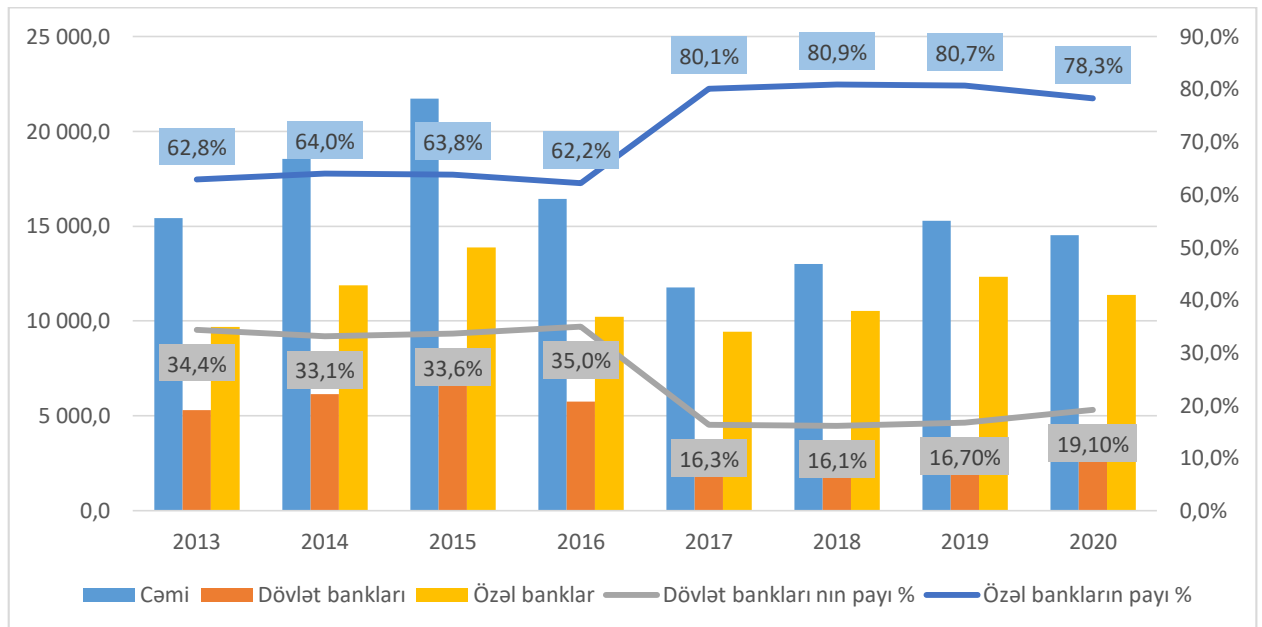
Yalnız 2015 və 2020-ci illərdə xərclər gəlirləri üstələmişdir və xərclər gəlirlərdən müəvfiq olaraq 1,53 milyard dollar və 3 milyard dollar çox olmuşdur. Bütün bunlara baxmyaraq bu illər ərzində fondun aktivlər daima 30 milyard dollar səviyyəsindən yuxarıda olmuşdur.

Bu da hətta böhran dövründə valyuta ehtiyatlarının əhəmiyyətli səviyyədə qalmasına imkan yaradaraq maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu eyni zamanda böhran dövründə iqtisadiyyatın diversifikasiya siyasətinə keçidin həyata keçirilməsinin reallaşdırılması üçün zəruri maliyyə bazası rolunda çıxış etmişdir. Bu isə diversifikasiyanın daha da genişlənməsinə və bunun sayəsində müxtəlif sektorların maliyyə gəlirlərinin artmasına imkan yaradaraq diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaratmışdır.

Dövlət Neft Fondunun aktivləri ilə yanaşı ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının formalaşmasında *Mərkəzi Bankın ehtiyatları* da rol oynayır. Buna görə də strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi daha böyükdür. Təhlil etdiyimiz dövr ərzində Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarında 2015-ci ildə kəskin azalma müşahidə edilmişdir. 2015-ci ildə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarında 8,8 milyard dollar azalma müşahidə edilmişdir ki, bu da həmin il iki dəfə devalvasiyanın həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da strateji valyuta ehtiyatlarının azalmasında əsas rola malik olmuşdur. ARDNF-nin məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının strateji valyuta ehtiyatları 2014-cü ilə qədər artan tempə malik olmuş və 2014-cü ildə 50,9 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. 2016-cı ilə qədər isə 13,8 milyard dollar azalmışdır. Bu azalma iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindən çıxarmağa və iqtisadiyyatda müşahidə edilən xarici valyutaya olan tələbatı qarşılamağa imkan yaratmışdır. 2017-ci ildən etibarən isə artmağa başlamış və 2020-ci ildə 51,25 milyard dollara çatmışdır. Strateji valyuta ehtiyatlarının böhran dövründə azalmasına baxmayaraq sonradan özünün artım tempini bərpa etməsi diversifikasiya siyasətinin daha da səmərəli həyata keçirilməsi üçün zəruri makroiqtisadi mühitin formalaşmasına imkan yaradır. Bu da özlüyündə dolayı olaraq diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün zəruri maliyyə mənbəyi rolunda çıxış etmiş olur.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən maliyyələşmə ilə yanaşı iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyələşdirilməsində *banklar da əsas maliyyə mənbələrindən biri kimi çıxış* edirlər. Diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsində və onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsində sahibkarlıq əsas rollardan birinə malikdir. Buna görə də sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi ilə banklar diversifikasiya siyasətinin maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsində yaxından iştirak edirlər. Bu baxımdan da diversifikasiyanın maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrindən biri kimi iqtisadiyyata yönəldilmiş kredit qoyuluşlarının nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyətlidir.

İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi kredit qoyuluşlarının həcmində də böhran dövründə azalma müşahidə edilmişdir. Bu bir tərəfdən sahibkralar da daxil olmaqla müxtəlif iqtisadi subyektlərin maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının azalması ilə bağlı olmuşdursa digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın maliyyələşdirmə imkanlarının azalması ilə bağlı olmuşdur. Kredit qoyuluşlarının həcmi 2015-ci ildə 21,7 milyard manata çatsa da sonradan azalmağa başlamış və 2017-ci ilin sonuna 11,7 milyard manata bərabər olmuşdur (Qrafik 3.1.4).

Qrafik 3.1.4. İqtisadiyyata kredit qoyuluşları

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

2018 və 2019-cu illərdə yenidən artmış, 2020-ci ildə isə çox az təxminən 800 milyon manat azalmışdır. Bu isə diversifikasiya siyasətinin daha da genişləndirilməsi üçün yeni imkanların yaranması deməkdir. Bank sektoru öz maliyyələşmə imkanlarını

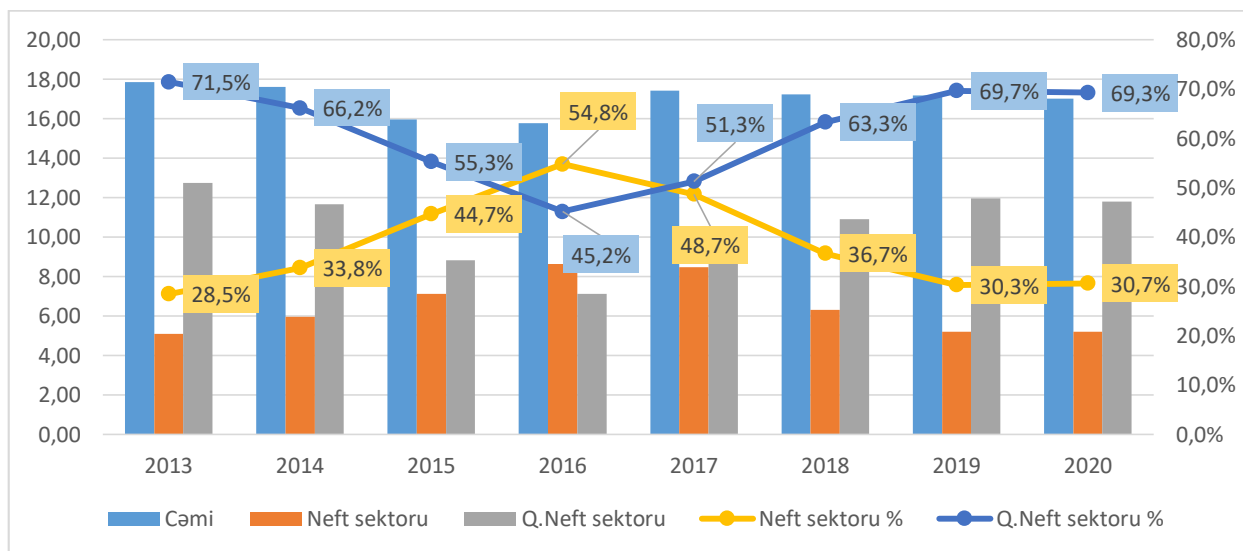
bərpa etdikcə kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi imkanları yüksələcək ki, bu da diversifikasiyanın daha da genişlənməsinə və onun maliyyə səmərəliliyinin daha da yüksəlməsinə imkan yaradacaqdır.

Kredit qoyuluşlarında baş vermiş əsas dəyişikliklərdən biri də onun tərkibində dövlət və özəl bankların payının kəskin dəyişməsidir. Belə ki, özəl bankların kredit qoyuluşlarında payı 2016-cı ilin sonunda 62,2% idisə bu göstərici sonrakı illərdə artaraq 80% səviyəsini ötmüşdür (Qrafik 3.1.4).

Bu müddət ərzində dövlət banklarının payı isə 35%-dən 16%-ə qədər azalmışdır. 2018 və 2019-cu illərdə kredit qoyuluşlarının həcmi yenidən artmağa başlamasına baxmayaraq özəl bankların yüksək payı qorunmuşdur. Bu isə müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Ona görə ki, özəl bankların kreditləşmədə payının artması bu sahədə rəqabətin daha da güclənməsi anlamına gəlir. Böhrandan sonra bank sisteminin özünü tədricən bərpa etməsi və özəl bankların iqtisadiyyatın kreditləşməsində payının artması rəqabəti daha da gücləndirərək sahibkarlığın maliyyələşməsinin və sahibkarların daha ucuz maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarının artmasına şərait yaradacaqdır. Böhran dövründə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının həyata keçirilməsində və maliyyələşdirilməsində dövlətin payı daha çox idisə növbəti mərhələdə özəl banklar hesabına diversifikasiyanın maliyyələşdirilməsi imkanlarının genişləndirilməsi dövlətin rolunu azaltmaqla neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna təsir imkanlarını da azaldacaqdır. Bu isə öz növbəsində diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəkdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyələşməsində böyük rola sahib olan mənbələrdən biri də *investisiyalardır*. İqtisadiyyatın diversifikasiyası genişləndikcə və bunun nəticəsində iqtisadiyyatın cəlbediciliyi artıqca cəlb edilən investisiyaların həcmi də artmağa başlayır. Azərbaycanda neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi çox olsa da qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyalar da son illərdə artmağa başlamışdır. İqtisadiyyatın diversifikasiyası genişləndikcə iqtisadiyyatın cəlbediciliyi artır ki, bu da gələcəkdə daha çox investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradacaqdır. 2013-2016-cı illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmində böhranla əlaqədar olaraq müəyyən azalma müşahidə edilsə də 2017-ci ildən etibarən yenidən

artım müşahidə edilmişdir. Bu azalma 2013-2016-cı illərdə 2,1 milyard manat təşkil etmişdir. 2017-ci ildə isə 1,66 milyard manat artmış və sonrakı illərdə kiçik həcmdə azalmışdır. Böhran dövründə eyni zamanda qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların payı azalmış, 2017-ci ildən etibarən isə artmışdır. 2013-2016-cı illərdə qeyri-neft sektorunun payı 71,5%-dən 45,2%-ə qədər azalsa da, 2019-cu ildə 69,7%-ə qədər artmışdır (Qrafik 3.1.5).

Qrafik 3.1.5. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi

Buna paralel olaraq neft sektorunun payı artsa da 2017-ci ildən etibarən azalmışdır və 30% səviyyəsinə qədər düşmüşdür. Bu isə onunla əlaqədardır ki, neft sektorunda xarici şirkətlər müqavilə əsasında fəaliyyət göstərdiyindən onların əsas kapitalla yönəltdiyi investisiyaların həcmində əsaslı dəyişikliklər baş verməmişdir. Nəticədə manatla neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi 2013-2017-ci illər ərzində artmışdır. Bu artım 3,4 milyard manata qədər olmuşdur. Qeyri-neft sektorunda isə iqtisadi fəaliyyətin geriləməsi və iqtisadiyyatın ümumi cəlbədiciliyinin azalması nəticəsində əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi əvvəlki illərdə azalsa da 2017-ci ildən etibarən yenidən artaraq 12 milyard manata yaxınlaşmışdır (Qrafik 3.5). Bunlarla yanaşı o da qeyd edilməlidir ki, əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda büdcə vasitələrinin payı kəskin azalmışdır.

2017-ci ildən etibarən iqtisadi inkişafın bərpa edilməsi və eyni zamanda diversifikasiya siyasətinin əhatəli şəkildə həyata keçirilməsi həm qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmində artmasına səbəb olmuş, həm də

investisiyalarda büdcə vəsaitlərinin payının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə diversifikasiya siyasətinin maliyyə səmərəliliyinin artmasına imkan yaradır. Qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların artması bu sektorun daha da sürətlə inkişaf etməsinə imkan yaratmaqla diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin daha da yüksəlməsinə imkan yaradır. Digər tərəfdən isə büdcə vəsaitlərinin əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda payının azalması özəl sektorun və bankların iqtisadiyyatda rolunun artmasına imkan yaradacaqdır ki, bu da daha rəqabətli mühit yaratmaqla iqtisadi subyektlərin maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlığını yüksəldəcəkdir. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafını təşviq etməklə diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaradan daha etibarlı maliyyə mənbəsinin formalaşmasına imkan yaradacaqdır.

Beləliklə, böhranın aradan qalxması və iqtisadiyyatın öz inkişaf tempini bərpa etməsi nəticəsində diversifikasiyanın maliyyə mənbələri baxımından davamlılığının təmin edilməsi imkanları genişlənir. Neft gəlirlərinin artması və dövlətin diversifikasiya siyasətini daha əhatəli şəkildə maliyyələşdirmə imkanlarının yaranması bu siyasətin daha sürətlə həyata keçirilməsinə imkan yaratmaqla onun maliyyə səmərəliliyinin artmasına və daha qısa müddət ərzində özünü maliyyələşdirmə qabiliyyətinin formalaşmasına imkan yaradacaqdır. Böhran dövründə məhdud maliyyə vəsaitləri hesabına diversifikasiya istiqamətində əldə edilmiş nəticələr onu deməyə əsas verir ki, neft gəlirlərinin artdığı şəraitdə diversifikasiya istiqamətində daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkün olacaqdır. Bununla yanaşı, iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında özəl bankların payının artması və əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda büdcə vəsaitlərinin payının azalması onu göstərir ki, diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün daha rəqabətli mühit formalaşmaqdadır. Belə mühitin mövcudluğu və digər tərəfdən diversifikasiya istiqamətində həyata keçirilən islahatların davamlılığının təmin edilməsi üçün dövlətin maliyyələşdirmə imkanlarının genişlənməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyinin daha da artırılması üçün geniş imkanlar yaradır. Diversifikasiyanın inkişaf etdirilməsi ilə qeyri-neft sektorundan asılılığın aradan qaldırılması üçün zərurət maliyyə mənbələri mövcudluğu bu istiqamətdə iqtisadi siyasətin davamlılığının qorunmasına imkan yaradır.

3.2. İqtisadi diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri

Hal-hazırda Azərbaycanda aparılan iqtisadi siyasətin qarşısında dayanan əsas vəzifə iqtisadiyyatın diversifikasiyası vasitəsilə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin əsas məqsədi isə iqtisadiyyatı xarici təsirlərdən qorumaq və neftin qiymətlərində baş verən volatilliklərin mənfi təsirlərini neytrallaşdırmaq imkanlarının daha da genişləndirilməsidir. Neft sektorundan əldə edilən gəlirlər iqtisadiyyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərdiyindən Azərbaycanda diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi kompleks yanaşma və uzun zaman tələb edir. Bunun nəticəsidir ki, 2014-cü ildən neftin qiymətləri kəskin azaldıqdan sonra Azərbaycanda hərtərəfli iqtisadi islahatlar həyata keçirilməkdədir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən və ümumilikdə qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatda payının artırılmasına xidmət edən bu iqtisadi islahatlar uzunmüddətli dövrdə müəyyən edilmiş hədəflərin əldə edilməsinə yönəldilmişdir.

Həyata keçirilmiş islahatlar ilkin mərhələdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində müsbət nailiyyətlərin əldə edilməsinə səbəb olsa da hələ qarşıda keçilməli böyük məsafə vardır. Öncəki fəsildə göstərdiyimiz kimi bir çox istiqamətlər üzrə diversifikasiya səviyyəsi yüksəlsə də neft sektorunun qeyri-neft sektoru üzərində təsiri bir çox sektorlarda hələ də qalmaqdadır. Bu isə həmin sektorlarda fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin sərbəst şəkildə özlərini maliyyələşdirmə imkanlarının zəif olmasından irəli gəlir. Nəticədə dövlət onlara kömək etmək məcburiyyətində qalaraq onların maliyyələşməsində neft gəlirlərindən istifadə edir. Bununla yanaşı, Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya siyasətinin qarşısında dayanan bir sıra digər maneələr də mövcuddur. Həmin maneələr diversifikasiya prosesinin uzun zaman tələb etməsinə səbəb olur. Bu maneələrə Azərbaycanın daxili bazarının balaca olması və qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətinin hələ də yüksək olmaması kimi məqamlar da daxildir. Rəqabət qabiliyyətinin zəif olması beynəlxalq bazarlara çıxış prosesini ləngidir və beynəlxalq ticarət zəncirinə qoşulmağı çətinləşdirir. İstehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması isə təbii bir

proses olduğundan onun süni şəkildə qısa zamanda yüksəldilməsi mümkün deyildir. Bu yalnız istehsalçıların daha güclü rəqabətə malik bazarlara çıxaraq orada rəqabət aparması və bazarda qala bilmək üçün istehsal etdiyi məhsulların keyfiyyətini yüksəltməsi ilə mümkün olur. Bu isə zaman tələb edir. Ona görə də əsas məqsəd yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin artmasına şərait yaratmaq olmalıdır. Həyata keçirilən iqtisadi islahatlar əhatəli və səmərəli olsa da, müsbət nəticələrin əldə edilməsinə imkan yaratsa da qeyd etdiyimiz və qeyd etmədiyimiz bir çox maneələrin aradan qaldırılması üçün iqtisadi siyasətdə nəzərə alınması vacib olan və iqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsinin daha artırılmasına imkan yarada bilən bir sıra digər istiqamətlər də mövcuddur. Bu istiqamətlərin təhlil edilməsinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Təklif etdiyimiz və iqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsini və onun maliyyə səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verəcək bu istiqamətləri nəzərdən keçirək.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyün əldə edilməsi. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) dünya iqtisadiyyatının inkişafında əsas rola malik olan təşkilatlardan biri olmaqla dünya ölkələri arasında ticarət münasibətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və iqtisadi münasibətlərin genişlənməsinə xidmət edir. ÜTT-yə üzv olan ölkələr bir sıra üstünlüklər əldə etməklə dünya iqtisadiyyatına daha tez inteqrasiya ola bilir və özünün ixrac imkanlarını daha geniş bazarlar vasitəsilə artırmış olur. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiya siyasətini ləngidən səbəblərdən biri də daxili bazarın balaca olmasıdır. Bu baxımdan ÜTT-yə üzvlük geniş imkanlar yaradır. ÜTT vasitəsilə Azərbaycan sahibkarlarının dünya bazarlarına çıxışı asanlaşsa, o zaman qeyri-neft sektorunda istehsal da stimullaşdırılmış olacaq. Bu isə nəticə etibarilə diversifikasiya prosesinin sürətini artıracaqdır.

Qeyd etdiyimiz digər məsələ isə Azərbaycan məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artması üçün onların daha güclü rəqabətin mövcud olduğu bazarlara daxil olmasının əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan da ÜTT-yə üzvlük geniş imkanlar yaradır. Dünya bazarlarına asan çıxış yerli məhsulların daha rəqabət qabiliyyətli olmasına imkan yaradacaqdır. Bu prosesi eyni zamanda ÜTT-yə üzvlük nəticəsində ticarət prosedurlarının ÜTT standartlarına uyğunlaşması sürətləndirəcəkdir. Rəqabət

qabiliyyəti nə qədər tez yüksəlsə və Azərbaycan məhsulları nə qədər çox xarici bazarlarda satılarsa bir o qədər də iqtisadiyyatın ixrac imkanları genişlənəcəkdir ki, bu da iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyini yüksəldəcəkdir. ÜTT-yə üzvlük eyni zamanda daxili bazarda ticarət münasibətlərini liberallaşdırmaqla, rəqabət mühitini və bazar mexanizmini təkmilləşdirməklə iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə imkan yaradacaqdır. Bu isə yeni iş yerlərinin açılması, əmək bazarının və istehsal imkanlarının şaxələndirilməsi deməkdir. Bu da öz növbəsində diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini yüksəltməklə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasına imkan yaradacaqdır.

ÜTT-yə üzvlüyün iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyinə verə biləcəyi töhfə eyni zamanda xarici kapitalın cəlb edilməsi və investisiya imkanlarının artması ilə bağlıdır. Xarici kapitalın iqtisadiyyata daxil olması maliyyə əlçatanlığını yüksəltməklə yanaşı, eyni zamanda faiz dərəcələrinin də aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu isə maliyyə bazarında da rəqabətin yüksəlməsinin nəticəsində baş verir. Belə bir mühitin formalaşması iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafına imkan yaradaraq iqtisadi subyektlərin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını artırmış olur. Bu eyni zamanda xarici sahibkarların da iqtisadiyyata olan marağını artırmaqla cəlb edilən investisiyaların həcmi yüksəlir. Xarici şirkətlərin ölkə iqtisadiyyatına daxil olması eyni zamanda bazarlarda rəqabət mühitini təkmilləşdirir ki, bu da yerli məhsulların da rəqabət qabiliyyətinin artmasına imkan yaradır. İqtisadiyyat daxilində rəqabət qabiliyyəti yüksələn yerli məhsullar daha sonra dünya bazarlarında da rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Onu da nəzərə alsaq ki, hal-hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də biznesin inkişaf etdirilməsi və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsidir, o zaman ÜTT-yə üzvlük bu istiqamətdə də iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətini dəstəkləyə bilər.

Bütün bunlarla yanaşı ÜTT-yə üzvlük nəticəsində gömrük proseslərinin sadələşdirilməsi, beynəlxalq standartların istər istehsal, istərsə də digər fəaliyyət növlərində tətbiq edilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər də nəzərə alınacaqdır ki, bu da ümumilikdə Azərbaycan məhsullarının və iqtisadiyyatının cəlbediciliyini artırmaqla diversifikasiyanın səmərəliliyinin daha da

yüksəlməsinə imkan yaradacaqdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ÜTT-yə üzvlüyün riskləri də mövcuddur və təşkilata Azərbaycanın iqtisadi və siyasi maraqlarına uyğun şərtlər daxilində qəbul edilməsi ən vacib məsələdir. ÜTT-yə üzvlük geniş imkanlar yaratmaqla yanaşı ilkin mərhələdə yerli istehsalçılara və sahibkarlara mənfi təsir edərək onları bazardan uzaqlaşdıra bilər. Bununla yanaşı xarici şirkətlərin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində üstünlük əldə etməsi və bank sistemində xarici maliyyə şirkətlərinin yerli şirkətləri sıxışdırması kimi risklər də mövcuddur. Buna baxmayaraq Azərbaycan öz maraqlarına uyğun olan şərtlər daxilində ÜTT-yə üzv olmaqla həyata keçirilən iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətini həm sürətləndirə bilər, həm də onun səmərəliliyini yüksəldə bilər.

Yeni bazarlara çıxışın əldə edilməsi. Qeyd etdiyimiz kimi hal-hazırda Azərbaycanın yerli məhsullarının Avropa və Amerika kimi inkişaf etmiş bazarlarda rəqabət aparmaq imkanları zəifdir. Sözsüz ki, qısa iqtisadi inkişaf müddətində dünya standartlarına tam cavab verən və inkişaf etmiş bazarlarda rəqabət apara biləcək məhsullar istehsal etmək çətindir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlar uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycan məhsullarının da asanlıqla inkişaf etmiş bazarlara çıxış əldə etməsinə imkan yaradacaqdır. Lakin ona qədər digər bazarların nəzərdən keçirilməsi və Azərbaycan məhsullarının rəqabət apara biləcəyi yeni bazarların müəyyən edilməsi vacibdir.

Hal-hazırda Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulların böyük hissəsi qonşu ölkələrə, Rusiya və Türkiyəyə ixrac edilir. Apardığımız təhlilərin nəticəsi də göstərdi ki, qeyri-neft sektoru üzrə ixracın ölkələr baxımından diversifikasiyası yüksək səviyyədə deyildir və bir neçə ölkənin üstünlüyü vardır. Buna görə də çox güclü standartlar və rəqabətli məhsullar tələb etməyən yeni bazarların müəyyən edilməsi və birinci mərhələdə həmin bazarlara çıxışın əldə edilməsi səmərəli ola bilər. Belə bazarlara Mərkəzi Asiya ölkələrinin bazarlarını, Afrika qitəsində mövcud olan bazarları və bir sıra Asiya və Ərəb ölkələrinin bazarlarını misal göstərmək olar. Bu ölkələrin inkişaf səviyyəsini və istehlak tələblərini nəzərə alsaq o zaman görürük ki, Azərbaycan məhsullarının bu bazarlarda yer tutmaq imkanları genişdir və bu ixracın həcmi artırmaqla yanaşı ixracın strukturunu ölkələr baxımından daha

çoxsahəli edə bilər. Bu da valyuta kanallarını genişləndirməklə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyini yüksəltməyə, eyni zamanda Azərbaycan məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin və istehsalçıların təcrübəsinin mərhələli şəkildə artmasına imkan yaratmaqla gələcəkdə daha inkişaf etmiş bazarlara daxil olmaq və orada mövqe tutmaq prosesini asanlaşdıracaqdır. Belə məsələlərdə hökumətin üzərinə də böyük vəzifə düşür. Hökumət ilkin mərhələdə qeyd etdiyimiz regionlardakı ölkələr ilə münasibətləri inkişaf etdirməklə sahibkarların bu ölkələrdə fəaliyyət imkanlarını artırma bilər. Bu zaman qarşılıqlı ticarət müqavilələrinin imzalanması, güzəştli tariflərin əldə edilməsi kimi vasitələrdən istifadə etmək mümkündür.

Yenidən ixrac. İqtisadiyyatın gəlir mənbələrini artırmağın ən səmərəli vasitələrindən biri də təkrar ixracın həyata keçirilməsidir. Bu proses hər hansı bir ölkənin həm alıcı, həm də satıcı münasibəti saxladığı digər ölkələr ilə iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etməsinə və tərəfdaşlarının sayının artmasına imkan yaradır. Təkrar ixrac prosesində iştirak etməklə dövlətlər əlavə gəlirlər əldə etmək imkanı qazanaraq beynəlxalq ticarət münasibətlərinin fəal iştirakçılarından birinə çevrilirlər. Lakin bu prosesi həyata keçirmək üçün təkrar ixracı həyata keçirən ölkənin iqtisadiyyatında zəruri şəraitin olması, istər hüquqi, istərsə də siyasi baxımdan təhlükəsizliyin təmin edilməsi və ticarət üçün sərfəli şərtlərin mövcud olması önəmlidir. Bu istiqamət üzrə ən çox uğur qazanmış ölkələrdən biri də Birləşmiş Ərəb Əmirlikləridir. BƏƏ-nin bu istiqamətdə uğur qazanması azad iqtisadi zonalar hesabına mümkün olmuşdur. Belə zonalarda tətbiq edilən gömrük və vergi güzəştləri təkrar ixrac prosesini mənfəətli bir prosesə çevirir. Belə güzəştlər mövcud olmadığı halda təkrar ixracın həyata keçirilməsinə heç bir ölkənin marağı olmaz. Bununla yanaşı təkrar ixracın reallaşdırılması üçün ölkənin səmərəli coğrafi mövqedə olması da əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, belə mövqenin olması təkrar ixrac prosesində iştirak edən məhsulların daha çevik və qısa zamanda nəql edilməsinə imkan yaradır. Bu da alıcı ölkənin maraqlarını təmin etmiş olur. Bu isə o deməkdir ki, vasitəçi ölkənin zəruri nəqliyyat infrastrukturunu və dənizlərə çıxışının olması da önəmlidir. Belə bir şərait olmadıqda nəql prosesini həyata keçirmək mümkün olmur ki, bu da təkrar ixrac prosesinin səmərəliliyini azaldır. Bu prosesi səmərəli edən məqamlardan biri də odur

ki, infrastruktura böyük vəsaitlər yatırmadan gəlirlər əldə etmək mümkündür.

Təbii olaraq əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən və zəruri nəqliyyat infrastrukturu olan dövlətlər təkrar ixrac vasitəsilə öz gəlirlərini artırma, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesini sürətləndirə bilirlər. Bu baxımdan Azərbaycanın təkrar ixracı həyata keçirən ölkələrdən birinə çevrilmək üçün imkanları genişdir. Bu ilk növbədə onun əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ilə əlaqədardır. Avropa və Asiyanın qovşağında yerləşməsi Azərbaycanın hər iki qitədən ölkələrlə iqtisadi münasibətlər qurmaq imkanlarını asanlaşdırır ki, bu da təkrar ixracın həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Azərbaycanın Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi və Bir Kəmərlər Bir Yol (One Belt One Road) layihəsində iştirak etməsi təkrar ixrac imkanlarını da artırır. Bununla yanaşı, Azərbaycan nəqliyyat layihələrində iştirak etdiyindən zəruri nəqliyyat infrastrukturunu artıq formalaşdırmış və istər quru, istərsə də Xəzər dənizi vasitəsilə məhsulların ixracını səmərəli şəkildə həyata keçirmək imkanlarına malikdir. Təkrar ixrac vasitəsilə əldə edilə biləcək gəlirlər sadəcə tranzit ölkə kimi nəqliyyat rüsumları vasitəsilə əldə edilən gəlirlərdən daha çoxdur. Təkrar ixrac ölkəsinə çevrilmək Azərbaycanın diversifikasiya siyasətinə həm valyuta kanallarını genişləndirməklə, həm yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olmaqla, həm də nəqliyyat sektorunun inkişafını sürətləndirməklə töhfə verə bilər. Xüsusilə də iqtisadi diversifikasiyanın indiki vəziyyətində, yəni ilkin mərhələdə neft sektorunun qeyri-neft sektoruna təsirinin hələ də mövcud olduğu şəraitdə böyük maliyyə vəsaitləri xərcləmədən təkrar ixracın payını artırmaqla diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini yüksəltmək mümkündür. Bu, eyni zamanda valyuta kanallarını artırmaqla diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini yüksəldəcəkdir. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanda azad iqtisadi zonalar haqqında qanunun qəbul edilməsi və belə zonaların yaradılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi təkrar ixrac prosesi üçün daha da münbit şərait yaratmış olur. Azad iqtisadi zonalarda vergi və gömrük güzəştləri vasitəsilə cəlbediciliyi yüksəldərək Azərbaycanda təkrar ixracın həcmi artırmaq mümkündür. Təkrar ixracın həcmi artırılması eyni zamanda ixracın diversifikasiyasını yüksəltməyə imkan yaradacaqdır. Onu da nəzərə alsaq ki, ixracda neft sektorundan asılılıq yüksək səviyyədədir, o zaman təkrar ixracın əhəmiyyəti daha

da artır. Aydınır ki, təkrar ixracdan əldə edilən gəlirlər yerli məhsulların ixracı qədər ölkə iqtisadiyyatına xeyir vermir. Buna baxmayaraq, təkrar ixrac vasitəsilə yeni tərəfdaşların əldə edilməsi və onlarla iqtisadi münasibətlərin geniřl ndirilm si gələcəkdə Azərbaycan məhsullarının da həmin bazarlara daxil olmasını asanlařdıracaqdır. Eyni zamanda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın bir çox məhsullarının rəqabət qabiliyyəti hələ inkiřaf etmiř bazarlara daxil olmaq üçün kifayət etmir, bu zaman təkrar ixrac vasitəsilə həmin bazarlara daxil olmaq, orada mövqə tutmaq mümkündür. Təkrar ixracın geniřl ndirilm si iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətinə müxtəlif istiqamətlərdə müsbət təsir edərək onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yarada bilər.

Maliyyə  l atanlıđının yüksəldilməsi. İqtisadiyyatın diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsində iqtisadi subyektlərin maliyyə  l atanlıđının əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə ki, iqtisadiyyatın diversifikasiya siyasətinin əsas aparıcı qüvvəsi sahibkarlar hesab edilir. Sahibkarların isə öz fəaliyyətlərini daha da geniřl ndirm si v  hər hansı bir iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərmək üçün stimullarının artması maliyyə vəsaitlərinin  l atanlıđı ilə bađlıdır. Xüsusilə də biznes fəaliyyətinə yeni bařlayan iqtisadi subyektlərin risklilik səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq maliyyə vəsaitlərini əldə etmək imkanlarının zəif olması bəzi hallarda diversifikasiya prosesini l ngitm ř olur. Buna görə də iqtisadiyyat daxilində diversifikasiya siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün sahibkarlara ucuz maliyyə vəsaitlərinin təklif edilməsi önəmli məsələlərdən biridir.

Maliyyə  l atanlıđını yüksəltməklə, dövlət bank sektorunun cəlbediciliyini artırmaqla yanařı sahibkarlıđın inkiřafı hesabına diversifikasiya siyasətini sürətləndirə bilər. Yeni sahibkarlar v  bizneslər üçün isə maliyyə sektorunun risklilik səviyyəsinin y ks lm m si üçün dövlət zəmanətləri əsasında maliyyə vəsaitlərinin ayrılması m qs d uyđun olar. Bununla da biznesin inkiřafını sürətləndirmək mümkündür. Maliyyə  l atanlıđının yüksəldilməsi iqtisadi inkiřaf prosesinə həm bank sektorunun canlandırılması, həm passiv maliyyə vəsaitlərinin dövriyyəyə cəlb edilməsi, həm də sahibkarlıđın inkiřaf etdirilməsi ilə müsbət təsir göstərə bilər. Bu amillərin hər biri də diversifikasiya siyasətinin dəstəklənməsi üçün vacibdir.

Azərbaycanda hal-hazırda maliyyə əlçatanlığının yüksək olduğunu demək olmaz. Bu, ilk növbədə faiz dərəcələrinin yuxarı olması ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin maliyyə bazarları və bank sektoru ilə müqayisədə Azərbaycanda borc vəsaitləri üçün müəyyən edilmiş faiz dərəcələri yüksəkdir. Bu da maliyyə əlçatanlığının azalmasına səbəb olur. Sahibkarlığın inkişafı üçün yaradılmış bir sıra təşkilatlarda daha ucuz maliyyə vəsaitləri təklif edilsə də ümumilikdə faiz dərəcələri hələ də yüksəkdir. Aydın ki, bunun da özünün əsaslı səbəbləri vardır və banklar iqtisadi subyektlərin fəaliyyətlərini riskli hesab edirlər. Bu isə sahibkarlığın inkişafına mane olaraq diversifikasiya prosesini ləngidə bilər. Xüsusilə indiki dövrdə bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi və faiz dərəcələrinin aşağı salınması önəmlidir. İlk növbədə ona görə ki, 2014-cü ildən sonra yaşanan iqtisadi geriləmə banklara mənfi təsir etmiş və hal-hazırda isə bank sistemində durğunluq müşahidə edilir. Faiz dərəcələrinin aşağı salınması isə bu durğunluğun aradan qalxmasına və iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə imkan yarada bilər.

Faiz dərəcələrinin aşağı salınması borc vəsaitlərini əldə etmək istəyən iqtisadi subyektlərin sayını artırmaqla həm bank sisteminin gəlirliyinin artmasına, həm də sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsinə səbəb ola bilər. Nəticədə isə iqtisadiyyatın diversifikasiya siyasətinin maliyyə səmərəliliyi yüksəlir. Bu, eyni zamanda yerli sahibkarların istehsal etdiyi məhsulların rəqabət qabiliyyəti baxımından da əhəmiyyətlidir. Maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlığın yüksəldilməsi istehsal xərclərini azaltmaqla məhsulların qiymətini aşağı sala bilər ki, bu da onların cəlbediciliyini yüksəltmiş olar və xarici bazarlara çıxışını da sürətləndirə bilər.

Maliyyə və banklararası bazarların inkişaf etdirilməsi. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi sistemlərini səmərəli edən əsas səbəblərdən biri maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinin yüksək olmasıdır. Səmərəli maliyyə bazarlarının mövcud olması iqtisadi subyektlərin daha çox gəlir əldə etməsinə və daha rəqabət qabiliyyətli olmalarına imkan yaradır. Yeni yaranan şirkətlər üçün maliyyə bazarları vasitəsilə vəsaitlərin cəlb edilməsi geniş imkanlar yaradaraq onların maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlığını yüksəltmiş olur. İnkişaf etmiş maliyyə bazarları fəaliyyət göstərən şirkətlərin geriləmələr dövründə ayaqda qala bilməsinə imkan yaratmaqla yanaşı onlara yeni

investorlar cəlb etmək imkanlarını əlində saxlamağa şərait yaradır. Maliyyə bazarları hüquqi şəxsləri rəqabət qabiliyyətini daima yüksəltməyə və səmərəli strategiyalar vasitəsilə daha çox gəlir əldə etməyə stimullaşdırır. Ona görə ki, bunları etmədən maliyyə bazarlarında rəqabətli oyunçu kimi iştirak etmək mümkün deyil və bu, səhmlərin ucuzlaşması ilə nəticələnərək şirkətin iflasına səbəb ola bilər. Buna görə də səmərəli maliyyə bazarlarının mövcud olması sahibkarlığın inkişafını dəstəkləməklə yanaşı maliyyə əlçatanlığını yüksəldərək pul dövriyyəsinin səmərəliliyini yüksəltmiş olur.

Bütün bu məqamlar isə sahibkarlığın inkişafına şərait yaratdığından diversifikasiya siyasətinin dəstəklənməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda isə maliyyə bazarları inkişaf etməmişdir və şirkətlərin səhmlərinin ticarəti demək olar ki, aparılmır. Bu da sahibkarlığın inkişaf imkanlarını azaldaraq maliyyə bazarlarında rəqabətin aşağı düşməsinə şərait yaratmaqla yanaşı maliyyə əlçatanlığının zəifləməsinə səbəb olur. Ona görə də maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi önəmlidir. Maliyyə bazarlarını inkişaf etdirməklə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq mümkündür ki, bu da nəticə etibarilə diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə dəstək ola bilər. Maliyyə bazarları vasitəsilə eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi strategiyasının reallaşdırılmasını sürətləndirmək mümkündür. Bu, eyni zamanda diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini yüksəldəcəkdir.

Aydın ki, müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük tarixə malik deyildir və qısa müddət ərzində inkişaf etmiş maliyyə bazarlarının formalaşdırılması çətinidir. Lakin diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyinin və sürətinin yüksəldilməsi üçün bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin görülməsi və hədəflərin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi siyasəti çərçivəsində banklararası bazarların inkişaf etdirilməsinə də diqqət ayrılmalıdır. Belə bazarların mövcudluğu bank sistemində rəqabətliliyi yüksəltməklə faiz dərəcələrinin daha rəqabətli olmasına və bunun nəticəsində də maliyyə əlçatanlığının yüksəlməsinə şərait yaradır. Xüsusilə də hal-hazırkı dövrdə bank sistemində mövcud olan durğunluğun aradan qaldırılmasında və iqtisadiyyatın diversifikasiyası siyasətinin

dəstəklənməsində belə bazarların inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında diversifikasiya istiqamətində geniş miqyaslı islahatlar həyata keçirilməkdədir. Bu islahatlar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı ixracın şaxələndirilməsi, təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsi kimi məsələləri də əhatə edir. Həyata keçirilən bütün tədbirlər iqtisadiyyatın diversifikasiyasına müsbət təsir etməklə onun səviyyəsini yüksəltmə də qeyd etdiyimiz kimi bir çox sahələrdə neft sektorunun təsiri hələ də qalmaqdadır və diversifikasiya səviyyəsi yüksək deyildir. Bu da diversifikasiya prosesinin uzun zaman çəkməsi və iqtisadiyyatın bu prosesə uyğunlaşmasının mürəkkəb proses olması ilə bağlıdır. Bununla belə bu prosesin sürətini artırmaq və bununla da səmərəliliyini yüksəltmək mümkündür. Bu isə diversifikasiyanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün təklif etdiyimiz istiqamətlərin həyata keçirilməsi ilə mümkündür. Qeyd edilən istiqamətlərin əksəriyyəti sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Sahibkarlığın daha səmərəli şəkildə maliyyələşdirilməsi və iqtisadiyyatın ixrac imkanlarının genişləndirilməsi isə ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafını təmin etməklə yanaşı diversifikasiya siyasətinin səmərəliliyini yüksəldə bilər. Ona görə də qeyd edilən istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi yeni iqtisadi sistemə transformasiyanın sürətləndirilməsi və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdəki ehtiyatlardan istifadə. 2020-ci ildə “44 Günlük Müharibədən Sonra” Azərbaycan ordusunun otuz ilə yaxın işğalda olan əraziləri işğaldan azad etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə yanaşı yeni iqtisadi imkanlar da yaratmışdır. 90-ci illərdə Azərbaycan ərazisinin 20%-ə qədərini işğal böyük həcmdə təbii resursların əldən çıxmasına şərait yaratmışdır. İşğaldan öncə həmin ərazilərdə olan ehtiyatlar Azərbaycanın ümumi taxıl istehsalının 24%-ni, spirtli içki istehsalının 41%-ni,ət istehsalının 18%-ni, kartof istehsalının 46%-ni və süd istehsalının 34%-ni təmin edirdi. Qeyd edilən istehsal imkanlarını həmin ərazilərdə olan 7 minə yaxın müəsisə tərəfindən təmin edilirdi ki, işğal nəticəsində bu müəsisələrin demək olar ki, hamısı bağlanmışdı. İşğaldan əvvəl bu torpaqların

iqtisadiyyatda böyük rol oynaması və daha sonra işğal nəticəsində əldən çıxması o dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Belə ki, 1989-1994-cü illərdə ÜDM-in ümumi həcmi 60%, kənd təsərrüfatı sahəsində ÜDM 43%, sənaye sahəsində isə 60% azalmışdır. Sonrakı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətli şəkildə inkişaf edərək böhrandan çıxsa da torpaqlarımız azad edilənə qədər orada yerləşən resurslara çıxış əldə edilə bilməmişdir. Ona görə də əvvəl işğalda olan torpaqlarımızın azad edilməsi həmin resurslara çıxış imkanlarını bərpa etdiyindən yeni iqtisadi inkişaf imkanları yaratmışdır. İşğal dövründə itirilmiş iqtisadi imkanların miqyası azad edilmiş ərazilərimizdə yaranmış yeni imkanların nə qədər böyük və əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Azad edilmiş ərazilərdə olan iqtisadi potensial və təbii resurslar xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün imkanlar yaradır. Ona görə də bu imkanların reallaşdırılması qeyri-neft sektorunun inkişafına və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yarada bilər. Azad edilmiş ərazilər kənd təsərrüfatı, qiymətli metallar, enerji və digər resurslarla zəngindir. Torpaqların işğaldan azad olması nəticəsində 30 Su Elektrik Stansiyası Azərbaycanın nəzarətinə keçmişdir. Bu stansiyalarda istehsal edilən enerji Azərbaycanın enerji tələbatının ödənilməsi mənbələrini əsaslı şəkildə genişləndirərək enerji təhlükəsizliyini möhkəmləndirəcəkdir. Bu həm də qeyri-neft sektorunun inkişafına əsaslı şəkildə tövhə verəcəkdir. Bununla yanaşı azad edilmiş ərazilərimiz əkinçilik və maldarlıq üçün geniş ərazilərə malikdir. Torpaqların azad edilməsi nəticəsində həmin ərazilərdə 90 min hektara yaxın əkinə yararlı sahə Azərbaycanın nəzarətinə keçmişdir. Bu ərazilərdə kənd təsərrüfatı sektorunun imkanlarını genişləndirmək üçün böyük resurslar mövcuddur. Bu sahələrin gələcəkdə səmərəli şəkildə inkişafı həm qida təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə, həm də iqtisadiyyatın diversifikasiyasının genişlənməsinə tövhə verə bilər. Diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin artırılması baxımından isə xüsusi əhəmiyyətə malik olan ehtiyatlar azad edilmiş ərazilərdə olan qiymətli metallardır. Mədən sənayesinin inkişafı hesabına həmin ərazilərdə olan zəngin qızıl, mis və digər qiymətli metalların emalı və satışı böyük maliyyə mənbəsinin formalaşmasına imkan yarada bilər. Nəticədə iqtisadiyyatın diversifikasiyaı genişlənə

və onun maliyyə səmərəliliyi arta bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq onu demək olar ki, azad edilmiş ərazilərimizdə olan ehtiyatlardan istifadə gələcəkdə iqtisadiyyatın ümumi inkişafına əsaslı tövə verməklə yanaşı qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafını sürətləndirməklə iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və onun maliyyə səmərəliliyini yüksəldə bilər.

NƏTİCƏ

1. Müasir qlobal iqtisadi münasibətlər sistemində əmtəə və maliyyə bazarlarında mövcud olan volatilliklər asanlıqla və qısa zaman kəsiyində ölkələrin iqtisadiyyatına təsir etmək imkanına malikdir. Bu volatilliklərin mövcudluğu və asanlıqla yayıla bilməsi iqtisadi qloballaşmanın və beynəlxalq ticarət münasibətlərinin sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Dünyanın müxtəlif maliyyə və əmtəə bazarlarının, o cümlədən dövlətlərin iqtisadiyyatlarının qloballaşma nəticəsində bir-biri ilə sıx əlaqədar olması əmtəələr üzrə qiymət volatilliyinin təsir və yayılma imkanlarını daha da artırır. Nəticədə, dünya iqtisadiyyatında risklilik səviyyəsinin artması, öz növbəsində risklərin səmərəli idarə edilməsinə və xarici iqtisadi təsirlərin səviyyəsini azaltmağa şərait yaradan yeni iqtisadi modellərə olan tələbi artırmışdır. Bununla yanaşı, qlobal iqtisadi münasibətlər sistemində baş verə biləcək iqtisadi hadisələrin proqnozlaşdırılması çətinləşmiş və müxtəlif ölkələr tərəfindən iqtisadi münasibətlərdən siyasi alət kimi istifadə etmək meyillərini yüksəltmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq tədqiqatda qlobal iqtisadi münasibətlər sistemində gedən proseslər və proseslərin ölkələrin iqtisadiyyatları üçün yaratdığı risklər təhlil edilmiş və bu baxımdan iqtisadiyyatın diversifikasiyasının əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Tədqiqatda göstərilmişdir ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası modeli məhdud sayda məhsulların ixracından asılı olan dövlətlərin öz iqtisadiyyatlarını əmtəə və maliyyə bazarlarında mövcud olan volatilliklərdən qoruması üçün ən səmərəli modellərdən biridir. Ona görə ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası ölkələrin gəlir mənbələrini şaxələndirməyə və valyuta kanallarının sayını artırmağa imkan yaradır. Bu isə diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini yüksəltdiyini göstərir. İqtisadiyyata daxil olan maliyyə vəsaitlərinin çoxşahəli olması maliyyə təhlükəsizliyinin davamlılığını təmin etməyə imkan verir ki, bu da iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri mühit yaradır.
2. Dissertasiya tədqiqatı zamanı iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilmiş çoxsaylı araşdırmalar və irəli sürülmüş müxtəlif nəzəriyyələr nəzərdən keçirilmiş və onların diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyəti

müəyyən edilmişdir. İqtisadi diversifikasiya istiqamətində mövcud olan nəzəri bazanın təhlili göstərmişdir ki, diversifikasiya çoxsahəli anlayış olmaqla iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətləri üzrə diversifikasiyanı özündə ehtiva edir və maliyyə kanallarının artması üçün şərait yaradır. Bu istiqamətlər içərisində daha çox əhəmiyyətə malik olanı isə ixracın diversifikasiyasıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, hal-hazırkı dövrdə diversifikasiya iqtisadi modelinə keçid edən ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatı məhdud sayda məhsulların ixracından asılıdır və ixrac gəlirlərinin çoxsahəliliyinin artırılması bu ölkələr üçün vacibdir. Ona görə ki, bu sahələrdən əldə edilən maliyyə vəsaitlərinin davamlı olması hər hansı bir sahənin maliyyə təhlükəsizliyi üçün təhdid yarandıqda ümumi iqtisadi sistemə yayılmasının qarşısını alır və bununla maliyyələşmənin uzun müddətli dövrdə səmərəliliyi təmin edilmiş olur. İxracın daha səmərəli diversifikasiyasının əldə edilməsi müxtəlif iqtisadi sahələrin özlərinin də diversifikasiyasını tələb etdiyindən diversifikasiya siyasəti üçün kompleks yanaşmanın mövcud olması vacibdir. Bununla yanaşı, nəzəri bazanın təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, diversifikasiya strategiyasının uğurlu olmasında dövlətin də rolu böyükdür. Dövlət səmərəli idarəetmə vasitəsilə iqtisadi diversifikasiyanı formalaşdıran amillərə və determinantlara təsir edərək iqtisadi diversifikasiya üçün sağlam mühit yaratmalıdır. Belə mühitin çatışmazlığı şəraitində diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini təmin etmək çətinləşir. Buna görə də iqtisadi diversifikasiya modelinə keçid zəruri iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini tələb edir. Eyni zamanda tədqiqat göstərmişdir ki, iqtisadiyyatın diversifikasiya siyasətinin tətbiqi zamanı uzunmüddətli təcrübə əsasında yaradılmış nəzəriyyələrin istifadə edilməsi önəmlidir. Ona görə ki, bu nəzəriyyələr diversifikasiya siyasətinin nə dərəcədə səmərəli olduğunu müəyyən etməyə, onun maliyyə səmərəliliyini qiymətləndirməyə, mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına və hansı istiqamətlərin prioritet olaraq seçilməsinə imkan yaradır.

3. Tədqiqatla sübut olunmuşdur ki, ölkələrin iqtisadi sistemləri fərqli olduğundan iqtisadi diversifikasiya istiqamətində bütün ölkələrdə uğurlu ola biləcək ümumi yanaşma mövcud deyil və heç də həmişə diversifikasiya siyasəti arzuolunan

nəticələrin əldə edilməsinə və maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaratmır. Buna görə də iqtisadi diversifikasiya siyasətinin dünya təcrübəsinin öyrənilməsi zərurət təşkil edir. Bununla bağlı tərəfimizdən tədqiqat zamanı tam fərqli iqtisadi sistemlərə malik olan ölkələrin, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin, Malayziyanın və Botsvananın diversifikasiya istiqamətində təcrübəsi nəzərdən keçirilmişdir. Bu ölkələrdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində seçilmiş iqtisadi modellər və həyata keçirilmiş islahatlar nəzərdən keçirilmiş və bu islahatların maliyyə səmərəliliyi qiymətləndirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Malayziyada həyata keçirilən iqtisadi diversifikasiya siyasəti səmərəli olmuş, maliyyə kanallarının artmasına imkan yaradaraq maliyyə səmərəliliyini yüksəltmişdir. Botsvanada isə iqtisadi artıma səbəb olsa da maliyyə vəsaitlərinin səmərəsiz bölgüsü nəticəsində regionların inkişafına və yoxsulluğun aradan qaldırılmasına imkan yaratmamışdır.

4. Tədqiqat işində son illərdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilmiş islahatlar nəzərdən keçirilmiş və onların diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi baxımından təsir imkanları təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etməsinə və bunun üçün müxtəlif sektorlarda və ümumi iqtisadiyyatda həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərə yönəlmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “Strateji Yol Xəritələri” təhlil edilmiş və bu sənədlərdə müəyyən edilmiş hədəf və prioritetlərin iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə səmərəliliyi baxımından əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir. Bu sənədlərlə yanaşı iqtisadi islahatlar çərçivəsində yaradılmış AZPROMO, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi kimi təşkilatların da fəaliyyətləri nəzərdən keçirilmiş, onların iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinə təsir imkanları təhlil edilmiş və iqtisadiyyatın maliyyə səmərəliliyi baxımından rolu müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı sübut olunmuşdur ki, həyata keçirilmiş islahatlar bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə, bazarlarda rəqabətin yüksəldilməsinə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, səmərəli özəlləşdirmə və pul siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət etməklə diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin

yüksəldilməsinə imkan yaratmışdır.

5. İqtisadiyyatın diversifikasiyasının müasir vəziyyətdə maliyyə səmərəliliyinin təhlil edilməsi məqsədilə tədqiqat işində bir sıra iqtisadi göstəricilər və istiqamətlər nəzərdən keçirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, iqtisadi diversifikasiyanın yüksəlməsi özünü ən çox Ümumi Daxili Məhsulun tərkibində göstərmişdir. Son illərdə ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı sürətlə artaraq maliyyə təhlükəsizliyini yüksəltmişdir. Bununla yanaşı müəyyən edilmişdir ki, neft sektoruna aid olan mədənçıxarma sənayesinin də payı son illərdə azalmış və qeyri-neft sektorunda yaradılan Ümumi Daxili Məhsulun diversifikasiyasının məqbul səviyyəsi əldə edilmişdir. Bu da qeyri neft sektoru məhsullarının ixracının artmasına və çoxşahəli olmasına imkan yaratmaqla maliyyə səmərəliliyini yüksəltmişdir. Aparılan təhlillər eyni zamanda onu göstərmişdir ki, qeyri-neft sektorunda hələ də neft sektorunun təsiri hiss olunmaqdadır və neft gəlirlərinin azaldığı dövrdə bir sıra qeyri-neft sektoru sahələrində geriləmə müşahidə edilmişdir. Bu vəziyyət diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin hələ də istənilən səviyyəyə qalxmadığını göstərir. Ona görə ki, neft amilinin bu sahələrə təsir imkanlarının qalması maliyyə axınlarının volatilliyinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda ixracın tərkibində mineral məhsulların payının son illərdə tədricən azalmasına baxmayaraq onun diversifikasiya səviyyəsinin hələ yüksək olmadığı və ölkələr baxımından tərkibində bir neçə ölkənin üstünlüyünün mövcud olduğu müəyyən edilmişdir. İxrac isə iqtisadiyyatda əsas maliyyə kanalı olduğundan onun diversifikasiyasının aşağı səviyyədə olması maliyyə axınlarının neft sektorundan asılı olmasına gətirib çıxarır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, ixracda diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi yüksək deyildir. Bu isə ixracda neftin birbaşa iştirak etməsi və burada neftdən asılılığın qısa zamanda aradan qaldırılmasının mümkünsüzlüyü ilə əlaqədardır. Bütün bunlarla yanaşı investisiyalar, əmək bazarı kimi sahələrdə də diversifikasiya səviyyəsi təhlil edilmiş və sübut olunmuşdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında diversifikasiya səviyyəsi çox yüksək olmasa da bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmış və müsbət nəticələr əldə edilmişdir.
6. Tədqiqat zamanı iqtisadiyyatın diversifikasiyasının və onun maliyyə

səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində atılmış addımlar və həyata keçirilmiş islahatlar müsbət nəticə versə də iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətləri və göstəriciləri üzrə fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Son illərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı artsa da onun artım tempi ÜDM-in ümumi artım tempi və neft qiymətlərində baş verən dəyişikliklərə uyğun şəkildə formalaşmışdır. Bu da onu göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafında və maliyyə axınlarının formalaşmasında neft sektorunun təsiri hələ də qalmaqdadır. Qeyri-neft sektorunun öz tərkibində isə diversifikasiya səviyyəsi yüksəkdir. Diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini göstərən investisiyaların dəyər yaratma qabiliyyətinə gəldikdə isə tərəfimizdən aparılmış qiymətləndirmə göstərmişdir ki, qeyri-neft sahələrinin əksəriyyətində bu istiqamətdə artım baş vermişdir. Eyni zamanda iqtisadiyyata yönəldilmiş kreditlərin də əksər sahələr üzrə dəyər yaratma qabiliyyəti son illərdə artmışdır. Bunun vasitəsilə sübut olunmuşdur ki, qeyri-neft sektorunda istər diversifikasiya səviyyəsi, istərsə də diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi yüksəkdir. Bununla yanaşı aparılmış qiymətləndirmə əsasında sübut olunmuşdur ki, ixracda mineral məhsulların payında baş vermiş azalmanı öz artımı ilə əvəz edən əsas məhsulların əksəriyyətinin ixracdakı payında baş verən artım onların həcmində baş verən artımdan daha çox olmuşdur, hansı ki, bu sahələrin payının artımının əsasən ixracın ümumi həcmnin azalmasından formalaşdığını göstərir. Bununla belə həcmində də artımın baş verməsi onu deməyə əsas verir ki, bu sahələr üzrə diversifikasiya siyasəti özünü müsbət cəhətdən göstərməkdədir və maliyyə səmərəliliyi yüksəlməkdədir. Eyni zamanda tədqiqatla sübut olunmuşdur ki, ixracda ölkələr baxımından təmərküzləşmə yüksəkdir, əmək bazarında diversifikasiya səviyyəsi yüksək olsa da əmək məhsuldarlığı aşağı səviyyədədir və əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda son ildə qeyri-neft sektorunun payı artmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında bütün istiqamətlər üzrə diversifikasiya səviyyəsi və onun maliyyə səmərəliliyi yüksək olmasa da qısa zamanda nəzərəcarpacaq nəticələr əldə edilmişdir və bu gələcəkdə maliyyə səmərəliliyinin yüksək səviyyəyə çatdırılması

üçün baza yaradır.

7. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində istifadə edilən diversifikasiya strategiyalarının məqsədi və bir çox hallarda əsas hədəfləri oxşar olsa da, hər bir ölkənin tətbiq etdiyi və seçdiyi özünəməxsus istiqamətlər mövcuddur. Bu özünəməxsus istiqamətlər və onların tətbiqi ilə bağlı əldə edilmiş təcrübələr digər ölkələr üçün böyük əhəmiyyət daşıyan informasiyaya çevrilir. Bu informasiya əsasında yerli imkanlar nəzərə alınaraq həmin istiqamətlərin diversifikasiya siyasətində istifadə edilməsi əhəmiyyətli nailiyyətlərin əldə edilməsinə və maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaradır. Buna görə də tədqiqat işində bir çox ölkələrin təcrübədən uğurla keçmiş strategiyalarının Azərbaycanda tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilmiş və bu istiqamətdə əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir. Dünya ölkələrinin təcrübəsinin əhəmiyyətinin əsaslandırılması ilə sübut olunmuşdur ki, dünya təcrübəsinin Azərbaycanın diversifikasiya siyasətində nəzərə alınması və gələcəkdə tətbiq edilməsi diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyinin daha da yüksəlməsinə imkan yarada bilər.
8. Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında diversifikasiya istiqamətində geniş miqyaslı islahatlar həyata keçirilməkdədir. Bu islahatlar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı ixracın şaxələndirilməsi, təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsi kimi məsələləri də əhatə edir. Tədqiqatda aparılan təhlillər vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, həyata keçirilən bütün tədbirlər iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və onun maliyyə səmərəliliyinə müsbət təsir etməklə onun səviyyəsini yüksəltmə də bir çox sahələrdə neft sektorunun təsiri hələ də qalmaqdadır və diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyi hələ yüksək deyildir. Bu da diversifikasiya prosesinin uzun zaman çəkməsi və iqtisadiyyatın bu prosesə uyğunlaşmasının mürəkkəb proses olması ilə bağlıdır. Buna görə də tədqiqatda diversifikasiya prosesinin sürətinin artırılması üçün tərəfimizdən diversifikasiyanın və onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətlərə ÜTT-yə üzvlüyün əldə edilməsi, yeni bazarlara çıxışın əldə olunması, yenidən ixrac, maliyyə əlçatanlığının yüksəldilməsi, maliyyə və banklararası bazarların inkişaf

etdirilməsi və işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki ehtiyatlardan istifadə aiddir. Qeyd edilən istiqamətlərin əksəriyyəti sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Sahibkarlığın daha səmərəli şəkildə maliyyələşdirilməsi və iqtisadiyyatın ixrac imkanlarının genişləndirilməsi isə ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafını təmin etməklə yanaşı diversifikasiyanın maliyyə səmərəliliyini yüksəldə bilər. Azad edilmiş ərazilərdəki resurslar isə birbaşa qeyri-neft sektorunun inkişafına imkan yaratdığı üçün həm diversifikasiyanın genişlənməsinə, həm də onun maliyyə səmərəliliyinin yüksəlməsinə imkan yarada bilər. Buna görə də sübut olunmuşdur ki, qeyd edilən istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi yeni iqtisadi sistemə transformasiyanın sürətləndirilməsi və iqtisadiyyatda şaxələndirmə vasitəsilə maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
2. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
3. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
4. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
5. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
6. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
7. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
8. “Azərbaycan Respublikasında Aqroparkların Yaradılması” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 16.04.2014.
9. "Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı” (6 Aprel 2010-cu il, Bakı)

10. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (27 Fevral 2014-cü il, Bakı).
11. "Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" (4 mart 2016-cı il və 6 may 2016-cı il tarixli qanunlara əsasən dəyişikliklərlə)
12. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu" (29 iyun 2018-ci il, Bakı şəhəri)
13. "Dövlət qiymətli kağızları ilə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının REPO/əks-REPO əməliyyatlarının aparılması haqqında Qaydalar" (Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 2001-ci il 29 yanvar tarixli qərarı ilə)
14. "Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu" nun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (9 fevral 2007-ci il, Bakı)
15. "Haqsız rəqabət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" (3 Aprel 2015-ci il və 31 May 2017-ci il tarixli dəyişikliklərlə)
16. "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" (28 dekabr 2012-ci il tarixli dəyişikliklər)
17. İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (6 dekabr 2017-ci il, Bakı)
18. "Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" (06 oktyabr 2015-ci il tarixli dəyişikliklərlə)
19. "Qeyri-neft məhsulları ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (1 mart, 2016-cı il, Bakı)
20. "Qeyri-neft məhsulları ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (18 yanvar 2016-cı il, Bakı)
21. Maliyyə Sabitliyi İcmalı, 2013 il və 2014-cü ilin I rübü. Bakı - 2014
22. Maliyyə Sabitliyi İcmalı, 2014-cü il və 2015-ci ilin I rübü. Bakı – 2015.
23. Pul siyasəti icmalı Yanvar – Dekabr 2014. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Bankı, Bakı-2015

24. Pul siyasəti icmalı Yanvar – Dekabr 2015. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Bakı-2016
25. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (4 mart 2016-cı il, 14 oktyabr 2016-cı il, 11 noyabr 2016-cı il və 25 aprel 2017-ci il tarixli dəyişikliklərlə)
26. “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (6 dekabr 2017-ci il, Bakı)
27. “Tikinti və infrastruktur obyektləri ilə əlaqədar investisiya layihələrinin xüsusi maliyyələşmə əsasında həyata keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (15 mart 2016-cı il, Bakı)
28. "Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu " (4 mart 2016-cı il tarixli qanunlara əsasən dəyişikliklərlə)
29. Abbasov, Ə.M. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti / Ə.M.Abbasov, M.M.Bağirov, D.A.Bağirov, S.H.Pirhani. Bakı: – 2005. 2 cildə, –536 səh.
30. Abbasov, A.N. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri / A.N.Abbasov. Bakı: «Poliqraf LTD» müəssisəsi, –2003. –332 səh.
31. Abdullayev, Ş.Ə. Bank işi / Ş.Ə.Abdullayev, R.V.Əsgərova. Ali məktəblər üçün. – Bakı: «Çaşıoğlu», –2009. –472 səh.
32. Allahverdiyev, H.B. İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsi / H.B.Allahverdiyev, Z.T.Məmmədov. –Bakı: –2003. –71 səh.
33. Bağirov, M.M. «Bank risklərinin müasir səviyyəsi və idarə olunmasının nəzəri əsasları. «İqtisadiyyat və audit» aylıq elmi-praktiki jurnalı, – mart 2001, №3.
34. Bağirov, D.A. Maliyyə. Dərs vəsaiti (ikinci buraxılış) / D.A.Bağirov, M.X.Həsənlı. –Bakı: İqtisad Univerisiteti Nəşriyyatı. –2011, –384 səh.
35. Bayramov, Ə.İ. İnhisarizm. –Bakı: «Elan», –2002. –389 səh.
36. Bağirov, M.M. Müasir iqtisadi şəraitdə bankların inkişaf meyilləri. «Odlar Yurdu» Univerisitetinin Elmi-pedaqoji xəbərləri jurnalı №4, –Bakı: –2000.

37. Bayramov, V.İ. Azərbaycanca iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələləri. –Bakı: «Qanun» nəşriyyatı, –2018, –352 səh.
38. Əhmədov, M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. –Bakı: Azərnəşr, –2003, –520 səh
39. Əliyev, R.B. «İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi (ali məktəblərdə və texnikumlarda təhsil alan tələbələr, magistrələr üçün dərslik). –Bakı: İqtisad Universitetinin Nəşriyyatı, –2002, –441 səh.
40. Əliyev, Ü.Q. Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri. Monoqrafiya. –Bakı: Azərnəşr, –2008, –357 səh.
41. Əliyev, Ü.Q. Bazar mexanizmi. –Bakı: «Ünsiyyət», –2000, –257 səh.
42. Əliyev, Q.İ. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. –Bakı: –2008, –274 səh.
43. Ələkbərov, Ə.Ə. Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu. –Bakı: –2005, –350 səh.
44. Ələkbərov, Ə.H. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (ali məktəblər üçün dərslik) / Ə.H.Ələkbərov, M.Ə.Vəliyev, C.M.Məmmədov. –Bakı: «Çaşıoğlu», –2010. –652 səh.
45. Əsgərova, R.V. Maliyyə-kredit mexanizminin müasir vəziyyəti. Monoqrafiya, –2004, –195 səh.
46. Hacıyev, Ş.H. Dünya iqtisadiyyatının tarixi. Dərslik / Ş.H.Hacıyev, Ə.İ.Bayramov. –Bakı: İqtisad Univerisitetinin Nəşriyyatı, –2011, –496 səh.
47. Həsənlı, M.X. Vergilər. –Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, –1998, –116 səh.
48. İsmayılov, A. və Əliyev X. “Neft Gəlirlərinin İdarə Olunmasında Uğurlu Model: Norveç Modeli”, –Bakı: Qafqaz Universiteti, –2010.
49. Kəlbıyev, Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya. –Bakı: «Elm», –2005, –468 səh.
50. Kərimli, İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. –Bakı: «Çaşıoğlu», –2006, –300 səh.
51. Kərimov, A.E. Bank xidmətləri bazarı: nəzəriyyə və praktika. Bakı. İqtisadi Univerisiteti Nəşriyyatı, –2010, –400 səh.

52. Mahmudov, M.M. Maliyyə münasibətləri haqqında mülahizələr / M.M.Mahmudov, N.R.Quliyev. Monoqrafiya. Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, – 2012, –146 səh.
53. Manafov, Q.N. Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı, «Zaman» nəşriyyatı, –1997, –146 səh.
54. Mehdiyev, R.Ə. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: –2005, – 327 səh.
55. Mehdiyev, R.Ə. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2008, 366 səh.
56. Məcidov, N.S. Qloballaşma və xarici investisiyalar. «CBC» polygraphic production. Bakı, 2006, 288 səh.
57. Məhərrəmov, A.M. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi / A.M.Məhərrəmov, H.H.Aslanov Bakı: 2008, 399 səh.
58. Məmmədli, O.V. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi (monoqrafiya) / O.V.Məmmədli, M.İsmayılov, F.İsmayılov. Bakı: 2014, 624 səh.
59. Məmmədov, Z.F. Finans iqtisadiyyatının anatomiyası və fiziologiyasının əsasları, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2003, 375 səh.
60. Məmmədov, Z.F. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi, Bakı, «Qanun», 2001.
61. Muradov, A.N. Elmi-texniki potensial: əsas inkişaf meyilləri və problemləri (monoqrafiya). Bakı, «Çaşıoğlu», 2008, 198 səh.
62. Mustafayev, F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri (monoqrafiya). Bakı, «Elm», 2008, 540 səh.
63. Qafarov, Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma (monoqrafiya) / Ş.S.Qafarov. Bakı: - 2004, -632 səh.
64. Sadıqov, E.M. Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarı və onun inkişaf perspektivləri (monoqrafiya) / E.M.Sadıqov. Bakı: - 2003, - 326 səh.
65. Sadıqov, M.M. Dövlət borclarının idarə olunmasında maliyyə potensialının rolu (Monoqrafiya) / M.M.Sadıqov. Bakı: - 2006, 240 səh.
66. Sadıqov, M.M. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-

- kredit sistemi / M.M.Sadiqov, E.A.Balayev, Ş.Ü.Həmşiyeva. Dərslik, Bakı: - 2003, -194 səh.
67. Vəliyev, D. Azərbaycanın global iqtisadiyyata integrasiyası. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2008, 428 səh.
68. Şəkərəliyev, A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2002, 450 səh.
69. Şəkərəliyev, A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2000.
70. Zeynalov, V.Z. Azərbaycanda investisiya siyasəti (praktiki məlumat kitabı). Bakı, Azərnəşr, 2012, 280 səh.

Rus dilində

71. Абрамов, Р.А. Диверсификация Экономики Регионов России на Основе Развития Инновационных Процессов, Москва, Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2010, № 11 (68).
72. Басков, И.С. Диверсификация с Позиции Ресурсной Теории, Трансакционного и Портфельного Подходов”, 2012.
73. Бойко, И.В. Внешнеторговая политика и технологическая диверсификация российской экономики, 2009.
74. Бондаренко, Л. Занятость на селе и диверсификация сельской экономики, 2011.
75. Береснев, В.Л. Модели индикативного планирования развития ресурсных регионов / В.Л.Береснев, С.М.Лавлинский. 2008.
76. Воденко, К.В. Диверсификация роли института высшего образования в процессе воспроизводства и концентрации социального капитала / К.В. Воденко, С.С.Черных. - 2015.
77. Гурова И.П., Зыкова Е.В., Склярова Е.Б. Диверсификация российского экспорта, 2007.
78. Гамукин, В.В. Доходы вуза: диверсификация бюджетных рисков, 2012.
79. Гитман М.Б., Гитман Е.К., Матушкин Н.Н. Диверсификация системы

- профессионального образования на основе использования дуальных программ, Высшее образование в России № 3, 2009.
80. Даровских, Е.В. Диверсификация и интеграция хозяйствующих субъектов как фактор повышения их конкурентоспособности, 2011.
81. Зимарева, Т.Г. Диверсификация противоречий развития системы высшего образования в трансформирующейся России, 2009.
82. Ибатуллова, Ю.Т. Кластеры как инновационная форма диверсификации и развития региональной экономики, 2008.
83. Коллегов, А.К. Диверсификация как основная тенденция развития высшего педагогического образования в России, 2010.
84. Коваленко, М.Г. Диверсификация экономики региона и ее роль в преодолении внутрирегиональных различий, 2012.
85. Ковальцев, Г.И. Диверсификация экономики страны и федеральные программы, 2010.
86. Кублин И.М. Оноприйчук Б.С. Диверсификация как фактор устойчивого развития предприятия в рыночных условиях, 2010.
87. Крутиков В.К. Федорова О.В. Развитие сельских территорий: инновации, диверсификация, 2011.
88. Лебедев, К.К. Диверсификация структуры промышленного производства в условиях экспортной экспансии и импортозамещения продукции, 2010.
89. Магомедова, З.Г. Диверсификация экспорта как условие экономического роста в России, 2009.
90. Манохина, Е.Э. Диверсификация производства как форма реализации стратегии промышленного предприятия в условиях кризиса, 2009.
91. Макаров, А.В. Гарифуллин А.Р., Диверсификация как инструмент развития современного предприятия, 2010.
92. Момотова, О.Н. Воронцова Г.В. Стратегия диверсификации как приемлемый вариант развития региональных социально-экономических систем, KANT, № 2, 2011.
93. Никитина, О.А., Воронцова Г.Г. Диверсификация санаторно-курортной

- деятельности и особенности развития спа-сегмента в индустрии гостеприимства, 2014.
94. Сельцовский, В.Л. Диверсификация-необходимое направление развития российского экспорта, 2009.
95. Сафронов, В.В. Диверсификация аграрной экономики, как объективная закономерность повышения её эффективности, 2011.
96. Семькин, В.А., Сафронов В.В. Импортозамещение как эффективный инструмент оптимального развития рыночной экономики, 2014.
97. Смирнов, А.Н, Суслов С.А. Диверсификация отраслей сельского хозяйства – основа эффективности в условиях рыночной экономик, Вестник НГИЭИ, № 6, 2013.
98. Тайхлер, У. Многообразие и диверсификация высшего образования: тенденции, вызовы и варианты политики, 2015.
99. Ускова Т.В., Копасова С.С. Диверсификация экономики региона важнейшее условие повышения ее конкурентоспособности, 2007.
100. Чайка, В.П. Диверсификация сельских территориальных систем, 2008
101. Шаталов, М.А., Мычка С.Ю. Диверсификация как метод снижения финансовых рисков в условиях нестабильности экономики, Территория науки № 6, 2014
102. Шаталов, М.А., Овсянников С.В. Диверсификация как форма интеграции агропромышленного производства, 2010.
103. Шваков, Е.Е., Дутова Т.И. Диверсификация развития региональной экономики на основе использования ее социальной инфраструктуры, 2014.

Ingilis dilində

104. Achim G., Tobias K., Patrick N. O., Isabelle R., Karl W. Africa's Progress in Regional and Global Economic Integration - Towards Transformative Regional Integration. LIT Verlag Münster, May 30, 2016
105. A generally liberal economy whose performance could further improve with

- structural reform. Trade Policy Review: United Arab Emirates, WTO Press Release: Press 263, 24 April, 2006
106. Agosin M.R., Alvarez R., Bravo O. C. Determinants of export diversification around the world: 1962–2000. *The World Economy*, 35(3).
 107. Amighini A., Sanfilippo M. Impact of South–South FDI and trade on the export upgrading of African economies. *World Development*, 2014
 108. Aye M.,A. Determinants Of Vertical And Horizontal Export Diversification: Evidences From Sub-Saharan Africa And East Asia. *Ethiopian Journal of Economics*, Volume XVII, No 2, October 2008
 109. Baporikar N. Handbook of Research on Entrepreneurship in the Contemporary Knowledge-Based Global Economy. IGI Global, Oct 21, 2015
 110. Bokhari A. Economic Diversification in Saudi Arabia: Looking beyond Oil. *International Journal of Science Commerce and Humanities*, Volume No 5 June 2017
 111. Booz & Company. Resilient, stable, sustainable; The benefits of economic diversification. Report, 2011
 112. British Malaysian Chamber Of Commerce. Doing Business in Malaysia 2017 / 2018. Unlocking Opportunities. BMCC, 2017
 113. Cadot O., Carrere C., Strauss-Kahn V. Export diversification: what’s behind the hump? *The Review of Economics and Statistics*. 2011 93(2).
 114. Charles E. S. Open Skies for Africa: Implementing the Yamoussoukro Decision. World Bank Publications, Jun 23, 2010
 115. Cheng F. F., Tan K. F., Cheng S.V. Impact Of The News Of Economic Transformation Programe On Various Sectors In Malaysia Stock Market, University Putra Malaysia, 2013
 116. Dubai Economic Council. Business Environment, Enterprise Performance and Economic Development in Dubai. A Policy Report. Dubai, 2011
 117. Dunning T. Resource Dependence, Economic Performance, and Political Stability. *Journal Of Conflict Resolution*, 2005 Sage Publications
 118. Emmanuel B. Privatisation in Botswana: A Case of Firsts Not Happening First?

Department of Political and Administrative Studies, University of Botswana,
March 1, 2012

119. Glezakos C. Export Instability and Economic Growth: A Statistical Verification. *Economic Development and Cultural Change*, 1973, vol. 21, issue 4, 670-678
120. Hachman F. Bureau of Business and Economic Research, University of Utah, 1994.
121. Hammouda B. H., Karingi S.N., Njuguna A.E., Sadni-Jallab M. *Diversification: Towards A New Paradigm for Africa's Development*, 2006
122. Haryoprato A., Sauja K., Lavin S., Sheela S. M., Jay V. *The Dubai Tourism Cluster from the desert to the dream, microeconomics of competitiveness*. Harvard business school, 6 May 2011
123. Herzer D., Nowak-Lehmann F. 2006. What does export diversification do for growth? An econometric analysis. *Applied economics*, 38(15), 2006
124. International Monetary Fund, Report for Selected Countries and Subjects, Venezuela, 2016
125. Jeffrey S. The IMF And The Asian Flu. *The American Prospect* no. 37 (March-April 1998).
126. Joyce C. The Richest And Poorest Economies In The Middle East, Worldatlas, <https://www.worldatlas.com/articles/the-richest-and-poorest-economies-in-the-middle-east.html>
127. Matt S. UAE: oil exports down, gasoline imports up, Apr 3, 2017, Clipper Data
128. Mclaughlin G.E. Industrial diversification in American cities. *Quarterly Journal of Economics*, 45(1) 1930.
129. Mohammed B. Y., Fauziah A. H., Suhaila A., J. *Globalization, Economic Policy, and Equity: The Case of Malaysia*. OECD, 2000
130. Ridwan A., Jeffrey A., Paul B.S. *Is Export Diversification the Best Way to Achieve Export Growth and Stability?* Africa Regional Office, The World Bank, 1991
131. *Routledge Encyclopedia of International Political Economy*. R. J. B. Jones

- edition. London: Routledge, Vol. 1, 2001
132. Schiliro D. Knowledge-Based Economies And The Institutional Environment, Theoretical and Practical Research in Economic Fields, III(1), 2012
133. Scherer F.M. 1980. Industrial Market Structure and Economic Performance. Second edition. Boston: Houghton Mifflin Company
134. Siphambe H.K., Narayana N., Akinkugbe O., Sentsho J. Economic Development of Botswana: Facets, Policies, Problems and Prospects. Bay Publishing, Gaborone, Botswana 2005
135. Todaro M. P., Stephen C. S. Economic Development. 11th edition, Pearson 2012.
136. United Nations Economic Commission for Africa. Report on Accelerating Africa's Development through Diversification. Addis Ababa, 2007
137. Xuefeng Q., Yaşar M. Export market diversification and firm productivity: evidence from a large developing country. World Development 2016